

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Р.РАСУЛОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ
МУАММОЛАРИ**

(феъл – кесим валентлиги ва содда гап структураси)

ТОШКЕНТ - 2019

Монографияда назарий грамматиканинг – синтаксиснинг энг мураккаб ва энг қизиқарли бўлими ҳисобланган содда гап ҳақида фикр юритилади.

Содда гап аспекти валентлик назарияси нуқтаи назаридан ўрганилади. Феъл асосли содда гаплар валентлиги мукамал ёритилади.

Монография назарий тилшунослик – синтаксис масалалари билан шуғулланувчилар, талабалар – бакалавр ва магистрантлар учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор Ҳ.Неъматов

Тақризчи:

Филология фанлари доктори
С.Муҳамедова

К И Р И Ш

ГАП ҲАҚИДА

Гап муҳим синтактик бирлик сифатида тил ва нутқ диалектик муносабатида ўзига хос ўрин тутади. Чунки гап ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўла олиш имконига эгаллиги билан ажралиб туради. Тил бирлиги сифатида гапнинг модели (қолипи) назарда тутилса, нутқ бирлиги сифатида гап таркибидаги сўзларнинг ўзаро мантиқий муносабатга киришиб, бир бутун ҳолда – синтактик конструкция сифатида коммуникация жараёни учун фаол хизмат қилиши тушунилади. Аниғи, тил бирлиги – гап қолипи муайян андоза бўлиб, ушбу андоза асосида ўнлаб турлича гаплар¹ – нутқ бирликлари тузилади. Шунга кўра гап конструкциясига XX аср систем тилшунослигининг асосини ташкил қилувчи тил ва нутқ оппозицияси² нуқтаи назаридан ёндашиш, уни мана шу йўналишда тадқиқ ва таҳлил қилиш айтиш мумкин.

Нутқ бирлиги - гап семантикасида муайян объектив мазмун - пропозиция ифодаланади. Объектив мазмун – пропозиция гап семантикасининг асосини ташкил қилади. Аниғи, пропозиция, О.И.Москальская таъбирича, гапнинг семантик ядросини, мазмуний марказини ҳосил қилади³.

Бошқача айтганда ҳар бир гап ўзининг пропозициясига - пропозициональ мазмунига, хусусиятига, жиҳатига кўра воқеликдаги ҳар қандай жараёни, ҳар қандай воқеа – ҳодисани, ҳар қандай фикрни у ёки бу тарзда акс эттиради⁴. Шунга кўра В.А.Белошاپкова “Семантик синтаксиснинг асосий вазифасини ташкил этувчи гапнинг объектив мазмунини (пропозицияни-Р.Р) система тарзида ўрганиш тилшунослик тарихида янги саҳифа очади”⁵, дейди.

¹ Қаранг: Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения. Филологические науки 1969, 5, 56-69-бетлар. Яна қаранг: Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Т., 1993.

² Қаранг: Березин Ф.М., Головин Б.Н.Общее языкознание -М., 1979, 68-69-бетлар; Волков А.Г. Язык как система знаков. -М., 1966, 94-100-бетлар; Теория речевой деятельности.- М., 1968, 12-23- бетлар.Торопцев И.В.Язык и реч. –Воронеж, 1985, 140-бет.

³ Москальская О.И.Проблемы системного описания синтаксиса. Изд. 1-е.- М., 1974, 10-бет. Яна қар: Колшанский Г.В. Логика и структура языка. -М., 1965, 231-бет.Нурмонов А ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Т., 1992, 30-бет.

⁴ Қаранг:Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. -Л., 1972, 142-бет; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. -М., 1972, 298-бет.

⁵ Современный русский язык. В.А.Белошاپкова таҳрири остида. -М., 1981, 480-бет.

Маълум бўлдики, гап пропозитив бирлик ёки пропозитив номинация сифатида муайян жараён билан, муайян вазият (ситуация) билан бевосита боғланади. У айти жараённинг, ситуациянинг моддий бирлиги сифатида нутқ фаолиятида намоён бўлади.

Ҳозирги синтактик назарияларда гапнинг ўзига хос, фарқли асосий белгиси, гапни гап қилиб турган мезон сифатида предикативлик кўрсатилади¹. Предикативлик ҳар қандай гапнинг зарурий элементи, категориал маъноси², конститутив белгисини³ ташкил этади. Айти вақтда предикативликнинг ўзи қисмлардан иборат бир бутунлик – комплекс сифатида воқелашади. Чунки у модаллик (майл), шахс – сон, замон, тасдиқ – инкор каби компонентларни – категорияларни ўз ичига олади. Демак, предикативлик қайд этилган компонентлардан – категориялардан таркиб топишига кўра муайян системани ҳосил қилади. Аниғи шуки, гапнинг муҳим белгиси бўлган предикативлик ўзига хос системадир.

Систем характерга эга бўлган предикативликнинг предикат (кесим) орқали ифода этилиши маълумдир. Бинобарин, предикат предикативлик билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар қандай предикативлик предикат асосида шаклланади. Предикативлик шакллари (компонентлари, категориялари) предикатга қўшилади. Шунинг учун ҳам предикативликни ўзида акс эттирган ҳар қандай предикатнинг ўзи энг кичик гап ҳисобланади⁴.

Хуллас, гап конструкциясининг семантик ҳамда уюштирувчи-структур маркази предикат саналар экан, гапнинг бутун характеристикаси предикат асосида изоҳланиши лозим бўлади. Бу нуқтаи назардан, предикат характерига кўра, гапларни феъл асосли гаплар ва от асосли гапларга бўлиш мақсадга мувофиқдир⁵.

Ҳар қандай гап предикат ва унинг аргументлари (актантлари) муносабатининг бирлиги сифатида қаралар экан, предикат ва унинг аргументлари (актантлари) ўртасидаги синтактик муносабатлар тушунчаси ҳозирги тилшуносликда морфологик муносабатлар типларининг (мослашув, бошқарув, битишув) таҳлили орқали эмас,

¹ Қаранг: Нурмонов. А. Н. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Т., 1988, 25-бет.

² Рословец Я.И. О второстепенных членах и их синтаксических функциях. Вопросы языкознания, 1976, 3, 79 бет.

³ Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971, 170-бет.

⁴ Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси, 44-45 бетлар.

⁵ Нурмонов А. ва б. Ўша асар, 58-бет.

балки валентлик тушунчаси орқали белгиланади. Сўзлар ўртасидаги синтактик алоқа реаллашган валентлик сифатида қаралади¹. Айтилганлардан сўз валентлиги масаласи келиб чиқади. Сўз валентлиги ҳақида гапришдан олдин, умуман, сўз ҳақида, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхташ мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар бир гап конструкцияси сўзлардан, айтилганидек, сўзларнинг ўзаро мантикий муносабатидан ташкил топади. Аниғи, гапдаги объектив мазмун- пропозиция аслида сўз орқали, сўзлар воситасида ифодаланади. Шунингдек, сўзлар гап конструкциясининг синтактик қурилишини – гап структурасини белгилайди. Шунга кўра гапнинг асосий материал бирлиги бўлган сўз ҳақида фикр юритиш илмий изчилликка асосланади.

Сўз тил бирлиги сифатида бошқа тил бирликлари - фонема, морфема, фразеологик ибора кабилар ичида универсал, семантик жиҳатдан ранг – баранг, энг мураккаб бирликдир. Сўзни универсал тил бирлиги дейишимизга сабаб ҳар бир сўз товуш (лингвистик рамз сифатида) ва маънога (семемага) эга бўлишидан, ўз таркибига фонема ва морфема каби алоҳида тил бирликларини олишдан ташқари, у гапнинг вазифаси бўлган фикр ифодалашни ҳам бажаради. Сўз гап бўлиб кела олади. Сўзга хос бу хусусият, айниқса феълларга тегишлидир. Қиёсланг: *келди – у келди, мудрадим – мен мудрадим, борасан – сен борасан*. Айтилганларга кўра А.А.Потебня ҳақли равишда “гап *verbum finitum* (феъл - РР)- сиз тузилмайди, чунки *vb. finitum* ўзича гапни ҳосил қилади”², дейди. Демак, тил бирлиги бўлган сўзда тилнинг бошқа бирликларини, ҳатто нутқ бирлиги – гапни ҳам кўриш мумкин. Шу сабабли тилшунос Я.В.Лоя “Тилнинг ҳақиқий, жонли мустақил бирлиги” (Бодуэн 1880 й.), албатта, сўздир³ дейди.

Бизнинг назаримизда, сўзнинг тилнинг ҳақиқий, асосий бирлиги бўлиш имконини юқорида айтилганларнинг ўзи билангина асослаш, чегаралаш тўлиқ, мукаммал бўлмайди. Чунки биринчи навбатда сўзга, унинг моҳиятига субстанциал нуктаи назардан ёндашувимиз, шу йўналишда сўзни текшириш, ўрганиш объектига айлантиришимиз зарур. Бу тил фактларига (масалан, сўзга) диалектик фалсафа нуктаи назаридан туриб ёндашувнинг асосини ҳосил қилади.

¹ Долинина И.Б. Системный анализ предложения (на материале английского языка). -М., 1977, 27-бет. Яна қаранг: Нурмонов А. Ўша аср, 34-бет.

²Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.І,ІІ. -М.,1958, 84-бет.

³ Лоя Я.В. История лингвистических учений. М.,1968. 184-бет.

Сўзга субстанциал ёндашув лексикологик – семасиологик, морфологик ва синтактик яруслар текшируви натижаларини умумлаштиради, айти ярусларни диалектик бирликда олади, ўзаро боғлиқликда ўрганади.

Сўзга субстанциал ёндашувда сўз ўзида мавжуд барча белги ва хусусиятларни, жиҳат ва муносабатларни ташувчи¹, буларга бевосита эга бутунлик сифатида намоён бўлади. Бу объектив борликни муайян белги – хусусият ва муносабатларни ўзида ташувчи нарса ва предметларнинг йиғиндиси тарзида тушуниш² диалектик фалсафа таълимотига тўла мувофиқ келади ва шу таълимотга тўла асосланади.

Ҳар бир сўз ўз белги ва хусусиятларининг бирлигидан иборат муайян элемент, қирра, томон, имкониятларга эга ўзига хос системчадир³.

Демак, сўзни номинатив вазифани бажаришда тилнинг ҳақиқий, жонли, асосий бирлиги сифатида олиш ва шундай тушуниш сўзга субстанциал ёндашувнинг натижасидир. Бинобарин, сўз муайян томон ва муносабатларнинг диалектик бирлигига, ўзида мавжуд белги – хусусият ва жиҳатларига, уларни бевосита ташишга кўра тил бирликлари ичида энг универсал ва энг асосий бирлик бўлиш қобилияти билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан сўзни субстанциал ҳодиса сифатида, муайян хусусиятларни (масалан, семантик – грамматик хусусиятларни) ўзида ташувчи тил бирлиги сифатида тадқиқ қилиш мақсадга тўла мувофиқ келади.

Сўзни субстанциал тушунишдан келиб чиқадиган яна бир муҳим хулоса шуки, сўз тил бирлиги бўлиши билан бирга нутқ бирлиги ҳамдир. Ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўла олиш имкони тил бирликлари ичида фақат сўзга хосдир. Чунки сўзнинг нутқ бирлиги ҳам олиши аслида унинг шундай хусусиятга “табиий”, “туғма” эга бўлиш имконидан келиб чиқади. Сўзни нутқ бирлиги деганда, сўзнинг моҳиятини гапда ўрганиш ва аниқлашдан келиб чиқилса, тил бирлиги деганда, сўзни гапдан ташқида ўрганиш кўзда тутилади⁴. Сўз ҳам тилда (тил бирлиги сифатида), ҳам нутқда (нутқ бирлиги сифатида) ўрганилади.

¹ Қаранг:Иванов С.Н. Родословное древо тюрок Абу-л-Гази-хана. -Т., 1969, 20-бет.

²Тугаринов В.П.Соотношение категорий диалектического материализма. -Л., 1956. 26-бет.

³ Қаранг:Солнцев В.М.Язык как системно-структурное образование. -М., 1971, 16-бет.

⁴ Қаранг:Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши //Низомий номли ТДПУнинг илмий асарлари. 42- том. Тилшунослик масалалари. -Т., 1963, 75-бет

Сўзларнинг нутқда нутқ бирлиги сифатида ўрганилиши илмий – амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга жиддий масаладир. Чунки сўз ҳар қандай сўз бирикмаси ва гап конструкциясининг, контекст ва текст каби синтактик бутунликларнинг асоси, бирламчи материали саналади. Коммуникация жараёни аслида сўзлардан, уларнинг семантик – синтактик боғланишидан содир бўлади. Шунингдек, сўз ўзининг асосий номинатив вазифасини нутқ фаолиятида бажаради. Шу фаолиятда у семантик аниқ, позицион мустақил бўлади, муайян синтактик вазифада келади. Тилшунос В.Г. Гак таъбирича, “нутқда алоҳида сўзнинг семантикаси бутун жумланинг семантик структураси билан ўзаро муносабатга киришади”¹. Шунга кўра тил системасининг асосий бирлиги бўлган сўз лексик маъносининг конкретлашуви, бошқа лексема семемалари билан бирикуви, муайян семантик синтагмани тузуви юз беради².

Юқорида айтилганлардан мантиқий равишда сўзнинг нутқ фаолиятидаги аҳамиятини бошқа нутқ бирликлари билан бўлган семантик-синтактик муносабатини, семантик имкониятларини ўрганиш масаласи келиб чиқади. Бу масаланинг бир томони бўлса, шундан келиб чиқадиган иккинчи муҳим томони проф. Г.Хельбигнинг қуйидаги фикрида аниқ кўринади, бирор тилнинг сўзлари фақат парадигматик таҳлил қилинмай, балки синтагматик таҳлил ҳам қилинади. Чунки улар доимо конкрет нутқ актида, гапда муайян партнёрлари билан бирикади ва алоҳида қўлланмайди. Уларнинг муайян қуршовда, муайян партнёрлари билан бирика олиш имкониятлари тасодифий ва бутунлай эркин эмас. Улар муайян қонуниятларга бўйсунди... Ҳозирда муайян тил бирлигининг бошқаси билан бирикувнинг асосий қонуниятлари валентлик тушунчасида бирлашади³.

¹ Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания.//Семантическая структура слова. -М.1971, 90-бет.

² Каранг:Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. -М., 1982, 18-бет.

³ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке.-М., 1978,138-бет. Қар: Степанова М.Д.Проблемы теории валентности в современной лингвистике. Иностранные языки в школе. 1973. 6-., 12-бет. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ. М., 1973; Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке //Вестник Ленинградского университета. 8. Серия истории языка и литературы. Вып. 2. Л., 1961; Васильев Л.М. Семантика русского глагола. -М., 1981, 11-бет.

Валентлик назарияси

Сўзнинг нутқда ўрганилиши, унинг бошқа сўзлар билан бирика олиш имконияти, семантик синтагмани тузуви, ўз семантикасини тўла очиш учун муайян сўз ва сўз формаларини талаб этиши валентлик назариясининг асоси бўлиб, бундан келиб чиқадиган сўз валентлиги субстанциал – семантик факт сифатида сўз маъноси билан, сўз маъносининг гап конструкциясида реаллашиши билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан 40-йиллар охирида тилшуносликка валентлик тушунчасини олиб кирган С.Д.Кацнельсоннинг қуйидаги фикри характерлидир: “Валентлик сўзнинг хусусияти бўлиб, сўзнинг ўз маъноси асосида бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга киришувини амалга оширмақдир”¹. Бошқача айтганда, валентлик назариясида² муайян сўзнинг бошқа сўзни ўзига бириктириш хусусиятлари умумлаштирилади³.

Демак, валентлик назариясининг объективлиги, актуаллиги, илмий – амалий моҳияти сўзнинг лексик – семантик кучи, мавқеи билан белгиланади. Сўзнинг “руҳи”, “жони” бўлган семантикаси унинг бошқа сўзлар билан бирикишини таъминлайдики, бирикма, гап каби нутқ бирликлари сўзларнинг нутқда бошқа сўзлар билан бирика олиш маъно имкониятининг, валентлик муносабатининг натижаси сифатида қаралмоғи лозим. Бундан эса валентлик назариясининг тилшунослик фани учун илмий – амалий аҳамияти қай даражада катта эканлиги яққол акс этиб турибди.

Шундай қилиб, валентлик сўзга субстанциал ёндашувнинг натижаси сифатида сўзнинг ички имконияти, сўзга хос муайян семантик хусусият сифатида баҳоланади.

Мураккаб тушунча ифодаловчи нутқ бирликларидан тортиб, фикр ифодаловчи нутқ бирликларининг юзага келиши бевосита сўз валентлиги билан боғлиқдир. Айни вақтда сўзларнинг нутқда бирикиб келиши мутлақ ҳодиса эмас, балки нисбийдир. Чунки сўзлар грамматик модель тақозо этган ҳар қандай сўзларга эмас,

¹ Кацнельсон С.Д. О грамматической категории. //Вестник ЛГУ. 1948.№2. 132-бет. Қар: Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности.// Серия литературы и языка. Т. 40.1981. № 5. 403. Мучник Т.И. Лексическое значение глагола и его субъектно-объектная характеристика. АКД. М., 1967. 7-бет; Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке. //Вестник ЛГУ. № 8, 134-бет.

² Француз тилшуноси Л.Теньер ҳам 50-йилларнинг бошларида тобелик грамматикаси асосида валентлик назариясини яратади.

³ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. //Вопросы языкознания. 1987, №3, 21-бет. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории, 132-бет.

балки улардан баъзиларига бирикади¹. Демак, сўзларнинг ўзаро бирикиш имконияти чегараланган бўлиб, бу ҳар бир сўзнинг маъно имконияти билан ўлчанади. Аниқроғи, бирикувчи сўз семемаларининг семалар таркибида шу семемаларни бириктириш қобилиятига эга, ҳар иккала семемага умумий хос семантик компонентлар (классемалар) бўлиб, семантик синтагма семемалари шу семалар орқали ўзаро бирикади, мантиқий муносабатга киришади². Кўринадики, сўзлар баъзи сўзлар билан семантик бирикиб, синтактик конструкцияни ҳосил қилса, бошқа сўзлар билан фақат лисоний факт, номинатив бирлик характериға эғалиғи билангина умумийликни ҳосил қилади, яъни улар ўзаро мантиқий алоқаға киришмайди. Бундай муносабатға киришганда ҳам, бу фақат сунъий, шаклан бўлиб, объектив турлича фактлар билан тасдиқланмайди. Қиёсланг: *семиз холодильник, тўртбурчак велосипед, одамни ўқимоқ кабилар*.

Сўзларнинг бирикиши, улар орасидағи мантиқий алоқа даставвал тил бирликларининг семантик имкониятиға (субстанциал хусусиятиға) кўра амалға ошади. Тилнинг алоқа воситаси сифатидағи ижтимоий-амалий, илмий қиммати унинг бирликларининг мазмун планиға эғалиғидан, бирор тушунчани ифодалашидан келиб чиқади³. Демак, сўзларнинг (лексемаларнинг) семантик боғланиши бевосита улар семемаларининг семантик муносабатини юзаға чиқаради. Лексема семемаларининг ўзаро муносабати масаласи эса ҳозирғи тилшуносликнинг (семасиологиянинг) энг муҳим нуктасидир. Демак, муайян сўзнинг муайян сўз билан бирикиши унинг семантик имкониятиға кўра содир бўлса, бу ҳолда талаб қилувчи ва талаб қилинувчи сўзларнинг ўзаро муносабати масаласи юзаға келади. Сўзлар орасидағи семантик муносабат эса бевосита синтактик муносабатни юзаға келтиради, яъни семантик синтагмаларни, синтактик конструкцияларни тузади. Чунки синтактик муносабат асосида семантик муносабат ётади. Бундан эса ўз навбатида семантика ва синтаксиснинг ўзаро диалектик боғлиқлиғи масаласи келиб чиқади. Аниқроғи, В.Г.Гак таъкидлаганидек, “синтаксис қанчалик семантик

¹ Кўчкортоев И. Сўз валентлиғи. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №3, 35-бет.

² Қаранг: Апресян Ю.Д.Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -М., 1974, 79-94-бет. Величко А.В., Туманова Ю.А., Чагина О.В. Простое предложение. Опыт семантического исследования. Изд. Московского университета. 1986.

³ Қаранг: Проблемы семантики. - М., 1974, 4 –бет.

табиатга эга бўлса, семантика ҳам шунчалик синтактик табиатга эгадир”¹.

Синтактик бирликларнинг семантикаси, улар компонентларининг ўзаро муносабати, жумладан, нутқда феъл лексеманинг бошқа нутқ бирликлари билан бирика олиш имконияти каби масалалар-семантик синтаксис тилшунослик фанининг энг кам ўрганилган аспектидир². Семантик синтаксиснинг бирикма семантикаси ва гап семантикаси каби турлари унинг асосий, муҳим томонларидан биридир. Айни вақтда сўз (феъл) валентлиги бевосита семантик синтаксис билан боғлиқ масаладир. Демак, валентлик семантик-синтактик жараён сифатида алоҳида диққатга сазовордир. Айтилганларга кўра сўз валентлиги масаласини ўрганиш семантик синтаксис билан узвий боғлиқ бўлиб, кенг маънода сўз, сўз бирикмаси ва гап семантикасини ўрганиш демакдир.

Кўриниб турибдики, валентлик назарияси тилшуносликнинг семасиология, семантик синтаксис каби кам ўрганилган, муҳим ва мураккаб йўналишлари билан бевосита алоқадор бўлиб, нутқ структур элементларининг, коммуникация жараёнининг ижтимоий характерини, моҳиятини, бирикма, гап, матн каби синтактик конструкцияларнинг шакл ва мазмун планидаги мувофиқликни тўла очиб беради.

Сўз валентлиги субстанциал ҳодиса сифатида бевосита сўзнинг хусусияти, унинг семантик қобилияти экан, бундан мантикий равишда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси келиб чиқади. Бинобарин, сўзнинг семантик валентлиги сўзга тегишли потенциал семантик имконият бўлиб, унинг лексик маъносидан келиб чиқиб, сўзнинг бошқа тил бирликларидан фарқланишини, алоҳидалигини, конкретлигини кўрсатувчи асосий мезон саналади. У сайлаш имконига эгалиги билан мустақил бўлади³, сўзлар орасидаги синтактик алоқани таъминлайди.

Шундай қилиб, тил ва нутқ бирлиги бўлган сўзларнинг ўзаро семантик-синтактик алоқалари аслида уларнинг ўзида,

¹ Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики. //Проблемы структурной лингвистики. -М., 1972. 367 – бет.

²Қаранг: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. 238- бет; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982. 15-16-бет; Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974. 5-бет.

³ Қаранг: Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. –Ташкент, 1977, 13-бет. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. -М., 1976, 189-бет.

субстанциясида (моҳиятида) валентлик имкони “шаклида” қайд этилган, жамланган.

Шуни таъкидлаш лозимки, сўз валентлиги субстанциал факт сифатида сўзнинг доимий ички хусусияти бўлиб, бу хусусият нутқ фаолиятида, сўзларнинг ўзаро боғланишида юзага келмайди. У, айтилганидек, нутққача, яъни тилда – тил “бирлиги” сифатида сўз семантик тузилишида мавжуд бўлади, “яшайди”, потенциал имконият тарзида сақланади. Нутқда эса ушбу имконият, субстанциал факт “ҳаракатга келади”, намоён бўлади, турли нутқ бирликларида ўзининг аниқ ифодасини топади.

Демак, валентлик, бир томондан, жонли нутқни – сўзлар орасидаги синтактик алоқани, сўзларнинг ўзаро бирикувини таъминлайди, иккинчи томондан, валентлик сўзлар орасидаги синтактик алоқада, сўзларнинг бирикувида “кўринадиди”, таъсир қилувчи “кучга” айланади. Бинобарин, синтактик алоқадан валентлик келиб чиқмайди, балки валентликдан синтактик алоқа келиб чиқади.

Валентлик – ички имконият, потенция бўлса, синтактик алоқа унинг намоён бўлишидир.

Валентлик – тил “бирлиги” бўлса, синтактик алоқа нутқ “бирлиги”дир.

Валентлик – моҳият бўлса, синтактик алоқа ҳодисадир.

Валентлик – умумийлик бўлса, синтактик алоқа хусусийликдир.

Валентлик – сабаб бўлса, синтактик алоқа натижадир.

Шундай қилиб, сўз семантик валентлиги, айтилганидек, нутқда, сўзларнинг ўзаро бирикишида - коммуникатив ва номинатив бирликларнинг ҳосил бўлишида “туғилмайди”, балки у “азалдан” сўзда, унинг субстанциясида мавжуд яширин имконият – юзага чиқишга тайёр турган семантик қобилият бўлиб, бу субстанциал хусусият нутқ жараёнида воқе бўлади. С.Н. Иванов таъкидлаганидек “грамматик форма ... муайян хусусиятларга (грамматик форманинг маънолари) эга нарса, предмет бўлиб (фалсафий маънода), бу хусусиятлар шу нарса, предметнинг турлича муносабатларида юзага чиқади (грамматик форманинг синтактик функциялари)¹ ёки” “грамматик форма... ўзининг

¹ Иванов С.Н. Родословное древо тюрк... 20-бет.

конкрет реаллашишидан ташқарида ҳам ўз хусусиятларига, маъноларига эга бўлади”¹.

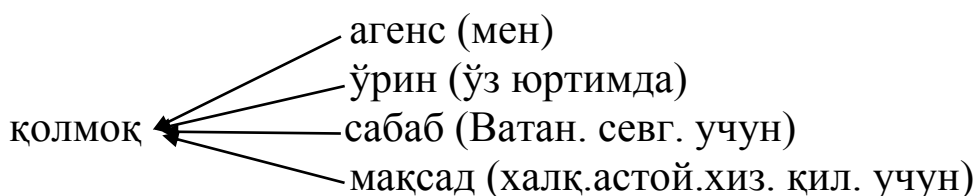
Шуниси характерлики, сўз валентлиги ҳар қанча етакчи, бирламчи, асосий бўлмасин, у нутқда – сўзлар орасидаги ўзаро муносабатда, нутқ бирликларининг синтактик алоқасидагина “қудратли кучга” – коммуникациянинг асосига айланади. Шу туфайли сўзлар орасидаги синтактик алоқа сўз валентлигини юзага чиқариши, реаллаштириши, “кўринадиган” ҳолатга ўтказиши билан алоҳида муҳим аҳамиятга эгадир. Демак, сўз валентлигида валентлик муносабатига киришган сўзларда икки томонлама алоқа, боғлиқлик бўлиши табиий ва айтилиши вақтда зарурий ҳолдир. Бинобарин, валентлик бир томонлама ҳодиса эмас, балки икки томонлама – ҳам семантик, ҳам синтактик ҳодисадир. Коммуникация жараёни лисоний планда семантик – синтактик жараён, сўзлар орасидаги семантик – синтактик алоқа сифатида баҳоланади.

Шундай қилиб, сўзлар орасидаги синтактик алоқа асосида сўзнинг валентлик имкони ётади. Синтактик алоқа сўзнинг валентлик қобилиятига эгаллигини, валентлик умумий хусусиятининг нутқда, сўзлар орасидаги турлича боғланишларда – хусусийликда намоён бўлишини кўрсатадики, бу аслида “умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикасининг воқе бўлишидир”².

Айтилганлардан маълум бўлдики, сўз валентлиги икки томонлама алоқани талаб қилади. Валентлик фақат ҳоким, бошқараувчи сўз (масалан феъл) билангина эмас, балки тобе, бошқарилувчи сўз (масалан, от) билан ҳам – сўзларнинг ҳоким ва тобе алоқаси билан белгиланади. Чунки ҳоким сўз (феъл) семантик қурилишида тобе сўз (от) яширин мавжуд бўлади. Нутқда эса ушбу сўз (от) ҳаракатга келиб, муайян грамматик шаклда қатнашади, синтактик конструкцияларни тузишда фаол иштирок этади. Қиёсланг: *қолмоқ* феълнинг семантик валентликлари – бу феъл бевосита синтактик алоқага киришган, унинг семантик валентликларини намоён қилувчи сўз ва сўз формаларидир: *Мен ўз юртимда Ватанимни севганим учун, халқимга астойдил меҳнат қилиш учун қолдим.*

¹ Ўша асар, ўша бет.

² Ўша асар, ўша бет.

Кўринадикки, *қолмоқ* валентлик субстанциал хусусиятига кўра агенс, ўрин, сабаб ва мақсад каби валентликларга эга бўлиб, уларнинг ифодаловчилари (реализаторлари) билан семантик–синтактик алоқага киришган. Ушбу гапда агенс, ўрин, сабаб ва мақсад каби феъл семантикасининг мантикий бўлаклари – семантик қатнашувчилар (актантлар) феълдаги қолиш хабарининг – феъл денотатив маъносининг намоён бўлиши учун хизмат қилмоқда.

Қолмоқ феъли билан синтактик алоқага киришиб, предикатив ва номинатив бирликни ҳосил қилган конструкцияларда – номинатив бирликларда тобе компонентнинг ҳоким компонентга мослашиши, муайян грамматик шаклга кириши юз берганки, бу бевосита феъл ҳоким компонентнинг талабига, шундай “тортиш кучи”га эгалигига, тобе компонентларнинг эса “тортилиши” хусусиятига эга бўлиш қобилиятига кўра содир бўлган.

Яна қиёсланг: *Мен китобни ўқиш учун кутубхонадан бугун олдим.*

Айтилган фикр ва мисоллардан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш лозимки, сўзларнинг синтактик алоқасида реаллашувчи сўз семантик валентлигининг моҳияти шундаки, бунда сўзлар (валентлик ташувчи сифатида) муайян семантик белгиларга эга муайян нутқий иштирокчиларни, қатнашувчиларни талаб қилади ва бошқа семантик белгили нутқий иштирокчиларни “тан олмайди”. Улар маъносига, муайян семантик белгиларига кўра танлаб олинган қатнашувчилар гуруҳи томонидан очик ўринларининг (позицияларининг) тўлдирилишини бошқаради. Ўзига мувофиқ нутқий иштирокчиларнинг танланиши ва номувофиқ нутқий қатнашувчиларнинг инкор қилиниши ҳар иккала нутқий қатнашувчилар семантик белгиларининг қўшила олиши ёки қўшила

олмаслиги асосида амалга ошади, бу ўз навбатида объектив борлик ҳодисалари билан тасдиқланади¹.

Шуни айтиш лозимки, тилшуносликда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси билан бир қаторда ташқи валентлик², ички валентлик³, формал валентлик⁴, синтактик валентлик⁵, логик валентлик⁶, воситали семантик валентлик, шакл семантикаси валентлиги⁷, эмотив валентлик⁸ ва бошқа валентликлар ҳам борки, буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу валентликларнинг бири муайян сўзнинг семантик тузилишидан, яна бири сўз ва формантларнинг ўзаро бирикаолиш маъно имкониятидан, бошқаси феъл предикатнинг шаклланишидан — унинг муайян сўз формасида келишидан, яна бошқаси сўз (феъл) маъносида воқеланувчи актантнинг мантиқий характери кабилардан келиб чиқади.

Сўз семантик валентлигининг муайян кўриниши феъл валентлиги ҳисобланади. Чунки валентлик назарияси даставвал феълнинг гап конструкциясида қўлланишининг маҳсули сифатида феълнинг бошқарув хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланади⁹. Чунки феъл, акад. В.В.Виноградов таъкидлаганидек, “...бошқа барча сўз туркуми категорияларига нисбатан энг конструктив туркумдир. Феълли конструкциялар отли сўз бирикмалари ва гапларга фаол таъсир қилиш кучига эгаллиги билан характерланади”¹⁰. Демак, феълнинг энг муҳим хусусияти шундаки, у гапнинг семантик структурасида марказий ўринни эгаллайди¹¹. Шунга кўра Л.Тенъер тобелик грамматикасида гапни тузилиш

¹ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Ўша асар, 156-бет.

² Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ, 36-бет.

³ Степанова М.Д. Ўша асар, 36,38-бет

⁴ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности... 21 бет. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ, 38, 82-бет; Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982. 25-бет.

⁵ Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ, 68-бет. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 154-163-бетлар; Қаранг: Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. ВЯ 1967. №2; Акулова К.П., Пашевская Т.Л. К вопросу о системности валентных свойств синонимичных глаголов. Системное описание лексики германских языков. Вып. 4. Л., 1981. 20-бет.

⁶ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 154-163-бетлар. Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 41-бет.

⁷ Миртожиев М. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. Т., 2007. 63-бет.

⁸ Муҳамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. АДД. Т., 2007. 28-бет.

⁹ Қаранг: Кўчқортоев И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги, 72-бет.

¹⁰ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.1972, 337-бет.

¹¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола, 35-бет. Феълнинг гапда марказий позицияда бўлишини ўз вақтида А.А. Потебня, А.М. Пешковскийлар ҳам айтишган.

жиҳатидан таҳлил қилиш жараёнида гапнинг тузилиш асоси сифатида феълга таянади.

“Феъл валентлигининг специфик хусусияти шундаки, феъл (аникроғи-предикат, валентлик ташувчи...) гапнинг структурасини белгилайди”¹. Феълнинг гап конструкциясининг тузилишини белгилаши, бизнингча, унинг потенциал семантик имконияти бўлиб, феълни бошқа сўз туркумларидан ажратувчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Бу ўринда С.Д. Кацнельсоннинг қуйидаги фикрини келтириш мақсадга мувофиқдир; “Мазмун планида феъл предикат фақат лексик маънодангина иборат бўлмайди. У муайян маъно ифодалагани ҳолда айни вақтда ўзида бўлажак гапнинг макетини сақлайди”².

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, таъкидлаш мумкинки, феъл фақат ҳаракат, ҳолатнигина эмас, балки ситуацияни ҳам бир бутун ҳолда англатади, у шу ҳаракат, ҳолат – ситуациянинг барча актантларини (қатнашувчиларини) ҳам ифода этиш қобилиятига эгадир. Феълнинг ана шу қобилияти унинг семантик валентлиги сифатида белгиланади³. Демак, семантик валентликка эга феъл ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш жараёнларини ҳам шу жараёнларнинг зарурий актантлари орасидаги муносабатларни ифодалайди. Тилшунос С.Н.Иванов таъбирича, “амалга ошиши мумкин бўлган алоқаларнинг миқдорига кўра... феъллар турли валентликларга эга бўлади. Қиёсланг: *ўқидим* (ким, нимани, қаерда, қачон), *суҳбатлашдим* (ким, ким билан, нима ҳақда, қаерда, қачон)”⁴.

Хуллас, феъл валентлик имкониятига эга бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши, тасдиғи нутқда содир бўлади. Феъл гапда валентлик ташувчилиги билан, бошқа сўзларни ўзига бириктира олиш қобилиятига эга энг асосий конструктив бирлик эканлиги билан ажралиб туради.

Феъл семантик валентлиги ҳам ўз навбатида кенг бўлиб, феъл валентликларида ҳолат феъллари семантик валентлиги марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Юқорида гапнинг семантик ва структур маркази предикат ҳисобланишига кўра гап ҳақидаги таъриф – тавсифлар, фикр –

¹ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 24-бет.

² Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, .Л., 1972. 88-бет.

³ Долинина И.Б.Маркировка субъектно – объектных отношений у валентностных категорий английского глагола //Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 68-бет.

⁴ Иванов С.Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формой на-ган в узбекском языке// ВЯ.1957. №2 106-бет.

мулоҳазалар, изчил илмий – назарий хулосалар передикат асосида изоҳланиши – предикат табиатига кўра эса гаплар феълли гаплар ва отли гапларга бўлиниши мақсадга мувофиқлиги айтилади. Шундан келиб чиқиб, биз феълли гаплар, аниқроғи, ҳолат феъли асосли гаплар валентлиги¹ ҳақида тўхталамиз. Чунки, биринчидан, феъл асосли гаплар туркий тилларда от асосли гапларга нисбатан кенг тарқалган бўлса, иккинчидан, феъл предикатликни ифодалаш учун кўпроқ хослангандир².

“Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси” монографиясида шундай дейилади: “Пропозициянинг бирламчи ифодаси бўлган грамматик тўла шакланган феъл асосли (кесимли – Р.Р.) гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазифа бажаради: 1) гап элементларини ташкил этиш (боғлаш), 2) гапни гап қилиб шакллантириш. Биринчи вазифаси феъл синтаксемаларнинг “бўш ўринлари”ни тўлдириш (валентлик) асосида, иккинчи вазифаси эса предикатив шакл орқали реаллашади. Феъл синтаксемаларнинг семантик ва синтактик валентликлари ҳали ҳеч қайси бир тилда тўлиқ аниқланмаган”³.

Сўзнинг (феълнинг) семантик валентликлари унинг лексик маъноси билан боғлиқлиги сабабли Ю.Д.Апресян “Лексическая семантика” номли монографиясида семантик валентликнинг 25 та типини кўрсатса⁴, И.Кўчқортоев нутқ феълларининг валентлигига бағишланган ишида ушбу феълларнинг 6 та валентлигини ажратади⁵.

Биз ҳолат феълли гапларнинг валентлик тадқиқи ва таҳлилидан келиб чиқиб, айтиш феълларнинг 7 та семантик валентлигини аниқладик.

Ҳолат феълларининг семантик валентликларини ёритишдан аввал, умуман, ҳолат феъллари ҳақида, уларнинг ички лексик – семантик гуруҳлари ҳақида фикр юритиш, уларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Айтиш лозимки, умум тилшуносликда феъл категорияси ҳақида фикр юритилган манбаларнинг деярли барчасида ҳаракат феъллари билан параллел равишда ҳолат

¹ Отли гаплар валентлиги алоҳида тадқиқни талаб этади.

² Қаранг: Нурмонов А ва. б. Ўша асар, 58-бет.

³ Ўша асар, ўша бет.

⁴ Апресян Ю.Д.Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -М., 1974, 125-,133-бет.

⁵ Кўчқортоев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке.- Т., 1977, 15-бет.

фeyллари ҳам алоҳида тилга олинади, уларнинг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги таъкидланади¹.

Ўзбек тилидаги ҳолат фeyллари моддий асосига кўра табиат ва жамиятдаги, ўсимликлар ва ҳайвонот оламидаги, инсон биологияси, физиологияси ва «психик»аси билан боғлиқ муайян жараёнларни ўз ичига олади. Демак, ҳолат фeyллари моддий асосига (объектига) кўра кенглиги ва мураккаблиги, предметга хос турлича ҳолатларни ўзига “жойлаштириши” билан бошқа семантик майдонга кирувчи фeyл лексемалардан ажралиб туради.

Ҳолат фeyллари маъносида реаллашувчи ҳолат муайян мантиқий субъект доирасидагина содир бўлиши, ундан ташқарига чиқмаслиги, унда қолиши билан характерланади. Ҳолат фeyллари ҳолат ифодалайди, кимдир (нимадир) муайян ҳолатда бўлади.

Ҳолатнинг реаллиги, объективлиги, унинг муайян шахс ёки предметда “тўпланиши”, унда “моддийлашиши” билан боғлиқ экан, демак, мантиқий субъектнинг мавжудлиги фақат унинг мутлақ ҳаракати билан эмас, балки унинг “мутлақ” ҳолати билан ҳам ўлчанади. Аниқроғи, ҳолат ҳам материянинг яшаш шаклидир, усулидир. Аммо ҳолат нисбийлиги билан, ҳаракат эса мутлақлиги билан ажралиб туради. Фейл маъносидаги мантиқий субъект ҳолати қанчалик давом этмасин, қанчалик яққол ва турлича бўлмасин, у нисбийдир, унинг нисбийлиги мутлақдир. Чунки ҳар қандай ҳолат асосида ҳаракат мавжуддир. Аммо бу ҳаракат кўзга аниқ ташланмаслиги, яширинлиги билан характерланади. Демак, ҳолат фeyлларида ифодаланган ҳолат – юз берган ҳолат жараёни, ўзгариши мантиқий субъектнинг ички, нисбатан фаолсиз ҳаракатидан содир бўлади, «ҳаракат натижаси» саналади. Тилшунос Ш.Балли таъкидлаганидек, “ҳолат биз томондан бевосита ҳаракат кетидан эргашувчи сифатида идрок қилинади”².

Айтилганлардан келиб чиқиб, ҳолат фeyлида ифодаланган ҳолат ҳаракатга нисбатан кучсиз, суст бўлса-да, уни ҳам жараён

¹ Каранг: Мещанинов И.И.Глагол. -Л., 1982. 108-бет. Виноградов В.В.Русский язык, 372-бет.Баскаков Н.А.Алтайский язык. М.,1958. 37-39-бет. Бондарко А.В., Буланин Л.Л.Русский глагол. Л.,1967. 11-27-бет; Русская грамматика. Т.1.М.,1980. 582-бет.Авилова Н.С.Вид глагола и семантика глагольного слова.М.,1976, 86-91-бет. КибардинаС.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 31-бет. Гак В.Г.Сравнительная типология французского и русского языка.М.,1983, 132-бет; Ғуломов А.Ғ.Фейл. Тошкент, 1954, 3-бет; Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи фeyллар. Тошкент, 1966. 35-бет; Оразов М.Семантика казахского глагола. АДД- Алма-Ата, 1983. 13-бет. Семантические типы предикатов.-М., 1982. 342-бет. Кибардина С.М. Одновалентные глаголы и их семантические типы в современном немецком языке.АКД.-Л., 1977; Содиқова М.Фейл стилистикаси.-Т., 1975, 78-82-бетлар.Кучкартаев И.К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке //Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Сборник научных трудов.№656. Ташкент, 1981, 29-бет ва б.

² Балли. Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. -М., 1955, 52-53-бет.

сифатида тушуниш мантикий – фалсафий тўғри бўлади. Шунга кўра манбаларда “фёъл мустақил сўз туркуми бўлиб, предметнинг ҳаракат ва ҳолатини жараён сифатида ифодаловчи сўзларни бирлаштиради¹”, дейилади.

Объектив борликдаги нарса – предметларга, шахсга, ҳайвонга хос турлича ҳолатларни ифодаловчи ҳолат фёъллари нутқда фаол ишлатилиши ва мураккаб маъно тузилиши билан ажралиб туради. Ҳолат фёъллари семемасининг архисемаси “ҳолат” бўлиб, у ҳолат фёълларини бир макросистемага бириктиради. Чунки архисема характеридаги “ҳолат” семаси асосида ҳолат фёълларининг семантик майдони юзага келади². Демак, архисема лексема семемасининг моҳиятини ифодалайди. Айни вақтда у шу семантик майдонга хос хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради.

Ўзбек тилидаги ҳолат фёъллари архисемадан бошқа дифференциал семалари билан ҳам характерланади. Бу – табиий, мантикий. Чунки ҳолат фёъллари муайян дифференциал семаларига кўра нутқда аниқ денотатив маънога, умумийликдан нисбий ажралишга эга бўлади³. Дифференциал семалар ҳолат фёълларининг мустақиллигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда лексема семемасининг ўзига хос белгиси, эмоционал – экспрессив бўёғи, нутқий хосланиши акс этади⁴.

Ўзбек тилидаги ҳолат фёъллари архисема ва дифференциал семадан бошқа семага ҳам эгадир. Бу сема «ҳолат» архисемали ва муайян дифференциал семали ҳолат фёълларининг ички семантик гуруҳлари учун умумийдир. Бу турдаги семалар архисема билан дифференциал семалар ўртасида туради, ўзига хос хабар ташиydi. Бундай семалар манбаларда интеграл сема сифатида қайд этилади⁵. Интеграл семалар ҳам нисбий мустақил бўлиб, дифференциал семаларга нисбатан ҳажм жиҳатдан кенг, яъни бирор ЛСГга оид сўз маъноларига умумий хос белги – хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо интеграл сема архисемага нисбатан ҳажм жиҳатдан тор,

¹ Современный русский язык. 1. М., 1980. 241-бет. Яна қар: Современный русский язык. П.М., 1981.156-бет.

² Фёъл категориясига оид муайян семантик майдоннинг муайян семантик компонент асосида юзага келишини тилшунос А.М.Кузнецов ҳам алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Кузнецов А.М. О применении метода компонентного анализа в лексике //Синхронно – сопоставительный анализ языков разных систем. -М., 1971. 260-бет; Яна қаранг: Цветков Н.В.К методологии компонентного анализа// ВЯ., 1984, 67-бет.

³ Қаранг: Расулов Р. Образли ҳолат фёъллари. Т., 1982. 5-бет; Цветков Н.В. К методологии компонентного анализа, 67-бет.

⁴ Қаранг: Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, 72-73-бет.

⁵ Қаранг: Киселева Л.А. Ўша асар, ўша бет.

чунки у фақат муайян микросистемага (семантик гуруҳга) оид лексема семемаларининг семалари билан боғланади. Архисема эса лексема семемасининг ҳажм жиҳатдан энг катта, мазмун жиҳатдан бой мантиқий қисмидир.

Архисемаси “ҳолат” семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГ ўзига хос интеграл семаларга эга бўлади. Бу интеграл семалар бир – биридан товуш материяси ва мазмун жиҳатига кўра фарқли, аммо номлаш аспектидагина бир хиллик касб этади.

Дихотомик принципга кўра сўз семемалари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема ўз ичида архисема ва интеграл семаларга ажралади. Архисема билан интеграл сема дифференциал семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Интеграл сема ҳам даставвал архисема таркибида бўлиб, таҳлил натижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда ҳолат феъллари семемаси архисемасининг умумийлиги кенг, максимал даражада бўлиб, у (архисема) ўзбек тили доирасида ҳолат феълларига хос идентификацияловчи сема саналади. Интеграл семанинг дифференциал семага нисбатан умумийлиги архисема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Интеграл сема ҳам архисемага ўхшаш, аммо доимо архисемадан сўнг юзага келадиган, аниқланадиган, архисема ифодасининг доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГни ташкил қилувчи микросистемаларни аниқлайди. Интеграл семанинг умумийлиги дифференциал семага нисбатан биринчи даражали бўлиб, у (интеграл сема) ҳолат феълларининг у ёки бу ЛСГ ларини ҳосил қилади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидаликдан, уларнинг мантиқий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга қараб хусусийлик орқали воқелашади, “яшайди”. Ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги хусусиятлар эса хусусийлик сифатида намоён бўлади. Улар нисбий мустақилликка, алоҳидаликка эгадир. “Ҳолат” архисемали феълларнинг дифференциал семаси ҳолат феълларининг мустақиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги бўлиб изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, лексема семемаларининг структурал – семантик компонентларини (семаларини) миқдор жиҳатдан чегаралаш нисбий характерга эга. Асосан диққат-эътибор лексема семемасининг энг муҳим, характерли семаларига –

дифференциал семаларга қаратилади. Лексема семемаларининг семалар таркибида эса дифференциал семалар одатда биттадан ортиқ бўлади. Бундай ҳолларда текшириш объектининг характеридан, талабидан, мақсадидан келиб чиқиб, дифференциал семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сақланади. Демак, ҳолат феълларининг маъно тузилишидаги муҳим, зарурий дифференциал семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг архисемаси -“ҳолат” интеграл ва дифференциал семаларда конкретлашиб, аниқ ифодага эга бўлади. Интеграл ва дифференциал семалар семанинг конкретлаштирувчи структур – семантик компонентлари сифатида архисема билан диалектик бирликни ташкил қилади.

Архисема, интеграл сема ва дифференциал семаларнинг ифода бирликлари асосида тузилган синтактик конструкциялар ҳолат феъли семемасининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларини, компонент эътиборига кўра, таҳлил қилишда бу семантик майдоннинг қуйидаги ЛСГ лардан ташкил топиши аниқланди:

I. Давомли ҳолат феъллари. «Давомли» ҳолат феъллари вақт жиҳатдан чегараланмаган, қачон тугалланиши ноаниқ бўлган давомий ҳолатни ифодалайди. Мантикий субъект ўз ҳолатининг давомийлиги, чўзиқлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда давомийлик белгиси шахс ёки предмет ҳолатининг муҳим, характерли томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. «Давомли» ҳолат феъллари қуйидагилар: *турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ.*

II. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари. «Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат «ҳаракат натижаси»да, ҳаракатнинг тугалланишидан юзага келади, яъни ҳаракатнинг давоми бўлади. У муайян ҳаракат кетидан келишига кўра ажралиб туради.

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларида ҳолатга фаол ҳаракатдан ёки муайян ҳолатдан ўтилади. Бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат туфайли содир бўлади. «Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари қуйидагилар: *ёришмоқ*¹

¹ Айрим ҳолат феълларининг бир неча семантик гуруҳда учраши сабабли уларнинг такрор қўлланишини асослаш мақсадида ушбу ҳолат феълларининг ҳар бир ЛСГ да қайси маъноси билан қатнашишини қавс ичида айтиб ўтишни лозим топдик.

(ёруғ бўла бормоқ)¹ қораймоқ (қора тусга кирмоқ, қоронгилашмоқ), қизармоқ (қизил тус олмоқ), қуюқлашмоқ (қуюқ ва қалин тортмоқ), тугамоқ, қорангилашмоқ, совимоқ (совуқ ҳолга келмоқ), исимоқ (иссиқ ҳолга келмоқ), илимоқ, оқармоқ (оқ тусга кирмоқ), булутланмоқ, камаймоқ (миқдори озаймоқ), абадийлашмоқ, ботмоқ, тинмоқ (ҳаракат, овоз, ёнгин кабилардан тўхтамоқ ва тиниқлашмоқ), бўшамоқ, жимимоқ, қўнмоқ, қуримоқ (қуруқ ҳолга келмоқ ва тамом бўлмоқ), тиниқлашмоқ, кўпаймоқ (миқдори ортмоқ), чўккаламоқ, қалинлашмоқ (зичлашмоқ, кўпаймоқ), саргаймоқ (сарик тусга кирмоқ), туташмоқ (туташи бўлмоқ), сўнмоқ (нурсизланмоқ ва иссиқ, ёруғ бермай қўймоқ), ўрнашмоқ, кўкармоқ (кўк тусга кирмоқ), тўлмоқ, тинчимоқ (ҳаракат, овоз кабилардан тўхтамоқ), қатқалоқланмоқ, димиқмоқ, қотмоқ (қаттиқ ҳолда бўлмоқ), сийраклашмоқ, нурамоқ, тўймоқ (озуқа – минералга қонмоқ), ёмонлашмоқ, қизимоқ (қаттиқ исимоқ), тўқнашмоқ, яхламоқ (яхга айланмоқ), мовийлашмоқ, лаблан(ёки-лаш)моқ, яқинла (-и)моқ, ёлғизламоқ, гўзаллашмоқ, зарарланмоқ, равшанлаш (ёки-лан)моқ (равшан, ёруғ бўлмоқ), ёрқинлашмоқ, ёруғлашмоқ, майишмоқ, бўшашмоқ (юшиқ ҳолга келмоқ), узунлашмоқ, тўхтамоқ, зангламоқ, ўчмоқ (овоз, иссиқлик, ёруғлик кабиларни беришдан тўхтамоқ ва хиралашмоқ), йўқолмоқ, битмоқ, ёпишмоқ, бойимоқ, ивимоқ, музламоқ (музга айланмоқ), эскирмоқ, катталашмоқ (ҳажми ортмоқ), пишмоқ (истеъмол учун тайёр бўлмоқ), бўкмоқ, озаймоқ, хиралан (ёки-лаш)моқ (ёритиши ва кўриниши даражаси камаймоқ), юмишмоқ (юшиқ ҳолга келмоқ), оммалашмоқ, қонмоқ (суюқликка тўймоқ), қопламоқ, тамомламоқ, оғирлашмоқ (вазни, оғирлиги ошмоқ), танҳоланмоқ.

III. Ижро ҳолати феъллари. Ижро ҳолати феъллари субъект (асосан шахс) ижроси натижасида юзага келган ҳолатни ифодалайди. Субъект ҳолати ижро компонентига эга бўлади. Ижро муайян ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи – натижа саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Ижро ҳолати феъллари қуйидагилар: сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, қўриқламоқ, пойламоқ, салқинламоқ.

IV. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳолат ҳаракатининг доимий белгиси, унинг мавжудлиги, “яшаш” усули, аммо тугалланмаган, давомли белгиси

¹ Ушбу изоҳлар асосан “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” дан (Москва, 1981, 1-,2; ва Тошкент, 2005-2008. 1-5 томларидан) олинди.

бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши ҳаракатнинг тугаши билан юз беради, яъни ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асоси сифатида мавжуд бўлади. Бошқача айтганда, мантикий субъект ҳолати ҳаракат билан биргаликда, бир бутун ажралмас ҳолда муайян предметни характерловчи муҳим белги – хусусият бўлиб кузатилади. «Ҳаракатнинг ҳолати» феъллари куйидагилар: *оғирлашмоқ (қийинлашмоқ), кучаймоқ, пасаймоқ, қизимоқ (авжига чиқмоқ), сусаймоқ, камаймоқ (ўша маънода), сустлашмоқ, бўшаашмоқ (кучи кесилиб, пасаймоқ), секинлашмоқ, кўпаймоқ (ўша маънода), мулойимлашмоқ, зўраймоқ, енгиллашмоқ, касодланмоқ, майинлашмоқ, хиралашмоқ (эшитилиш тиниқлиги йўқолмоқ, пасаймоқ).*

V. Малака ҳолати феъллари. Малака ҳолати феъллари жонли мавжудотда бирор ҳаракат – ходисага, предметга нисбатан пайдо бўлган муайян муносабатни, шаклланиб, мустаҳкамланиб доимий, давомий хусусиятга айланган кўникма, ўзлаштирилган одатни англатади. Бундай кўникма, одатлар асосан инсонга хос муҳим хусусият сифатида баҳоланади. Улар инсон характерининг бир кўриниши, воқе бўлишидир. «Малака ҳолати» феъллари куйидагилар: *одатланмоқ, кўникмоқ, ўрганмоқ.*

VI. Образли ҳолат феъллари. «Образли» ҳолат феъллари объектив борлиқдаги предмет – ходисалар, улар орасидаги муносабатлар ҳақида муайян хабар беришига, эмоционалликка, экспрессивлик даражасининг ортиқлигига кўра ажралиб туради. «Образли» ҳолат феъллари куйидагилар: *алангламоқ, қаққаймоқ, гавдаланмоқ, пишмоқ (чиниқмоқ ва ишлатиш учун тайёр), ёнмоқ, чақнамоқ, чўгланмоқ, нурланмоқ, оловланмоқ, қотмоқ (мутлақо ҳаракатсиз), нўрсилламоқ (кўпчимок), сўлмоқ (гам – ташишидан ўзини тўла олдирмоқ), жонланмоқ, порламоқ, милтирамоқ, мудрамоқ (ҳаракатсизликка берилмоқ), чарақламоқ, шалпаймоқ, шумшаймоқ (хунук кўринмоқ), шалваймоқ, шалвирамоқ, қапишмоқ, кумушланмоқ, ҳалқаланмоқ, жилмаймоқ (нур сочиб, табассум қилмоқ), жилваланмоқ, мўлтилламоқ, яшинамоқ, майинлашмоқ (юшамок), етилмоқ (экиш учун тайёр), ярқирамоқ, хўмраймоқ, бўзармоқ (зира – шира ёришмоқ), кўпчимок (етилиб кўтарилмоқ), қуримоқ (тугамоқ, йўқолмоқ), сўнмоқ (фаоллиги йўқолмоқ), жиллоланмоқ, ястанмоқ, гулламоқ (обод бўлиб, чирой очмоқ), симобланмоқ, қовушмоқ, йилтирамоқ, тўлқинланмоқ, қақрамоқ, тормозланмоқ, дўмпаймоқ, олтинланмоқ, кўз – кўзламоқ,*

қалинлашмоқ (яқин дўст бўлмоқ), ялтирамоқ, дўрдаймоқ, қавармоқ (бўртиб чиқмоқ), қовжирамоқ (дард – аламдан адо бўлмоқ), капнаймоқ, қўнқаймоқ, товланмоқ, қонсирамоқ, қўққаймоқ, кеккаймоқ (тиккаймоқ), хўрозланмоқ, ёришмоқ (хурсандлик пайдо бўлмоқ ва енгил тортмоқ), юмшамоқ (совуқ таъсири анча пасаймоқ), ҳувилламоқ.

VII. Биологик ҳолат феъллари. «Биологик» ҳолат феъллари кенг маънодаги тирик, жонли организмнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғланади. Улар тирик организмда табиий, зарурий содир бўлувчи «биологик» жараён ҳолатларнинг тилдаги (нутқдаги) рамзи бўлиб келади. «Биологик» ҳолат феълларининг мазмун жиҳатида акс этувчи ирсий ҳодиса – ҳолатлар шахс, ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳолат белгиси бўлади. «Биологик» ҳолат феъллари қуйидагилар: кексаймоқ, қаримоқ, ўлмоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ, чанқамоқ, очиқмоқ, ёшармоқ, чўлламоқ, улгаймоқ, қуримоқ (сўлиб ўсишдан тўхтамоқ), саргаймоқ (ўша маънода), етилмоқ (пишмоқ), қизармоқ (ўша маънода), бўртмоқ (кўкара бошламоқ), кўкармоқ (ўша маънода), пишмоқ (етилмоқ), гулламоқ (гул очмоқ), чиримоқ, кўкламоқ, сўлинқирамоқ, қовжирамоқ (қуриб бужмаймоқ), сўлмоқ (доимий ўсиб турган ҳолатини йўқотмоқ ва суви қочиб қуриша бошламоқ).

VIII. Физиологик ҳолат феъллари. «Физиологик» ҳолат феъллари шу феъллар семантик майдонининг энг катта қисмини ташкил қилади. Улар инсон ва ҳайвон организмнинг (аъзоларининг) жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотлар организмида, уларнинг муайян аъзоларида юзага келган яққол физиологик ўзгаришлар акс этади. Бу «физиологик» ўзгаришлар жонли мавжудотларда:

1. Жисмоний ўзгариш натижасида: ҳурпаймоқ, қутурмоқ, қонсизланмоқ, сўлгинлашмоқ, чарчамоқ... 2. Жисмоний жараён ҳолатида: ҳансирамоқ, сузилмоқ, гилайлашмоқ, жимирламоқ... юз беради. «Физиологик» ҳолат феъллари қуйидагилар: ухламоқ, чарчамоқ, шилтиқланмоқ, толиқмоқ, оғримоқ, сулаймоқ, ориқламоқ, озмоқ, иситмаламоқ, безраймоқ, йиғламсирамоқ, мизгимоқ, совқотмоқ, намиқмоқ, касалланмоқ, семирмоқ, йўгонлашмоқ, тўлишмоқ, мажолсизланмоқ, чиниқмоқ, элимоқ, ҳоримоқ, дармонсизлаш (ёки-лан) моқ, серраймоқ, шишинқирамоқ, чўққаймоқ, шумшаймоқ (қовогини солмоқ, тўрсаймоқ), толмоқ, зирқирамоқ, шифоланмоқ, ҳолсизланмоқ, қораймоқ (қора тусга

кирмоқ), тузалмоқ, қалинлашмоқ (қалин тортмоқ), бақраймоқ, яхламоқ (совқотмоқ), заифлашмоқ, гердаймоқ (виқор билан кўкракни кериб турмоқ), шишмоқ (ўша маънода), оқармоқ (қонсизланмоқ), қавармоқ (ўша маънода), қамашмоқ, гилтилламоқ, олаймоқ, диккаймоқ, анграймоқ, жимирламоқ, кенгаймоқ, қизармоқ (ўша маънода), қизимоқ (ҳарорати, иссиғи ошмоқ), уюлмоқ, бўзармоқ (ранги қув ўчиб оқармоқ), қуруқшамоқ, жунжимоқ, киртаймоқ, совимоқ (ўша маънода), хиралан (ёки-лаш)моқ (кўриши қобилияти пасаймоқ), туманлашмоқ, кулимсирамоқ, ачишмоқ, кўкармоқ (ўша маънода), лўқилламоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшаашмоқ (тинка – мадори қуримоқ), синиқмоқ, чақчаймоқ, саргаймоқ (ўша маънода), салқимоқ, кўпчимоқ (бўртмоқ), катталашмоқ (йириклашмоқ), қурушмоқ, нўрсилламоқ (бўртиб қаваринқирамоқ), вазминлашмоқ, шилқилламоқ (ҳолдан тоймоқ, бўшаашмоқ), қонсизланмоқ, жуфтланмоқ, ўчинқирамоқ, қотмоқ (музламоқ, совқотмоқ), сўлжаймоқ, равшанлашмоқ (яхши кўрадиган бўлиб бормоқ), чимирмоқ, гувилламоқ, ганграмоқ, зингилламоқ, чўнқаймоқ, жиддийлашмоқ, акашакланмоқ, юпқалашмоқ, кўпикламоқ, тинмоқ (кўз олди хира тортмоқ), букчаймоқ, тўймоқ (овқатга, сувга қонмоқ), увушмоқ, кичраймоқ, яллигламоқ, қадоқланмоқ, маймашмоқ, таранглашмоқ, сирқирамоқ, бужмаймоқ, тиришмоқ, гезармоқ, исимоқ (ўша маънода), қуримоқ, қовжирамоқ (қурушмоқ), заҳиллашмоқ, унниқмоқ, бўртмоқ (туртиб чиқмоқ, шишинқирамоқ), туташмоқ (ўша маънода), гилайлашмоқ, мункилламоқ, тортишмоқ, тетикланмоқ, қуюқлашмоқ (қалин тортмоқ), пахмаймоқ, музламоқ (совқотмоқ), шангилламоқ, пишиқмоқ, тўмтаймоқ, чангакланмоқ, елимлашмоқ, сузилмоқ, сўлгинлашмоқ, ўткирлашмоқ, тўрсаймоқ, жилмаймоқ (кулимсирамоқ), илжаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, лўмбилламоқ, қонталашмоқ, тиниқмоқ, сирқовланмоқ, жонсизланмоқ, ёшланмоқ, нурсизланмоқ, терчирамоқ, ҳурпаймоқ, мункаймоқ, кўпирмоқ, ўчмоқ (ранги оқармоқ, бўзармоқ), кирламоқ, уринмоқ, қутурмоқ, тўпламоқ, букраймоқ, қақшамоқ, озирлашмоқ (тузалиши маҳол бўлиб қолмоқ, гангимоқ), тўлиқмоқ, ёмонлашмоқ, хасталанмоқ, бетобланмоқ, қонланмоқ, жунжикмоқ, гангимоқ (боши қотмоқ).

IX. Психик ҳолат феъллари. «Психик» ҳолат феъллари инсон руҳий фаолиятини, руҳий ҳолатини ифодалайди. Ушбу феъллар инсонда юз берган ёқимли ёки ёқимсиз туйғуларни,

қувониш ва ғазабланиш, қўрқув ва шодлик¹ каби ижобий ҳамда салбий эмоционал ҳолатларни ифода этиши билан бошқа лексик – семантик гуруҳ ҳолат феълларидан ажралиб туради. «Психик» ҳолат феъллари қуйидагилар: ўнғайсизланмоқ, қўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ афсусланмоқ, асабийлаш (ёки-лан)моқ, қувонмоқ, гердаймоқ (манманлик қилмоқ, керилмоқ), юмшамоқ (жаҳлдан тушмоқ), қизармоқ (уялмоқ), аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшашимоқ (ҳовуридан тушмоқ), мудрамоқ (мудроқ босмоқ), ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, ғазабланмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ (кўнгли қолмоқ), ўкинмоқ, дадиллан (ёки-лаш)моқ, туташмоқ (қизишмоқ), жиддийлашимоқ, гижсинмоқ, ижрғанмоқ, эсанкирамоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, қайғурмоқ, исимоқ (кўнгли тортмоқ), талмовсирамоқ, маъюсланмоқ овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, ҳавфсирамоқ, шишинмоқ, безмоқ, зорланмоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ (эсанкирамоқ, саросимага тушмоқ), ҳомушланмоқ, кеккаймоқ (ўзини юқори тутмоқ), юпанмоқ, шубҳаланмоқ, тортинмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизла(-н)моқ, истигноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, сабрсизланмоқ, хотиржамланмоқ, тинчимоқ (енгил тортмоқ, тинчланмоқ), шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, тинчимоқ (енгил тортмоқ, тинчланмоқ),, жирканмоқ, мулойимлашимоқ, тўймоқ (тоқати тоқ, безорижон бўлмоқ), босинқирамоқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ, зирилламоқ, ёмонламоқ, ўртамоқ, гўдаймоқ, қонмоқ (кўнгли тўлмоқ), ҳайратланмоқ, тараддудланмоқ, қийналмоқ, қаноатланмоқ, тутамоқ, тортинмоқ, ҳадиксирамоқ, чидамоқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ, эсанкирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фаҳрланмоқ, ҳайиқмоқ, каловланмоқ, тетикланмоқ, гашланмоқ, сарғаймоқ (зориқиб кутмоқ), гурурланмоқ, қувнамоқ, ёқмоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, ҳаволанмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, умидсизланмоқ, соғинмоқ, қимтинмоқ, бетинчланмоқ, чулғамоқ, жиддийлашимоқ, лаззатланмоқ, қаҳрланмоқ, мириқмоқ, қизганмоқ, қўмсамоқ, уйқусирамоқ, оғирлашимоқ (ноқулай, қийин бўлиб қолмоқ, бўшашимоқ).

¹ Қаранг: Иванов И.П. Умумий психология Тошкент, 1967. 13-бет.

Қайд этилган ЛСГларда “ҳолат” архисема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби семантик компонентлар интеграл сема ҳисобланади.

Англашилишича, ўзбек тилидаги ҳолат феълларида реаллашувчи мантикий субъект ҳолати «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракатининг ҳолати», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» ҳолат каби кўринишларда содир бўлади. Демак, борлиқдаги турлича ҳолатларни акс эттирувчи ҳолат феъллари семантикасининг мураккаб характери мантикий равишда ҳолат феълларининг назарда тутилган 9 туридан иборат семантик гуруҳланишига олиб келди.

Биз ҳолат феълларининг валентликларини тасвирлашда феъл маъносидаги актантларининг мавқеи, фаоллиги ва қайд этилиши даражаси кабилардан келиб чиқиб, ҳолат феълларининг агенс, контрагент, локалис, объект (тўғри объект), адресат, ҳолат ва сабаб каби семантик валентликларини аниқладик¹.

Ушбу тадқиқотда қайд этилган лексик – семантик гуруҳларга оид ҳолат феълларининг нутқда муайян дифференциал семаларда келиши жараёнида, фуқционал – семантик фаоллигида, агенс, контрагент, локалис, объект, адресат, ҳолат ва сабаб каби семантик валентликларининг моҳияти, табиати, ўзига хос хусусиятлари, ёндош ҳодисалар билан бўлган муносабати кабиларни тил ва нутқ диалектикаси асосида атрофлича ёритдик.

¹ Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик валентликлари сифатида яна восита ва манба валентликларини ҳам кўрсатиш мумкин. Аммо бу тип семантик валентликлар миқдор жиҳатдан кам, сифат жиҳатдан эса характерли бўлмагани, шунингдек, улар ҳолат феълларининг баъзи семантик гуруҳларигагина хос бўлганлиги учун ишда уларни ҳам ёритишни лозим топмадик.

ФЕЪЛ АСОСЛИ ГАПЛАР ВАЛЕНТЛИГИ

I БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ

Феълда ифодаланувчи муайян хабар бевосита ўз субъектига эга бўлади. Чунки феъл информацияси аслида мантикий субъектнинг фаолияти бўлиб воқелашади. Г.А.Золотова таъкидлаганидек, “...объектив борликда ҳаракат (шунингдек ҳолат – Р.Р.)ўзича мавжуд бўлмайди, у субъект функцияси сифатида амалга ошади”¹. Шунга кўра феъл шахс ёки предметнинг турлича фаолиятига хос жараёнларни англатиши билан характерланади.

Феъл маъносидаги ҳолатнинг субъекти, айтилганидек, доимо агенс бўлиб кузатилади. Феъл семантик майдонининг ҳар бир маъно гуруҳини ташкил қилувчи тил бирликлари агенси билан муҳимдир. Чунки объектив турлича жараёнларни аслида агенс юзага келтиради. Агенс феълдаги, хусусан ҳолат феълларидаги ҳолатнинг манбаи, уни ўзида моддийлаштирувчи логик субъект – семантик актандир².

Агенс ҳолат феъллари доирасида ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Унинг ўзига хослиги бевосита ҳолат феълларининг семантик моҳиятидан, асосан, ўтимсизлигидан³ келиб чиқади. Шунга кўра С.Д.Кацнельсон “Кўпгина феъллар (“ўтимсиз феъллар” деб юритилувчилар) бирламчи тўғри объект (воситасиз тўлдирувчи –Р.Р.) билан бирикмайди”⁴, дейди. Бинобарин, ҳолат феъллари бирор объектни талаб қилмайди, ундаги ҳолат муайян объектга йўналмайди, унинг талаб кучи агенс актанти билангина чегараланади⁵. Ҳолат феълларининг доимий ўтимсизлиги ҳолат ва унинг агенси орасидаги муносабатда яққол кўринади. Ҳолат муайян субъектда амалга ошиб, шунда тугаши билан характерланади. Демак, логик субъект бир вақтда ҳам

¹Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 163-бет. Яна қаранг: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, 52-53-бет.

² Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов.- М., 1966. 31-бет. Золотова Г.А. Ўша асар, 44-бет.

³ Ўтимсиз феълларнинг, асосан, ҳолатни англатиши ҳақида қаранг: Баскаков Н.А.Залогии в каракалпакском языке. –Тошкент, 1951. 14-15-бет. Гецадзе И.О. , Гайдарова Ф.А. О выражении субъекта и объекта в языках различных типов, 166-175-бет. Кацнельсон С.Д.Типология языка и речевое мышление, 44-бет ва б.

⁴Кацнельсон С.Д. Ўша асар, 44-45-бет.

⁵ Яна қаранг: Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 33-бет.

ҳолатнинг ағенси, ҳам объекти бўлиши билан ажралиб туради¹. Бу ҳолда ағенс актантининг муайян ҳолат билан алоқасига кўра икки босқичли жараёни ўзида акс эттириши муҳимдир.

Ағенс, бир томондан, ҳолатнинг бажарувчиси сифатида динамик куч, иккинчи томондан, уни (ҳолатни) ўзига “жойлаштиришига”, ташқарига чиқармаслигига кўра эса статик куч бўлиб воқелашади, ҳолат бевосита ағенснинг ўзида қолади. Кўринадики, ўтимсиз ҳолат феълларининг алоҳида объекти йўқ. Шунинг учун улар объект валентлигига эга эмас. Уларнинг семантик имконияти, айтилганидек, бажарувчисига кўра фақат ағенс билан чегараланган. Шунга қарамасдан ўтимсиз ҳолат феълларининг объект валентлиги эмас, объект актанти бор. Бу логик – семантик универсалликка эга ҳам субъект, ҳам объект бўлган ағенс – ҳолатли шахс ёки предметдир. Демак, мантиқан объект бор. Аммо грамматик жиҳатдан эса фақат ағенс валентлиги мавжуд. У объект валентлиги ҳолатида эмас. Ағенснинг объект сифатида кўриниши фақат мантикий – семантик жиҳатдан бўлиб, бу (объект) грамматик мустақилликка, алоҳида товуш шаклига эга ҳолда реаллашмайди. Ағенснинг объект вазифасига ҳам эга бўла олиши унинг потенциал имкониятидир.

Шуниси ҳам муҳимки, ағенснинг ҳолатни бажарувчи сифатидаги фаолияти асосий, бирламчи бўлса, унинг юзага келган ҳолатни ўзида акс эттириш ҳам асосий, аммо иккиламчидир. Чунки бажариш жараёни натижасида ҳолат юзага келади. Аммо буларни амалга ошиши ва юзага келиши нуқтаи назаридан ажратиб бўлмайди. Чунки булар ўзаро диалектик боғлиқ бўлиб, бирга юз беради.

Ағенснинг бажарувчи сифатидаги фаолиятидан юзага келган ҳолат табиий ҳолда муайян предметда тўхташи керак. Акс ҳолда у таъсир қилиш кучини йўкотади. Демак, натижа ҳолат ўтимсиз ҳолат феълларида ўз бажарувчиси –ағенс доирасидан четга чиқмайди. Чунки ағенс ҳолатни ўзида “тўплаш” қобилятига ҳам эга². Айни вақтда ағенснинг муайян предмет сифатида муайян ҳолатда воқеланиши қонуният. Айтилганидек, ҳолат ҳам материянинг яшаш, мавжудлик шаклидир.

Ағенснинг объект ҳам бўлиши ҳолат феъллари доирасида типик. Чунки, маълум бўлганидек, ҳолат феъллари асосан

¹ Қаранг: Мартынов В.В. Категории языка, 17-25-бет.

² Яна қаранг: Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 31-бет.

ўтимсизлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, ўтимсизлик ҳолат феъллари мазмун жиҳатининг доимий семантик белгисидир.

Ҳолат феъллари баъзан ҳолатни агеңси ва алоҳида объект актанти билан ифодалашига кўра ҳам характерланади. Ўтимли ҳолат феъллари ҳам мавжуд бўлиб, уларда субъект фаолиятидан юзага келган ҳолат алоҳида объект билан боғланади. Бу ҳолда агеңс актанти фақат бажарувчи сифатида келиб, мустақил объект актанти билан ҳолат феъли маъноси орқали зарурий, мантиқий муносабатга киришади.

Агеңс объект бўлган ўтимсиз ҳолат феълларининг семантик имконияти ўтимли ҳолат феълларининг семантик имкониятидан қолишмайди. Чунки ўтимсиз ва ўтимли ҳолат феълларининг ҳар иккиси ҳам объект актантига эга. Аммо у (объект) ўтимли ҳолат феълларида мустақиллиги, алоҳида сўз маъносида ифодаланиши билан, ўтимсиз ҳолат феълларида эса объект агеңсининг ўзи эканлиги, агеңсда яширинганлиги, ундан ажралмаслиги, алоҳида сўзда қайд этилмаслиги билан характерланади. Чунки бунда объект вазифаси агеңсга юклатилганлиги, агеңсининг ўзи объект ҳам эканлиги билан муҳимдир.

Демак, ҳолат феълларининг агеңси объект вазифасини ўташи, баъзан агеңсининг фақат ўз функциясида – агеңс функциясида бўлиши ҳолат феълларининг ўтимсиз ва ўтимли хусусияти билан боғлиқдир.

Феъл маъносидаги ҳолатнинг бажарувчисини англатувчи сўз агеңс валентлигининг реализатори ҳисобланади¹. Агеңсининг нутқий реализатори синтактик конструкцияларда ҳолат феълнинг (асосан, предикатив ядронинг) семантик – синтактик бирикувчиси, айни вақтда гапнинг тема характеридаги асосий структур бирлиги бўлиб, у, айтилганидек, агеңс² валентлигини реаллаштирувчи саналади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агеңсини реаллаштирувчи тил бирликлари (сўз) гапда асосан бош келишиқда (номинативда) кузатилади³. Бу асосий бўлса-да, мутлақ эмас, нисбийдир. Нисбийлик агеңсни ифода этувчи сўзнинг баъзан шаклан типик ҳолатидан чекинишида, яъни келишиқли сўз шаклида бўлишида кўринади.

¹ Қаранг: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 31-бет.

² Баъзи ишларда агеңс термини ўрнига субъект термини ҳам ишлатилади. Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 125-бет.

³ Золотова Г.А агеңс актантини англатувчи сўзнинг рус тилида ҳам номинативда келишини алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 44-бет.

Агенс реализаторининг нутқий кўлланишига кўра формал – синтактик ва функционал универсаллиги маъно жиҳатдан унда ифодаланган муайян актантнинг субъект – объект ёки соф субъект характерини ўзгартирмайди. Бундай ҳолда семантик – синтактик симметрия ва асимметрия юзага келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдонидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенс валентлигига кўра алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ЛСГ ҳолат феълларининг агенслари синтактик конструкцияларда сўз ва сўз формаларида келишига кўра агенсни ифода этувчи лисоний бирликлар турли гап бўлаги бўлиши билан ҳам диққатга сазовордир.

Ҳолат феъллари гап конструкцияларида асосан аниқ нисбатда келади. Уларнинг бошқа нисбат шаклларда келиши ҳам муҳимдир.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъли асосли гапларнинг агенс валентлигини, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уни (агенсни) семантик ва синтактик жиҳатдан тўла таҳлил қилиш, агенс қайд этилган сўзларнинг нутқий, формал – структур реаллашиши ва, айниқса, гап бўлақларига бўлган муносабати, улар билан умумий ва фарқли томонлари кабиларни ёритиш мақсадида қуйидаги тартибда иш олиб бордик:

1. Агенс валентлиги реализаторининг эга вазифасида келиши.
2. Агенс валентлиги реализаторининг эга-кесим қолипидан бошқа конструкцияларда келиши¹.

АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ ЭГА ВАЗИФАСИДА КЕЛИШИ

Семантик – синтактик мувофиқлик агенсни ифода этган сўзнинг гапда эга вазифасида келишида кўринади. Ҳолат феъллари агенси реализаторининг бош бўлак сифатидаги синтактик – функционал фаоллиги типиклиги билан характерланади. Бу типиклик агенсни ифодалаган сўзнинг асосан бош келишида кузатилиши билан ҳам тасдиқланади. Шунга кўра ҳолат феъллари

¹ Ушбу бўлимга оид ҳодисалар ишга бевосита алоқадор эмаслиги, мақсад кесими ҳолат феълли гапларнинг валентлигини (мас., агенс, контрагент, локалис... валентлигини) ёритиш, таҳлил қилиш бўлганлиги сабабли айни ҳодисанинг баёнига тўхталмадик. Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қуйидаги монографияларга Қаранг: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Т.,1989; Расулов Р.Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность -Т., 1991.

агенсининг реализатори формал – синтактик жиҳатдан эга билан ўхшаш бўлади¹. Чунки эганинг бош келишида келиши унинг семантик – синтактик табиатига мос грамматик қонуниятдир. Бу шакл унинг мутлақ ҳокимлик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардан биридир².

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, агенсни англлатувчи сўз билан эга орасидаги муайян ўхшашлик мутлақ эмас, нисбийдир. Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапдаги ўрни эгага нисбатан эркиндир. Агенс реализатори эгадан фарқли фақат предикатив марказгагина эмас, баъзан у қаратқич аниқловчи вазифасида келганда эга, тўлдирувчи ва ҳол вазифасидаги ўз аниқланмишига (ҳоким компонентига) ҳам бирикади, улар орқали семантик жиҳатдан кесимга боғланади. Шунингдек, агенсни ифодаловчи сўз гап конструкцияларида кесим³ тўлдирувчи ва ҳол вазифасида келиши билан ҳам ажралиб туради.

Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапда номинативда, тил бирлиги шаклида қўлланиши синтактик қонуниятга биноан унинг эга, коммуникатив жиҳатдан эса тема бўлишига имкон беради. Шунга кўра агенсни реаллаштирувчи лексема семемаси билан ҳолат феъли семемаси муносабатидан муайян семантик синтагма тузилади. Аниқроғи, кесим вазифасидаги ҳолат феъли тема компонентини қайд этиб, тема позициясидаги агенсга хос муайян ҳолат белгисини англатади, уни характерлайди. Агенс реализатори билан ҳолат феълининг валентлик алоқаси тема-рема муносабатининг асоси бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенси гапда от, олмош, сон ва субстантив бирликларда ифодаланади.

Қуйида ҳолат феъллари семантик майдони доирасидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенс актантларини кўриб чиқамиз:

Турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ «давомли»;
тўхтамоқ, яқинлашмоқ, чўккаламоқ, тинчимоқ, кўпаймоқ,
камаймоқ, озаймоқ, абадийлашмоқ, яккаламоқ, сергалмоқ,
ёлғизламоқ, сийраклашмоқ, ўрнашмоқ, йўқолмоқ, димиқмоқ,
бойимоқ, тинмоқ, жимимоқ, тўқнашмоқ, танҳоланмоқ «ҳаракат

¹ Қаранг: Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 22-бет.

² Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т., 1965, 85-бет.

³ Қиёсланг: Бу – баҳор кўёшидан кўқарган дала (Альманах).

натижаси»; салқинламоқ «ижро»; кўникмоқ, одатланмоқ “малака”; хўрозланмоқ, қотмоқ, пишмоқ, гавдаланмоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ, қаққаймоқ, алангаланмоқ, қовжирамоқ, ёришмоқ, қалинлашмоқ, сўлмоқ, гулламоқ «образли»; ўлмоқ, кексаймоқ, қаримоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ, чанқамоқ, очиқмоқ, ёшармоқ, чўлламоқ, улғаймоқ “«биологик»”; ухламоқ, сулаймоқ, жунжикмоқ, чарчамоқ, тиржаймоқ, мункилламоқ, мункаймоқ, терламоқ, тўймоқ, оғримоқ, озмоқ, ориқламоқ, кулимсирамоқ, совқотмоқ, мунғаймоқ, иситмаламоқ, қотмоқ, тўмтаймоқ, мизғимоқ, оғирлашмоқ, касалланмоқ, семирмоқ, йўгонлашмоқ, тўлишмоқ, гезармоқ, ишшаймоқ, мажолсизланмоқ, жилмаймоқ, чиниқмоқ, элимоқ, ҳоримоқ, иржаймоқ, дармонсизланмоқ, оқармоқ, бўзраймоқ, уринмоқ, серраймоқ, чўққаймоқ, шумшаймоқ, толмоқ, шифоланмоқ, тўлиқмоқ, илжаймоқ, бўзармоқ, ҳолсизланмоқ, тузалмоқ, тўрсаймоқ, унниқмоқ, сирқовланмоқ, безраймоқ, қизимоқ, жунжимоқ, ёмонлашмоқ, йиғламсирамоқ, иршаймоқ, музламоқ, бетобланмоқ, гердаймоқ, чўнқаймоқ, заифлашмоқ, бўшаашмоқ, анграймоқ, тетикланмоқ, тўмпаймоқ, толиқмоқ, хасталанмоқ “«физиологик»” ва ўнғайсизланмоқ, кўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлашмоқ, қувонмоқ, юмшамоқ, қизармоқ, аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшаашмоқ, мудрамоқ, газабланмоқ, ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ, ўкинмоқ, дадилланмоқ, жиддийлашмоқ, гижинмоқ, ижирганмоқ, эсанкирамоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, туташмоқ, қайғурмоқ, уйқусирамоқ, талмовсирамоқ, тараддудланмоқ, маъюсланмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, жирканмоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, хавфсирамоқ, безмоқ, зорланмоқ, тўймоқ, ҳадиксирамоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ, ҳомушланмоқ, кеккаймоқ, юпанмоқ, ҳайиқмоқ, тортинмоқ, оғирлашмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизланмоқ, истигноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, сабрсизланмоқ, хотиржамланмоқ, шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, мулойимлашмоқ, босинқирамоқ, тинчимоқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ, қимтинмоқ, зирилламоқ, тутақмоқ, гўдаймоқ, қонмоқ, ҳайратланмоқ, қийналмоқ, қаноатланмоқ, чидамоқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ,

ҳаволанмоқ, эсанкирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фахрланмоқ, каловланмоқ, тетикланмоқ, гашланмоқ, исимоқ, саргаймоқ, гурурланмоқ, қувнамоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, гердаймоқ, согинмоқ, бетинчланмоқ, шишинмоқ, умидсизланмоқ, лаззатланмоқ, ганграмоқ, хавфланмоқ, тўлқинланмоқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ, мириқмоқ, шубҳаланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс¹ актанти шахс бўлади. Назарда тутилган ҳолатлар шахсда юзага келади. Шахс ушбу ҳолатларни ўзида ташийди, айна ҳолатларга эга бўлади. Бинобарин бундай ҳолатларнинг агенси инсон бўлиши мантиқийдир. Бу, бизнингча, ҳолат феълларининг семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агенси сифатида шахсни бевосита талаб қилишидан келиб чиқади. Чунки ҳолат феълнинг семантик структурасида “шахс” семаси асосийлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатан, объектив борликда қайд этилган ҳолатларда бўлиш имкони асосан инсонга хосдир. Демак, синтактик конструкцияларда ҳолат феълларининг агенси бўлиб шахснинг келиши логик – семантик қонуниятга асосланади.

Шуниси муҳимки, айниқса «ижро» ҳолати феълларининг агенси бошқа барча ЛСГ ҳолат феълларидан фарқли инсонлиги, «ижро» ҳолати фақат инсонга хос психо-»физиологик» жараёнлиги билан ўзига хос хусусиятга эгадир. Қиёсланаётган феъллардаги ҳолатнинг агенси инсон бўлиши, бундай ҳолат фақат у (шахс) томонидан амалга оширилиши, шундай ҳолатда инсондан бошқа бирон предмет бўла олмаслиги билан изоҳланади. Яна қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, паналамоқ.*

Тўғри, малака, «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ҳам агенсининг асосан шахс эканлиги билан фарқ қилади. Аммо айна вақтда бу ҳолатларда инсондан бошқа жонлилар (хайвон, қуш) ҳам бўлиши билан улар (ҳолат феъллари) ўзаро ўхшаш бўлса, «физиологик» ҳолатнинг агенси сифатида киши аъзоларининг ҳам кузатилиши уларнинг ўзаро фарқланишига олиб келади.

Қисқаси, ҳолат феълли гап конструкциясининг тузилиши – предикатив бирикма компонентларининг ўзаро алоқаси, боғланиши “шахс” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Нигора қимирламай*

¹Агенс термини тилшуносликда асосан шахс ифодаси учун ишлатилади. Биз ишда агенс терминини кенг маънода олиб, шартли равишда жонли ва жонсизларга – шахс ва предметларга нисбатан қўлладик. Агенс сифатида шахс ва кенг маънодаги муайян предмет келганда улар муайян ҳолатга эга, ҳолат юзага келган, ҳолатни ўзида ташувчи, ҳолатни, “бажарувчи” мантиқий субъектлар бўлиб реаллашади.

турарди (С.Аҳмад). Муқаддас тўхтади (О.Ёқубов) Аям ҳам кўникди (А.Қаҳҳор) *Муҳаммадражаб семирған* (А. Қодирий) ва бошқалар. Кўринадики, феъл маъноларидаги ҳолатнинг агеңси (шаҳс) айни вақтда объект характеридадир, объект ҳам унинг (агеңсининг) ўзидир.

Шу нарса характерики, *тамомламоқ, яккаламоқ ёлғизламоқ* «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ* «ижро»; *ўрганмоқ малака; чимирмоқ, ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ, қизғанмоқ, қўмсамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳам агеңси вазифасида шаҳс кузатилади. Аммо у ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Шуниси қизиқки, ушбу ўтимли ҳолат ҳолат феъллари агеңсининг фақат ҳолатнинг субъекти бўлиб келиши мутлақ эмас, нисбийдир.

Тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ* «ижро»; *чимирмоқ, ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси (шаҳс) ушбу феълларнинг ўтимлилигига кўра ҳолатни бажарувчи саналади. Айни вақтда у ҳолатнинг объект эмаслиги, объект ҳам бўлиш унинг вазифасига кирмаслиги билан фарқ қилади. Аниқроғи, текширилаётган ўтимли ҳолат феълларининг объект агеңс бўлмай, балки объект бутунлай бошқалиги, алоҳидалиги, синтактик конструкцияларда муайян сўз формасида воқелашиши билан мустақилдир. У агеңс (шаҳс) юзага келтирган муайян ҳолатнинг объект (объект ҳолати) сифатида характериланади. Демак, бу ҳолда агеңс эмас, балки объект муайян ҳолатга ўтади. Шунга кўра ўтимли ҳолат феълларининг агеңси (шаҳс) объект бўлмайди. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ўз. халқ эртак). *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Бўронбек тўппончасини... ота – болага ўқталди* (Ҳ.Ғулом). *Муаттар қошини чимирди* (А.Қаҳҳор).

Пойламоқ, қўриқламоқ «ижро»; *ўрганмоқ* “малака” ва *қизғанмоқ, қўмсамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ҳам алоҳида объект актантига эғалиги билан юқоридаги ўтимли ҳолат феълларидан фарқ қилмайди. Аммо шунга қарамасдан уларнинг агеңси (шаҳс) фақат ҳолатни “ҳосил қилувчи” бўлмайди. Бунда ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи(агеңс ҳисобланади. Шунга кўра у (агеңс) ўтимсиз ҳолат феълларининг агеңси объект типини билан муайян умумийликка эға бўлади. Ушбу ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти гапда алоҳида сўз шаклида

реаллашишига, семантик – синтактик мустақил бўлишига қарамай, у, аввалги типдагидек, шахс юзага келтирган ҳолатда бўлмайди. Чунки у (объект) ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга бўлмаслиги билан ажралиб туради. Аниқроғи, у агенс юзага келтирган ҳолатга ўтувчи, шу ҳолатда кўринувчи объект бўлмай, балки агенсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет билан боғлиқ ҳолда, таъсирида содир бўлишини аниқ кўрсатиб туради. Қиёсланг: *Орлов қишлоқ йўлларини қўриқлаётибди* (Ҳ.Ғулом). *Искандар уни қаттиқ қизганди* (Ойбек). Демак, ўтимли ҳолат феълларининг шахс актанти агенс ва объект (агенси объект) бўлиб келишидан қатъий назар феълдаги ҳолат доимо муайян объект билан бевосита муносабатда кузатилади.

Ҳолат феълларининг шахс сифатидаги агенси, юқорида кўрганимиздек, синтактик конструкцияларда эгалик кўшимчали ва аффиксоидли сўз формаларда ҳам ифода этилиши билан ажралиб туради. Шунга кўра ҳолат феъллари агенсининг реализатори денотатив- коннотатив маъноли семантик “модел”га эга бўлади. Яна қиёсланг: *Раҳбархон уйгоқ ётди* (Ҳ.Назир). *Ҳозир эса менинг Гулнорам ёнимда ўтирибди* (О.Ёқубов) ва б.

Ҳолат феъллари учун агенс ифода этилган сўзларнинг гапда эгалик кўшимчали, аффиксоидли, изоҳловчили *Турғун ота жим ўтирди*. (М.Исмоилий), уюшиқли ёки бирикмали келиши факультативдир. Чунки назарда тутилган ҳолат феъллари шахс маъноли лисоний бирликларнинг сўз ёки сўз формасида келишини талаб қилади. Бу семантик қонуниятга асосланади. Аммо айни вақтда шахс маъноли от ёки бошқа сўзларнинг гапда формал – структур турлича шаклланиши нутқ факти сифатида синтактик қонуниятга асосланади. Бу бевосита коммуникация билан, коммуникантлар орасидаги муносабат билан, аниқроғи, сўзловчининг хоҳиш – иродаси билан, унинг шахс ифодали отларни қандай шаклда бериши билан, агенсга (шахсга) бўлган муносабати, уни қай жиҳатдан характерлаши, аниқлаши билан боғлиқ юзага келадиган индивидуал – нутқий ҳодисадир, семантика ва синтаксиснинг диалектик муносабатидир. Демак, шахс ифодали отларнинг структур – позицион турличалиги, синтактик турлича шаклларда бўлиши маъно жиҳатдан уларнинг бир мазмун планига – шахс актантига, уни ифодалашга хизмат қилиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *ўтирмоқ*, *қолмоқ*, *ётмоқ*, *тунамоқ* «давомли»; *тўхтамоқ*, *тинчимоқ*, *бўшамоқ*, *яқинлашмоқ*, *ўрнашмоқ*, *ивимоқ* «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ*, *асрамоқ*, *пойламоқ*, *қўриқламоқ*, *салқинламоқ* «ижро»; *ўрганмоқ*, *одатланмоқ*, *кўникмоқ* “малака”; *пишмоқ*, *шалвирамоқ*, *шалваймоқ*, *шалпаймоқ*, *ёнмоқ*, *сўлмоқ*, *қотмоқ* «образли»; *қаримоқ*, *кексаймоқ*, *ўлмоқ*, *чанқамоқ*, *чўлламоқ*, *сувсамоқ*, *ёшармоқ*, *улгаймоқ* «биологик»; *чарчамоқ*, *ухламоқ*, *озмоқ* *бўшашмоқ*, *иситмаламоқ*, *шумшаймоқ*, *толмоқ*, *толиқмоқ*, *ҳоримоқ*, *шифоланмоқ*, *ҳолсизланмоқ*, *қораймоқ*, *тузалмоқ*, *анграймоқ*, *оғримоқ* *жунжимоқ*, *бўзраймоқ*, *тўлиқмоқ*, *совқотмоқ*, *тўлишмоқ*, *музламоқ*, *гердаймоқ*, *заифлашмоқ*, *тетикланмоқ*, *ёшламоқ*, *хасталанмоқ* «физиологик» ва *ўнгайсизланмоқ*, *қўрқмоқ*, *ажабланмоқ*, *завқланмоқ*, *севинмоқ*, *суюнмоқ*, *ачинмоқ*, *чўчимоқ*, *қизиқмоқ*, *уялмоқ*, *афсусланмоқ*, *асабийлашмоқ*, *қувонмоқ*, *гердаймоқ*, *юшамоқ*, *қимтинмоқ*, *қизармоқ*, *аччиқланмоқ*, *ранжимоқ*, *бўшашмоқ*, *мудрамоқ*, *газабланмоқ*, *ҳавотирланмоқ*, *зерикмоқ*, *шишинмоқ*, *таажжубланмоқ*, *ҳаяжонланмоқ*, *ўпкаламоқ*, *иккиланмоқ*, *ийманмоқ*, *совимоқ*, *ўкинмоқ*, *дадилланмоқ*, *жиддийлашмоқ*, *гижсинмоқ*, *ижирганмоқ*, *сергакланмоқ*, *оғринмоқ*, *қайғурмоқ*, *уйқусирамоқ*, *талмовсирамоқ*, *тараддудланмоқ*, *мавжалнмоқ*, *овунмоқ*, *ирганмоқ*, *ташвишланмоқ*, *нафратланмоқ*, *ўксимоқ*, *довдирамоқ*, *гарангсирамоқ*, *жирканмоқ*, *гумонсирамоқ*, *шодланмоқ*, *хавфсирамоқ*, *безмоқ*, *зорланмоқ*, *ҳадиксирамоқ*, *мағрурланмоқ*, *гангимоқ*, *ҳомушланмоқ*, *кеккаймоқ*, *юпанмоқ*, *ҳайиқмоқ*, *тортинмоқ*, *дўгаймоқ*, *сиқилмоқ*, *тинчсизланмоқ*, *истигноланмоқ*, *безовталанмоқ*, *тоқатсизланмоқ*, *хотиржамланмоқ*, *шавқланмоқ*, *бетоқатланмоқ*, *мулойимлашмоқ*, *босинқирамоқ*, *таъсирланмоқ*, *умидланмоқ*, *шиддатланмоқ*, *қизишмоқ*, *қониқмоқ*, *зирилламоқ*, *гўдаймоқ*, *қонмоқ*, *ҳайратланмоқ*, *қийналмоқ*, *қаноатланмоқ*, *тортинмоқ*, *чидамоқ*, *тинчланмоқ*, *алаҳсирамоқ*, *ҳаволанмоқ*, *эсанкирамоқ*, *телбаланмоқ*, *даҳшатланмоқ*, *орзиқмоқ*, *фахрланмоқ*, *каловланмоқ*, *тетикланмоқ*, *гашланмоқ*, *саргаймоқ*, *ғурурланмоқ*, *қувнамоқ*, *мароқланмоқ*, *куймоқ*, *эринмоқ*, *ҳавасланмоқ*, *койинмоқ*, *куйинмоқ*, *чиранмоқ*, *соғинмоқ*, *бетинчланмоқ*, *лаззатланмоқ*, *ганграмоқ*, *хавфланмоқ*, *тўлқинланмоқ*, *роҳатланмоқ*, *қаҳрланмоқ* *мириқмоқ* каби «психик» интеграл семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолатларнинг агеңси – шахс кишилиқ, ўзлик, сўроқ, жамловчи ва гумон

олмошларида ҳам “кўринади”. Шунга кўра олмошлар отлар билан мувофиқ бўлади, от ўрнида келади. Айни вақтда олмошнинг от ўрнида келиши унинг доимий лексик-семантик хусусиятларидан бўлиб, бу имконият гап конструкцияларида воқе бўлади¹. Демак, агенс функциясидаги шахснинг олмош орқали берилиши ҳам нутқий ҳодиса саналади, коммуникацияда юз беради. От ва олмош лексемалар шахс англатишига кўра ўзаро фарқ қилади. Аниқи, олмошларда ифода этилган шахс отлардагидан фарқли мавҳум бўлади. Мавҳумлик даражаси жамловчи, айниқса, гумон олмошларида кучли бўладики, бу бевосита шундай олмошларнинг семантик табиати билан, уларнинг шундай ифодага бевосита (узуал) эгаллиги билан боғлиқдир. Масалан: *У жимгина ўтирибди* (Альманах). *Колхознинг қовунини ким пойлайди* (С.Абдулла). *Гўдаклик чозимда сенга ўргандим* (Ҳ.Олимжон). *Кейин қолган бари ўлди* (Алпомиш). *Бурчакда кимдир шумшайиб турарди* (М.Исмоилий).

Турмоқ ва ўтирмоқ «давомли» ҳолат феълларининг агенси шахс баъзан миқдор ва жамловчи сонларда ҳам ифодаланади: *Бўш залда фақат иккимиз турардик* (О.Ёқубов). *Иккови ҳам индамай ўтираверди* (Лайли ва Мажнун).

Ҳолат феълларининг агенси (шахс) субстантив бирликларда ҳам реаллашади. Нутқ жараёнида муайян сўз фақат доимий, узуал маъносида келмай, балки отлашган ҳолда ҳам келади. Гапда у от бажарадиган семантик – синтактик вазифада бўлади, предмет тушунчасини ифодалайди, конкретлашади. Шуниси характерлики, бу ҳолда субстантив сўз маъносида ҳам предмет, ҳам шу предметга хос муайян белги – хусусият, миқдор кабилар ифодаланади. Чунки отлашган сўзнинг денотатив маъноси (белги, миқдор кабилар) предмет денотатив маъносисиз, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда англашилмайди. Унда ифодаланган белги доимо муайян предмет билан алоқада бўлади. Бизнингча, шунга кўра бу предмет – унинг реализатори нутқда муайян сабабга (масалан, тежамкорлик принципига, бирикмани ихчамлаш кабиларга) кўра эркин тикланиш шарти билан туширилади², эллипсисга учрайди. Чунки нутқда унинг кўлланиши факультатив бўлиб, доимо синтактик реаллашиши зарурий саналмайди. У тема сифатида мантиқан

¹ Қаранг: Виноградов В.В. Русский язык, 17-бет.

² Қиёсланг: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, 37-бет.

англашилиб туради. Аниғи, логик урғу олган бошқа сўз маъноси, одатда, унинг аниқловчиси уни (аниқланмишни) ҳам билдириш имконига эга бўлади. Шу сабабли унинг мавжудлиги факультативдир. Демак, бу ҳолда гап конструкциясида муайян сўзнинг синтактик қайд этилмаслиги формал жиҳатдан, аммо семантик жиҳатдан у ҳамма вақт мавжуд бўлади. Бундай лисоний “операция” нутқий ҳодиса сифатида баҳоланади, нутқий метонимия саналади.

Субстантив бирликларнинг предмет тушунчасини ифодалаши фақат семантик жиҳатдан бўлиб¹, товуш материали уларнинг отдан бошқа туркумга оидлигини аниқ кўрсатиб туради. Демак, субстантивацияда отдан бошқа туркумдаги сўзнинг товуш (материал) томони эмас, мазмун томони асос бўлиб ҳисобланади. Албатта, бу фикрдан сўзнинг маъно томони бирламчи, товуш томони эса иккиламчи деган хулоса келиб чиқмайди. Сўзнинг товуш томони тингловчи нуқтаи назаридан ҳамма вақт бирламчи бўлиб, шундан келиб чиқувчи маъно томони эса иккиламчи ҳисобланади².

Бизнингча, муайян сўзнинг нутқ фаолиятида отлашиб келиши нутқ маҳсули сифатида табиий, айтилиш вақтида доимий ҳодиса саналиши керак. Унинг доимийлиги тил (нутқ) эгаси бўлган жамиятнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Жамиятнинг мавжудлиги эса тилнинг (нутқнинг) мавжудлигини, реаллигини кўрсатади. Нутқда эса бир грамматик категориядаги сўзнинг маъно қобилиятига кўра бошқа лексик – семантик туркумга ўтиб туриши (баъзан вақтинча, баъзан бутунлай, яъни кўчиши) диалектик жараён дир.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳолат феъллари агенсининг субстантив бирликларда реаллашишида ҳам семантик – синтактик мутаносиблик тўла сақланади. Чунки отлашган сўздаги шахс маъно жиҳатдан ҳолатнинг агенси бўлса, унинг реализатори ҳақли равишда синтактик жиҳатдан эга бўлади. Бу семантик – синтактик мувофиқликнинг асосини ташкил қилади.

Ўтирмақ, қолмақ «давомли»; *кўпаймақ* «ҳаракат натижаси»; *ухламақ* «физиологик»; *ранжиммақ, қўрқмақ, куймақ, газабланмақ* каби «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси

¹ Қаранг: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 243-бет.

² Қиёсланг: Сўзловчи нуқтаи назаридан эса аксинча, яъни сўзловчида олдин муайян ғоя, тушунча пайдо бўлади, сўнг шу тушунча муайян товуш материалида “кўринади”.

субстантив сифатда келади. Бу ҳолда субстантив сўз шахсни кўпинча микдорий ортиқ маъноси билан англатади. Маълумки, бунда агенсни ифода этувчи отлашган сифатлар узуал маъносини ҳам тўла сақлайди. Чунки агенс реализатори маъносида шахс ва унинг муайян белгиси ифодаланади. Қиёсланг: *Катталар уйда қолди* (Ўз. халқ эртак). – *Почча, Ҳусайн Бойқаро замонида ёмонлар кўпайган* (Ойбек). *Сепган сувлари етмагани учун пастдагилар газабланар* (О.Ёкубов).

Турмоқ «давомли»; *ўлмоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси (шахс) субстантив сонда қайд этилади. Бу ҳолда у препозитив компонентига кўра конкретлашади. Масалан: *Мана, ўн саккизга кирганлардан бири хаёлчан турибди* (С.Аҳмад) *Йигитларнинг бири уч кундан кейин ўлди* (М.Исмоилий).

Қолмоқ «давомли»; *ўлмоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси субстантив сифатдошда кузатилади. Ушбу атрибутив форма шахсни ажратиш, таъкидлаш маъноси билан ҳам ифода этади: *Қариндошларидан кетадигани кетди, қоладигани қолди* (А.Қаҳҳор). *Ўлган ўлди, қолганга қийин* (С.Аҳмад). Демак, субстантив сўз семемаларининг ҳам феъл семемаси билан ўзаро боғланиши “шахс” классемасига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги *турмоқ, ўтирмоқ, ётмоқ* «давомли»; *тинмоқ, кўнмоқ, тўхтамоқ, кўпаймоқ, камаймоқ* «ҳаракат натижаси»; *кўникмоқ* “малака”; *ўлмоқ, қаримоқ, чанқамоқ* «биологик»; *чарчамоқ, совқотмоқ, ҳоримоқ, тўймоқ, касалланмоқ, кўпикламоқ, ёмонламоқ, ҳолсизланмоқ, озмоқ, кўпирмоқ, ухламоқ, ориқламоқ, қутурмоқ, семирмоқ* «физиологик»; *чўчимоқ, эринмоқ, иккиланмоқ, мудрамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси вазифасида жонлилар – қуш ва ҳайвон кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агенси сифатида шахсдан бошқа жонлиларни ҳам талаб қилади. Чунки объектив борликда улар ҳам муайян ҳолатда бўлади, ҳолат феълларининг агенс актанти саналади. Аммо жонлиларнинг қайд этилган ҳолатларда бўлиш имконининг шахсга нисбатан сифат ва микдор жиҳатдан фарқланиши, чегараланиши мантиқийдир. Бу, бизнингча, шахсининг турлича ҳолатда бўла олиш имконига тўла эгалигидан, шахсининг ҳар қандай ҳолатни бажариши унинг ақлий қобилияти томонидан бошқарилишига кўра юз беради.

Назарда тутилган гап конструкциялари сўз семемаларининг “қуш” ва “ҳайвон” классемаларига кўра боғланишидан тузилади.

Масалан: *Айиқ қочмасдан бемалол турарди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Тинди шохчадаги қушча ҳам бийрон* (А.Орипов). *Оққушча одамларга кўникди* (Шухрат). *Уришқоқ кўчқор қариган эди* (О.Мухторов). *От ҳам чарчади* (Н.Норматов). *Хўтик сувдан чўчиди* (Ҳ.Назир). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг жонлиларда реаллашган ағенси айни вақтда объектлиги билан характерланади.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *қолмоқ* «давомли»; *қоронгилашмоқ*, *ёруглашмоқ*, *ёришмоқ*, *равшанлашмоқ*, *кўпаймоқ*, *камаймоқ*, *тўлмоқ*, *совимоқ*, *исимоқ*, *нурасмоқ*, *битмоқ* «ҳаракат натижаси»; *кўнқаймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси актанти қурилма бўлади. Ушбу ҳолат феъллари ағенсининг қурилма билан боғланиши ҳам мантиқийдир. Чунки қурилма ҳам қайд этилган ҳолатларда бўлиши билан ажралиб туради, оптик таъсир қилади. Шунга кўра улар феъл маъноларидаги ҳолатнинг ағенси саналади. Аммо қурилмаларнинг давомий, ҳаракат натижаси, образли каби турлича ҳолатларда бўлиши, албатта, жонлиларга нисбатан пассив, чегаралангандир. Айни вақтда бундай актантилар ҳолати шахс ва бошқа жонлилар давомий ҳолатига нисбатан анча чўзиқлиги, «абдий»лиги билан ўзига хосдир. Бу уларнинг жонсиз предмет, қурилма эканлигидан, бевосита, ўзича жонлилар каби ўзгариш, бошқа кўриниш, ҳолат ёки ҳаракатга ўтиш қобилиятига эга эмаслигидан келиб чиқади.

Шуни айтиш керакки, ҳолат феъллари ағенсининг қурилма ёки шу каби предметлар бўлиши аслида уларнинг феъл маъноларида биринчи даражали, асосий ағенси бўлган шахс ва бошқа жонлиларнинг турлича давомий, ҳаракат натижаси, образли каби ҳолатлари билан қиёсланиши, ўхшашлиги, муайян умумийликка эгаллиги асосида юз беради. Улар (предметлар) ҳам ҳолат феълларининг семантик структурасига киради, уларнинг иккинчи даражали ағенслари саналади. Демак, бу типда ҳам сўзловчи семантик қонуниятга асосланган ҳолда шахс ва бошқа жонлилар каби турлича ҳолатда бўла олиш имконидаги ва шу жиҳати билан шахсга, жонлиларга ўхшаш нарса – предметларни «қидириб» топади, муайян ҳолатнинг уларга ҳам хос эканлигини аниқлайди. Шунга кўра коммуникантлар нутқ жараёнида ҳолатнинг ағенси вазифасида қурилма кабилардан ҳам эркин фойдаланади. Улар қурилмаларнинг муайян ҳолатда бўлиш имконидан келиб

чикиб, нутқда уларни феъл маъносидаги ҳолатни “юзага келтирувчи” – агенс сифатида қайд этади. Шу сабабли гап конструкциялари семантикасининг таъсири ортади. Бундай гаплар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан: ...қасрлар тургандир қатор (А.Орипов). Шаҳримизда янги уйлар кўпайди (Тошкент окшоми). Уй қоронгуланди (А.Қодирий). Хужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши қўнқайган (Ҳ.Ғулом). Демак, гап конструкцияларида сўзларнинг предикатив бирикмани тузуви “қурилма” классемасига кўра содир бўлади. Шунингдек «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг қурилмада кузатилган агенс объектдир.

Ўзбек тилидаги турмоқ, қолмоқ «давомли»; қораймоқ, қуюқлашмоқ, қалинлашмоқ, оғирлашмоқ, тўймоқ, қонмоқ, қопламоқ, зарарланмоқ «ҳаракат натижаси»; товланмоқ, қапишмоқ, мудрамоқ, кеккаймоқ, кўз – кўзламоқ, шалпаймоқ «образли»; гулламоқ, қуримоқ, сўлмоқ, сарғаймоқ, кўкармоқ, қизармоқ, бўртмоқ, сувсамоқ, чиримоқ, сўлқинқирамоқ, қовжирамоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс функциясида ўсимликнинг келиши ҳам мантиқийдир. Чунки ушбу ҳолатларнинг объективлиги, реаллиги бевосита ўсимликка кўра ҳам юз беради. Ўсимликлар ҳам муайян ҳолатда бўлиш имкони билан таъсир қилиш кучига эгадир. Бу хил семантик актлар синтактик конструкцияларда кўпинча муайян ҳолатнинг объекти, баъзан фақат агенс сифатида ажралиб туради, ҳолат юзага келган объект бошқа бўлади. Шунга кўра қопламоқ ва кўз – кўзламоқ ҳолат феъллари гапда объект валентлиги билан реаллашади. Предикатив бирикма “ўсимлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: Бир дарахт турарди йўл чеккасида (Зулфия). Ҳовузнинг ичини супурги, сассиққапа, тўзганмия қоплаган (А.Қахҳор). ... паркларда, боғларда атир гуллар ранглар нафосатини кўз – кўзлайди (М.Исмоилий). Хазон бўлиб, боғда гуллар сўлибди (Ф.Йўлдош). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс объект, баъзан фақат агенс бўлган ўсимликда кузатилади.

Ўзбек тилидаги қолмоқ «давомли»; тўқнашмоқ, қотмоқ «ҳаракат натижаси»; ёнмоқ, нурланмоқ, оловланмоқ, алангаланмоқ, дўрдаймоқ, сўлмоқ, ёришмоқ, қовушмоқ, шалвирамоқ, йилтирамоқ, пишмоқ, тормозланмоқ, қақрамоқ, тўлқинланмоқ, қаппаймоқ «образли»; қизармоқ, оқармоқ, қораймоқ, шишмоқ, қавармоқ,

оғримоқ, қамашмоқ, олаймоқ, толмоқ, диккаймоқ, жимирлашмоқ, зирқирамоқ, қизимоқ, қонталашмоқ, қонланмоқ, кенгаймоқ, уюлмоқ, тинмоқ, бұзармоқ, қуруқшамоқ, шилпиқланмоқ, жунжикмоқ, киртаймоқ, хираланмоқ, оғирлашмоқ, заифлашмоқ, нурсизланмоқ, чарчамоқ, ачишмоқ, туманлашмоқ, намиқмоқ, нўрсилламоқ, кўкармоқ, лўқилламоқ, толиқмоқ, хурпаймоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшаашмоқ, синиқмоқ, чақчаймоқ, саргаймоқ, салқимоқ, кўпчимоқ, гилтилламоқ, бўртмоқ, катталашмоқ, қурушмоқ, терчирамоқ, қонсизланмоқ, жуфтланмоқ, исимоқ, мажолсизланмоқ, ўчмоқ, қақшамоқ, сўлжасаймоқ, ўчинқирамоқ, равшанлашмоқ, зингилламоқ, жиддийлашмоқ, юпқалашмоқ, кўпикламоқ, букраймоқ, букчаймоқ, тўлишмоқ, қалинлашмоқ, терламоқ, шишинқирамоқ, увушмоқ, кичраймоқ, яллигламоқ, жонсизланмоқ, тузалмоқ, маймашмоқ, қадоқланмоқ, таранглашмоқ, кирламоқ, бужмаймоқ, гувилламоқ, сирқирамоқ, совимоқ, кўпирмоқ, тиришмоқ, гезармоқ, қуримоқ, қовжирамоқ, захиллашмоқ, унниқмоқ, гилайлашмоқ, музламоқ, туташмоқ, пишиқмоқ, тиниқмоқ, тортишмоқ, тўймоқ, қуюқлашмоқ, совқотмоқ, пахмаймоқ, яхламоқ, чангакланмоқ, ўткирлашмоқ, елимлашмоқ, сузилмоқ, гангимоқ, ганграмоқ, шангилламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг ағенси киши аъзоларида кузатилади. Ағенс объект характерида бўлади. Гап конструкцияси “аъзо” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Шунда кўзлар тўқнашди* (М.Исмоилий). *Кўзлар ўтдай ёнган* (Ғ.Ғулом). *Қовоқлари шишган, юзлари бўртган* (А.Қодирий). *Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим* (Ўз.халқ эртақ).

Поэтик нутқ – шеърият ўзига хос қонуниятларга эгадир. Шеърий талабда, шеърий бирликлар муносабатида, яъни улар орасидаги формал – структур мувофиқлик, семантик алоқадорликнинг ўзига хос йўсинда воқе бўлишида ҳеч қандай сунъийлик йўқ. Аксинча, бу табиийлиги, шеъриятга хослиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан А.Ориповнинг қуйидаги шеърий мисраларида ағенсининг (киши аъзосининг) реаллашиши ўзига хослиги билан диққатни жалб қилади:

Ерда қолган, о, таним маним.
Ўзбекистон, Ватаним маним.

Қолмоқ «давомли» ҳолат феълининг ағенси реаллашган таним сўзи нутқий жойлашишига кўра тобе компоненти (аниқловчи)нинг ўрнини эгаллаган. Аниқроғи, шеърий қофиялар талабига кўра

инверсия юз берган. Гап шундаки, бу синтактик конструкцияда агенсни ифода этувчи сўзнинг тобе компоненти қаратқич келишигида қўлланишдан чекиниб, у агенсни реаллаштирувчи сўз билан шаклан бир хил бўлиб қолган. Фонетик фарқ фақат сўзларнинг биринчи товушларида (-т-м) кузатилади. Бошқача айтганда, агенс реализаторини шакллантирган –им форманти тобе компонент таркибида ҳам қайд этилган, аффиксал такрор юз берган. Бу шаклий ўхшашлик маъно умумийлиги билан ҳам характерланади, яъни бирикма компонентларининг ҳар иккиси ҳам тегишлилик ифодалайди. Бинобарин, шу мазмун планига хос ифода (товуш) планига ҳам эга бўлади. Шуниси муҳимки, тобе компонентдаги –им қўшимчаси семантик универсалликка эга. Айтмоқчимизки, унинг эгалик маъноси сақлангани, асосий бўлгани ҳолда айни вақтда у -нинг қўшимчасининг вазифасида келади. –Им аффикси контекстуал –нинг форманти билан синтактик синонимни ҳосил қилади. Буларнинг синонимик муносабати мазмун жиҳатига кўра тасдиқланади. Эгалик формантининг нутқда қаратқич келишиги вазифасида келиши унинг потенциал имконияти бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши окказионал жиҳатдандир.

Шуниси ҳам муҳимки, аффиксал такрор ғализликни, сунъийликни эмас, аксинча, табиийликни, шеъриятдаги “гўзаллик қонунига” монандликни, экспрессивликни, қатъийликни, таъкидлашни, муайян тегишлиликни юзага келтирган, яқинлик, муҳаббат, ҳурмат каби коннотатив маънога ҳам эга бўлган.

Бизнингча, содда бирикма қисмлари доимий синтактик позицияда қўлланиб, доимий товуш қиёфасини сақлаганда, фаол ижобий коннотация кучсизланган, анча камайган бўларди. Аниғи, бирикма компонентларининг қаратқич – қаралмиш (*менинг таним*) кўринишида асосан индивидуал тегишлилик тушунчаси англашилади. *Таним маним* формали синтактик конструкцияда информация ҳам, коннотация ҳам етакчилиги, реаллиги билан ажралиб туради. Коннотатив маънонинг ҳам асосийлиги шеърдаги кейинги мисраларда ҳам тасдиқланади. Демак, сўз бирикмасида иштирок этган агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг бундай формал – позициян ўзгариши поэтик услубга хослиги, нутқий экспрессивликни ҳосил қилиши билан диққатга сазовордир.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги инсон аъзоларидир.

Ўзбек тилидаги қолмоқ «давомли»; *тинмоқ, камаймоқ, кўпаймоқ, тиниқлашмоқ, қуримоқ, тўлмоқ, тугамоқ, исимоқ, яхламоқ, музламоқ, илимоқ, совимоқ, сарғаймоқ* «ҳаракат натижаси»; *товланмоқ, жилваланмоқ, мўлтилламоқ, ҳалқаланмоқ, симобланмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агеңси суюқлик бўлади. Предикатив бирикма “суюқлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг кўзларида аччиқ ёш қолди* (Г.Нуруллаева). *Дарё суви камайган* (М.Осим). *Су тиниқлашди* (“Фан ва турмуш”). *Су в яхлади* (“Саодат”)..... кўзида ёш ҳалқаланди (Ў.Ҳошимов). Демак, ушбу ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги суюқликдир.

Турмоқ, қолмоқ «давомли»; *эскирмоқ, сарғаймоқ, тўлмоқ, зангламоқ, кўпаймоқ, бўшамоқ, катталашмоқ, оғирлашмоқ, совимоқ, камаймоқ, қизимоқ, майишмоқ, қораймоқ* «ҳаракат натижаси», *қаппаймоқ, товланмоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси буюм бўлади. Сўз семемалари учун классема вазифасини “буюм” семаси ўтайди. Масалан: *Ҳовуз бўйида кресло турибди* (У.Назаров). *Кийимлари эскирган* (М.Осим). *Қумгон оловдан қорайиб кетган* (Ўз.халқ эртак). *Кўйлаги қуёшда чамандек товланар эди* (Ойбек). Демак, айна ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги буюмдир.

Ўзбек тилидаги турмоқ «давомли»; *тўхтамоқ, эскирмоқ, тўлмоқ, яқинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, тўқнашмоқ* «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси транспорт воситаси бўлади. Гап конструкцияси “машина” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мактабнинг олдида автомашина турибди* (Н.Фозилов). *Газик тўхтади* (С.Аҳмад). *Посёлкада автомобиллар кўпайган* (“Тош.оқшоми”). Демак, «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги транспорт воситасидир.

Ўчмоқ, тинмоқ «ҳаракат натижаси»; *пасаймоқ, мулойимлашмоқ, майинлашмоқ, кучаймоқ, хиралашмоқ* “ҳаракат” ва ўртамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси объект, баъзан фақат агеңс бўлган овоздир. Предикатив кўшилма компонентлари семемаларининг ўзаро боғланиши “овоз” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Краннинг овози ўчди* (С.Аҳмад). *Унинг товуши пасайди* (А.Мухтор). *Эликбошининг товуши мулойимлашди.*(Ойбек). *Қалбимни ўртади аллақандай сас*

(А.Орипов). Демак, қайд этилган ҳолат феълларининг агенс объект ва фақат агенс характерида бўлади.

Тинмоқ «ҳаракат натижаси»; ва *пасаймоқ*, «ҳаракатнинг ҳолати» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс ҳаво оқимидир. Гап- нутқ бирлигининг компонентлари “ҳаво оқими” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Кейин тўсатдан шамол тинди* (Ў.Ҳошимов). *Кечаги изгирин пасайган* (О.Ёқубов). Демак, «ҳаракат натижаси» ва «ҳаракатнинг ҳолати» феълларининг агенс (ҳаво оқими) объект ҳисобланади.

Қалинлашмоқ, тинмоқ, катталашмоқ, туташмоқ, тўхтамоқ, кўпаймоқ, қопламоқ «ҳаракат натижаси»; *зўраймоқ, кучаймоқ, сустлашмоқ* «ҳаракатнинг ҳолати» феълларининг агенс актанти ёғин бўлиб, у асосан объектлиги, баъзан объект эмаслиги (фақат субъектлиги) билан характерланади. Предикатив бирикма “ёғин” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ёмғир кечаси тинибди* (Ў.Ҳошимов). *Йўлларни юпқагина қор қоплаган* (А.Мухтор). *Ёмғир сустлашиб, майда зарраларга айланди* (У.Назаров). *Тўхтамоқ, тугамоқ, битмоқ* «ҳаракат натижаси»; *огирлашмоқ, бўшашмоқ, қизимоқ, секинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, кучаймоқ, енгиллашмоқ* “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг агенс актанти ҳаракат билан боғланади. Бу ҳолда ҳаракат ўз манбаига кўра шахс, аъзо ва суюқлик кабиларнинг жараёни сифатида кузатилади. Айни вақтда ҳолатнинг объекти ҳам ушбу логик субъектларнинг ўзи – уларнинг ҳаракати бўлади. Гап тузилишида “ҳаракат” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Ўйин тўхтади* (С.Юнусов). *Тун қорайиб, юриш огирлашди* (Ҳ.Ғулом). *Йўлда қатнов яна ҳам кучайди* (Ҳ.Ғулом).

Ўзбек тилидаги *булутланмоқ, қоронгилашмоқ, қораймоқ, ёришмоқ, тўлмоқ, мовийлашмоқ, қизармоқ, хиралашмоқ, оқармоқ* «ҳаракат натижаси»; *ҳўмраймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенс ҳаво қатламидир. Гап конструкцияси “ҳаво қатлами” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Осмон қорайди* (Альманах). *Осмон қора, хўмрайган* (Ойбек).

Сўнмоқ, хираланмоқ, кўпаймоқ, қизармоқ, ёруглашмоқ, тўлмоқ, камаймоқ, ёрқинлашмоқ, сийраклашмоқ, ёришмоқ, қораймоқ, равшанлашмоқ, ботмоқ «ҳаракат натижаси»; *чарақламоқ, порламоқ, милтирамоқ, ёнмоқ, жилмаймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект бўлган агенс

сифатида планета кузатилади. Предикатив бирикма семемалари учун классема функциясини “планета” семаси ўтайди. Масалан: *Юлдузлар мудраб – мудраб охири сўнди* (У.Ҳошимов) *Офтоб чарақлайди* (С.Аҳмад).

Қотмоқ, қораймоқ, музламоқ, оқармоқ, қатқалоқланмоқ, қизимоқ, юмишмоқ, қуримоқ, бўшаимоқ «ҳаракат натижаси»; *кўпчимоқ, қавармоқ, етилмоқ, қақрамоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феъллари маъносидаги ҳолатда тупроқ қатлами иштирок этади. Агенс объект саналади. Предикатив бирикма “тупроқ” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ер тақатақ қотган* (Мирмуҳсин). *Қор, музлар эриб, ер хамирдек кўпчиган.*

«Ҳаракат натижаси» бўлган *катталаймоқ, камаймоқ, қизимоқ, кўпаймоқ, ўчмоқ, қораймоқ, ёпишмоқ, қуюқлашмоқ, музламоқ, сийраклашмоқ, қалинлашмоқ, йўқолмоқ ва қопламоқ;* «образли» *жилоланмоқ* ҳолат феълларининг агеңси модда бўлади. Агенс объект, баъзан фақат агеңс ҳисобланади. Предикатив синтагма семемалари “модда” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Осмонда булутлар кўпайди* (Тош оқшоми). *Ундан чапроқда эса гўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари жилоланарди* (О.Ёкубов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *яхламоқ, музламоқ, катталаймоқ;* «биологик» *пишмоқ, етилмоқ, сўлмоқ, чиримоқ, саргаймоқ* ва *қизармоқ* ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги мевадир. Гап конструктив бирликлари “мева” классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қаттиқ совуқдан қопдаги бодринг, сабзи яхлабди* (Ўзб.халқ эртак). *Эртаги узум гарқ пишган эди* (С.Юнусов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *пишмоқ, қизармоқ, қуюқлашмоқ, кўкармоқ, оғирлашмоқ, тугамоқ* ҳолат феълларининг агеңси таом (емиш); *исимоқ, совимоқ* ҳолат феълларининг агеңси ҳаво бўлади. Агенс объект сифатида келади. Сўз семемаларининг семантик синтагма тузуви “таом (емиш)” ва “ҳаво” классемалрига кўра юз беради. Масалан: *Қизлар, овқат пишди* (Ў.Ҳошимов). *Бугун эрталабдан кун ҳам исиди* (Х.Ғулом).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *сўнмоқ, ёруглашмоқ, равшанлашмоқ* ва *ўчмоқ* ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги аланга ва ёритқич бўлади. Масалан: *... печкадаги ўт сўнган* (А.Қаҳҳор). *Кўчадаги чироқлар бирданига ўчди*

(Ў.Ҳошимов). Демак, сўз семемаларининг боғланиши учун “аланга” ва “ёритқич” семалари классема вазифасини бажарган.

«Образли» интеграл семали *яшнамоқ, товланмоқ, гавдаланмоқ, гулламоқ, ҳувилламоқ, нўрсилламоқ* ҳолат феълларининг объект характеридаги агеңси сифатида сатҳ (ўрин-жой) келади. Гап бирликлари “сатҳ” классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қрим яшнаган эди* (Ш.Тошматов). *Адирлар гуллади, гуллади диёр* (Ғайратий). *Кўчалар алланечук ҳувиллаган* (П.Қодиров).

«Образли» *жилмаймоқ, майинлашмоқ* ва *юшамоқ* ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги борлиқ бўлади. Предикатив бирикма “борлиқ” классемасига кўра тузилади: *Олам бепарво гўдакдай жилмаяди жим* (А.Орипов). *Тунов кунги бўрон ва изгирирлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган ... майинлашган* (О.Ёқубов).

«Образли» *ястанмоқ, гулламоқ* ҳолат феълларининг агеңси ўрнида фасл, *жилваланмоқ, ёнмоқ* ҳолат феълларининг агеңси ўрнида ёғду, *қуримоқ* феълнинг агеңси позициясида жаҳл (нафрат) маъноли сўзлар келади. Агеңс объект бўлади. Предикатив бирикма компонентларининг ўзаро семантик алоқаси “фасл”, “ёғду”, “кучкуват”, “тонг” ва “жаҳл” классемаларига кўра юз беради. Масалан: *Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади* (Ў.Ҳошимов). *Қуёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар* (О.Ёқубов). *Оҳ тортсам, қурийди танамда дармон* (“Балогардон”). *Тонг бўзарди* (Шухрат). *Унинг тўсатдан газаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди* (С.Анорбоев).

Ўзбек тилидаги *тиниқлашмоқ, тинчимоқ, тўхтамоқ, жимимоқ* “ҳаракат натижаси”; *товланмоқ, мудрамоқ, симобланмоқ, ёришмоқ* «образли»; *гулламоқ* «биологик»; *ухламоқ, қизармоқ, оқармоқ, унниқмоқ, бўзармоқ, кўкармоқ, қораймоқ, букчаймоқ* «физиологик» ва *қайгурмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңслари ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, уларнинг агеңси объект ҳисобланмайди. У фақат агеңс, яъни назарда тугилган ҳолатларни “бажарувчи” саналади. Шунга кўра улар юқорида фикр юритилган типлардан фарқланади. Айтилганлардан ҳолат юзага келган объектнинг бошқалиги тушунчаси келиб чиқади. Аммо, шуни таъкидлаш керакки, юқорида келтирилган ҳолат феъллари агеңсининг объектлиги асосийдир. Чунки агеңсининг объект характери, биринчидан, ҳолат

феълларининг семантик тузилишидан, яъни ўтимсизлигидан, иккинчидан эса, уларнинг семантик валентлигига кўра агенсни бевосита талаб қилишидан, муайян объект билан боғланмаслигидан содир бўлади.

Қайд этилган ҳолат феъллари агенсининг объект эмас, балки фақат агенс – “бажарувчи” бўлиб келиши ўзига хос бўлиб, бу нутқ фаолиятида юз беради. Агенсининг айна вақтда объект эмаслиги, фақат агенслиги (субъектлиги) унинг нутқда қандай характердаги предметда реаллашишига, бу предметнинг нималигига, қандай хусусиятларга эгаллигига кўра аниқланади. Агенсининг объект сифатида ҳам воқеланишига семантик синтаксис, семантик принцип йўл қўймайди.

Назарда тугилган ҳолат феъллари агенсининг фақат “бажарувчи” бўлиб реаллашиши агенс вазифасида ҳолат феъллари бевосита талаб қилган предмет эмас, балки унинг ўрнида талаб қилинган предмет бевосита алоқадор, шу предметнинг (асосий агенсининг) “манбаи” бўлган бошқа предметнинг қўлланишидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, бевосита талаб қилинувчи қайд этилмаган предмет гапда агенс функциясидаги қайд этилган предметнинг функционал доирасига киради, аслида у билан “яшайди”, фаол куч бўлади. Шунга кўра нутқда ҳолатнинг “юзага келтирувчиси” сифатида иштирок этган предмет агенс ҳисобланади. Аммо шу ҳолатнинг объекти унинг ўзи эмас, балки унинг муайян қисми, масалан, киши аъзоси кабилар, яъни ҳолат феъли бевосита талаб қилган асосий предметлар бўладиги, унинг характери, моҳияти, табиати синтактик конструкциядан англашилиб туради. Аниқроғи, объектнинг нималиги у тегишли бўлган нутқий “ҳоким” предметдан (агенсдан) маълумлиги, англашилганлиги сабабли, демак, нутқий вазиятда асосий агенс синтактик реаллашмаган бўлади. Бу гапни ўзига хос услубда тузиш, фикрнинг тез етиши ва таъсирини ошириш, ихчамликка эришиш, асосий агенсни “яшириш” мақсадида у (агенс) “генетик” боғлиқ бўлган муайян предмет келтирилади. Шунингдек, қайд этилмаган агенс нутқда жамланган- реаллашган агенсда ифодаланиб тургани сабабли унга алоҳида эътибор қилинмайди, логик урғу берилмайди. Шу жиҳатдан у (агенс) синтактик ярусда иккинчи планга ўтади. Аммо семантик жиҳатдан асосийлигини, етакчилигини асло йўқотмайди.

Демак, предметлар орасидаги мантикий, табиий алоқа бирининг ўрнига иккинчисини кўллаш имконини берадики, бу ҳодиса метонимик алоқа сифатида маълумдир. Бундай нуткий метонимия эллипсис натижасида содир бўлади¹. Аниғи бу ҳолда бирикма конструкциясининг ҳоким компоненти, аниқланмиш (асосий агенс) муайян сабабга кўра туширилиб, унинг тобе компоненти (аниқловчиси) туширилган компонентнинг маъносини, у ифодалаган предметни ҳам англатиш имконига эга бўлади. Шунга кўра туширилган компонентга, у англатган предметга кўпда эътибор қилинмайди. У нуткий етакчилигини йўқотади, яъни эллипсис содир бўлади. Демак, бирикмадан туширилган компонентдаги предмет ифодаси унинг синтактик реаллашган тобе компонентига кўчиб ўтишига кўра бу компонент ҳолат феъли агенс валентлигининг реализатори сифатида ҳолат юзага келган объектни ҳам англатиб туради. Кўринадики, бу тип агенсининг фақат “бажарувчи” сифатида объектни ҳам билдириб туриш қобиляти семантик принципга асосланади. Айни вақтда бу принципнинг объективлиги синтактик планда амалга ошади, исботланади.

Асосий агенс ўрнида у билан зарурий боғлиқ бошқа предметнинг агенс сифатида келиши ўз-ўзидан унинг фақат ҳолатнинг бажарувчиси эканини кўрсатади. Чунки нутқда қайд этилган агенсни ифода этувчи сўз семантик имконига кўра ҳолатнинг манбаини ва синтактик реаллашмаган асосий агенсни англата олувчи сифатида унинг қандай предметлигини билдиради, холос. Шунга кўра нуткий агенс айни вақтда объект ҳам бўла олмайди. Унинг объект бўла олиши учун ҳолат феъллари томонидан бевосита талаб қилинмоғи, биринчи даражали семантик актант бўлмоғи лозим. Ваҳоланки, феъл маъноси уни эмас, балки унга “тегишли” предметни талаб қилади. Чунки бу предмет юқорида қайд этилган ҳолат феълларидаги ҳолатни бевосита юзага келтиради ва шу ҳолатга унинг ўзи “жойлашади”. Шу сабабли ҳолат юзага келган объект ўз-ўзидан нутқда қайд этилмаган асосий агенсининг ўзи бўлади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, синтактик конструкцияларда асосий агенсининг берилмаслиги, у боғлиқ бўлган бошқа предметнинг агенс бўлиши ва унинг фақат ҳолатни “юзага келтирувчи” характери гапда ифодаланаётган

¹ Қаранг: Капаназде Л.А. Русская разговорная речь. М., 1973, 429-бет; Миртожиев М. Эллипсислар ва кўчма маъно Ўзбек тили ва адабиёти. 1, 1973., 57-61-бетлар;

фикрнинг мантикийлигига таъсир қилмайди, фикрнинг тўла, аниқ етиб боришига ҳалал бермайди. Аксинча гап мазмунини, фикр объектини конкретлашга, асосий агенсдан ташқари у бевосита боғлиқ предметлар ҳақида ҳам хабар беришига кўра диққатга сазовор бўлади. Акад.И.И.Мещанинов таъкидлаганидек, “гапнинг мувофиқ бирон бўлагининг туширилиши англашилаётган муносабатларни бузмайди”¹.

Хуллас, гап конструкцияларида синтактик қайд этилмаган асосий агенснинг, айти вақтда объектнинг нималиги у бевосита алоқадор бўлган синтактик реаллашган агенсдан англашилиб туради.

Жимимоқ «ҳаракат натижаси»; *ухламоқ* «физиологик» ва *қайғурмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин-жой, объекти шахс бўлади. Гап конструкцияси “шахс” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Кулгилар билан гуркираб турган гузар бирдан жимиди* (М.Исмоилий). *Тошкент ухлар ширин уйқуда* (Шукрулло). *Рустам Ботировнинг вафотидан бутун юрт қайғурди* (Ҳ.Назир).

Тиниқлашмоқ «ҳаракат натижаси», *товланмоқ*, *симобланмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўзан (канал), объекти сув бўлади. Предикатив бирикма аъзолари семемалари учун классема вазифасини “сув” семаси ўтайди. Масалан: *Анҳор бирдан тиниқлашди* (Ў.Ҳошимов). Қиёсланг: *Анҳорнинг суви* (ёки анҳордаги сув)...*тиниқлашди*. *Зўр дарё товланмоқда инсон қўлида* (Ҳ.Олимжон).

Мудрамоқ «образли», *гулламоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин – жой, объекти ўсимлик (дарахт) бўлади. Гапнинг тузилишида классема вазифасини “дарахт” семаси ўтайди: *Шимол гўзал, ўрмон мудрар, юз товланиб бир ёнда* (Т.Ҳамид). *Бозлар гуллаб, шаҳарлар ўсди* (А.Орипов).

Ёришмоқ «образли», *оқармоқ*, *қизармоқ*, *кўкармоқ*, *бўзармоқ*, *унниқмоқ*, *қораймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенси шахс, объекти унинг аъзоси (юз) бўлади. Сўз семемаларининг ўзаро боғланиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Мурзин худди бу сўроқни кутиб тургандек, ёришиб кетди* (Шухрат). *Ёш котиб бир нафасда ҳам оқарди, ҳам қизарди* (Ойбек). *У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар* (М.Осим).

¹ Мещанинов И.И. Структура предложения. М-Л., 1963, 6-бет.

Тинчимоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг агеңси жой ва темир йўл араваси, объекти шовқин бўлади. Предикатив бирикма “шовқин” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ҳозир тун ўрмон анча тинчиган* (Ҳ.Назир). *Вагон ҳийла тинчиб, энди шовқин – сурон ўрнини пассажирларнинг “пиш-пиш”и эгаллади* (Ҳ.Назир).

Тўхтамоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг агеңси буюм, объекти овоз бўлади. Предикатив бирикма компонентлари учун классема вазифасини “овоз” семаси ўтайди: *Карнай-сурнай бирдан тўхтади* (М.Исмоилий).

Касодланмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълининг агеңси жой, объекти савдо-сотик бўлади. Предикатив бирикманинг тузилиши “савдо-сотик” классемасига кўра юз беради. *Кундан кун бозор касодланиб, харидор озайди* (А. Қаҳҳор).

Букчаймоқ «физиологик» ҳолат феълининг агеңси шахс, объекти белдир. Предикатив бирикма учун классема вазифасини “бел” семаси ўтайди: *Энди у букчайган, аммо ҳануз жангда ўзи от сураб* (Ойбек). Кўринадики, гапларда агеңс реализаторининг эллипсис сабабли кўчма маънода келиши айнаи вақтда образлиликни ҳам юзага келтиради. Чунки ҳар бир маъно кўчиши асосида образлилик ётади. Образлилик маъно кўчиши билан бевосита боғлиқ бўлиб, шунга кўра таъсирчанлик, ифодалилик каби маъно оттенкалари юзага келади.

Ўзбек тилидаги *сақламоқ* «ижро», *хасталанмоқ* «физиологик» ва *ачинмоқ*, *қўрқмоқ*, *мириқмоқ*, *роҳатланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңсини реаллаштирувчи от аввалги типдан фарқли метафора натижасида юз берган кўчма маънода қўлланади. Аниқроғи, ушбу отда ифодаланган муайян предмет жонлантирилади (персонификация), унга жонли белги берилади. Нутқ фаолиятида у жонли сифатида тушунилади.

Персонификация натижасида юзага келган жонли ифодаси ижобий бўёққа ҳам эга бўлади. Бундай коннотатив маъно агеңсни англатувчи сўздаги асосий маъно билан бирлашиб, экспрессивликни, эмоционалликни ҳосил қилади. Гап семантикасининг ўзига ҳослиги учун хизмат қилади. Демак, гап конструкциясида ҳолат феълининг агеңси қайд этилган сўз “асар” узуал, “жонли” окказионал маънода келади. Масалан: *Шеърим менга меҳрини сақлаган* (Б.Бойқобилов). Предикатив бирикма семемаларининг ўзаро боғлилиши “жонли” классемасига кўра юз

беради. Яна қиёсланг: *Ортиқ қалблар сақлайди жафо* (Х.Олимжон).

«Физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг жонлантирилган агеңси киши аъзоси бўлиб, у айни вақтда ҳолат юзага келган объект ҳам саналади. Сўз семемалари “жонли” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар хасталанди* (П.Қодиров).*она юраги шу аҳволда ҳам боласига ачинади* (М.Исмоилий). *Суқунатдан кўрқади юрак* (Г.Нуруллаева). *Чанқаб келганда-ку, бирор ташина лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр* (А.Орипов). *Соҳилларни айланиб, ўтирамиз оқшомлар, кеч лаззатига қониб роҳатланади танлар* (Т.Тўла). Демак, қайд этилган гапларда формал – семантик асимметрия юзага келади. Агеңс валентлигини реаллаштирувчи отнинг нутқда ўз товуш қиёфаси билан боғланган доимий маънони эмас, балки шу товуш қиёфасида фақат нутқдагина реаллашувчи, вақтинча характери билан ажралиб турувчи, қуршов компонентлари билан семантик – синтактик муносабатидан юзага келган нотипик маънони билдириши аҳамиятлидир. Бу маъно ўзининг шахсий товуш комплексига эга бўлиб, у орқали ифодаланганидагина узуал характерда бўлади, типик саналади.

Хуллас, 1) «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг турли предметларда кузатилган агеңс актанти ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, объект ҳисобланмайди, объект бошқа бўлади. Агеңс фақат ҳолатни юзага келтирувчи сифатида кузатилади. Объект эса метонимик алоқага кўра аниқ англашилиб туради; 2) «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агеңсининг реализатори метафора (персонификация) натижасида юзага келган кўчма маънода қўлланади.

Х

Х

Х

Ҳаракат, ҳолатнинг логик субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош вазифаларидан биридир. Гап шундаки, бу аспекталогик-проблематик масала бевосита феъл нисбати категорияси билан боғланади, унинг моҳиятини ташкил қилади.

Шуни айтиш керакки, нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла қамраб олади. Аниқроғи, нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъллар йўқ¹, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки нисбат категорияси ҳам феъл туркумининг доимий, “туғма” грамматик белгиси, семантик имконияти саналади. Шунингдек, феълларнинг ўтимли ва ўтимсиз турларга ажратилиши ҳам нисбат категорияси билан зич боғлиқдир².

Ҳаракат, ҳолат билан субъект, объект орасидаги муносабат турличадир. Бир нисбат шаклида логик субъект ҳаракатининг, ҳолатининг бевосита объект билан боғланиши ифодаланса, бошқасида субъект ҳаракати, ҳолати унинг ўзида қолганлиги, яъни ҳаракатнинг, ҳолатнинг объекти ҳам субъекти ҳам бажарувчининг ўзи эканлиги англашилади³. Бошқача айтганда, феълнинг даража шакли ўзгариши билан ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради⁴. Ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан қатъий назар ҳаракат, ҳолат логик субъект ва объект доирасидан ташқари чиқмайди, шуларга хос динамик ёки статик белги сифатида баҳоланади, улар билан бирга “яшайди”. Субъект ва объект орасидаги турлича муносабат феълнинг нисбат шаклларида келиши билан мантикий характерда бўлади.

Ҳаракат, ҳолат, субъект ва объект орасидаги турлича муносабатлар феълнинг семантик структурасида, унинг гапда муайян шаклда қўлланишида ифодаланади ва бу шаклнинг ҳар бири муайян нисбат билан боғланади. Нисбат шаклининг нисбат категориясини ҳосил қилиши – нисбат категориясининг турли феъл нисбати шаклида келиши, яъни ҳаракат, субъект, объект орасидаги муносабатни ифода этиш учун нисбат категорияси феълнинг турли нисбат формасидагина реаллашишига “мажбур қилиб қолмай”, балки нисбат формали гап конструкцияларининг ҳам ўзига хос грамматик қолипда намоён бўлишига ундайди (қиёсланг: актив ва пассив конструкция муносабати).

Нисбат категорияси феълнинг предметга (объектга) кўра семантик универсаллигини ҳам орттиради. Айни вақтда нисбат феълнинг фонетик, лексик – семантик, морфологик ва синтактик

¹ Русская грамматика. 1, 614-бет.

² Ўша асар, ўша бет; Современный русский язык. II, 181-бет.

³ Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1975, 182-бет.

⁴ Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973, 91-бет.

табиатига ҳам фаол таъсир қилади. Айтилганларга кўра нисбат категорияси тилшуносликнинг алоҳида чуқур ўрганишни талаб қиладиган муҳим ва мураккаб масалаларидан бири сифатида қаралмоғи лозим.

Нисбат кўшимчали феълларнинг гапда қўлланишини, ўрни ва ролини, семантик имкониятини, бошқа нутқ бирликлари билан бўлган муносабати, вазифаси кабиларни ўрганиш, ўзига хос хусусиятларини аниқлаш нисбат категориясининг табиатини илмий ёритишга ёрдам беради, амалий талабларга жавоб беришга шарт – шароит ҳозирлайди.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг нисбатга бўлган муносабати ўзига хосдир. Ҳолат феъллари, асосан, ўтимсиз бўлишига қарамай, уларда ўзбек тилида мавжуд нисбат формаларининг барчаси кузатилади. Ҳолат феъллари гапда аниқ, ўзлик, орттирма, мажхул ва биргалик нисбатларида келиб, нутқда муайян семантик – синтактик вазифада бўлади.

Аниқ нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари, юқорида кўрганимиздек, нутқда кўпинча аниқ нисбатда қўлланиб, шу категориал формада агенсни ифода этувчи сўз билан бирикади, актант муносабатига киришади. Бу ҳолда маълумки, аниқ нисбат шаклидаги ҳолат феълларининг агенси, асосан, объект сифатида кузатилади. Масалан: *Дадам икки кечаю кундуз дастархонанинг эшиги олдида ўтирди* (А.Қахқор). *Ёмғир тинди* (Гулистон).

Аниқ нисбат шаклидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали муайян ҳолат феълларининг агенси объект эмаслиги, объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз шаклида келиши билан ажралиб туради. Агенси объект эмаслиги фақат агенс (субъект)лиги шу бобда кўриб ўтилган аниқ нисбатдаги ҳолат феълларининг ўтимлилигидан келиб чиқади. Масалан: *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Қиз юрак бағримни ўртади* (“Саодат”).

Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака», «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида синтактик реаллашган объектга эга бўлса ҳам, уларнинг агенси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам

унинг ўзи (агенси объект) ҳисобланади. Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти агенс актанти юзага келтирган ҳолатда бўла олмайди. У ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга эмаслиги билан ажралиб туради. У (объект актанти) агенсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет таъсирида содир бўлишини аниқ кўрсатиб туради¹. Масалан: *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О.Ҳожиева). ...*уйда гўдагингиз кўмсайди кўкрак* (Зулфия).

Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Ўзлик нисбатининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришдир. Бу ҳолда грамматик объект тушунчаси йўқолади². Аммо грамматик объектнинг йўқолиши нисбий, миқдорий бўлиб, бу ҳолда у фақат алоҳида қўлланишини йўқотади. Аслида у йўқолмайди.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатида шаклланганда, улар объектсизланиши туфайли объект актанти агенс актантига кўчади. Агенси объект характерида бўлади³, яъни ҳолат феълларининг объект актанти агенсининг ўзи бўлиб қолади. Шунга кўра грамматик объектнинг йўқолиши нисбийдир. Бунда ҳолатни юзага келтирувчи семантик жиҳатдан ҳам агенс, ҳам объект саналади. Аниқроғи, агенс феълдаги ҳолатни юзага келтирибгина қолмай, балки шу ҳолатга ўзи эга бўлади. Агенси ўзи учун ўзи хизмат қилади. Демак, объектнинг характери ўзгариб, у агенс позициясига кўчади. Айни вақтда объект мантиқан сақлангани ҳолда унинг грамматик ифодаси (тўлдирувчи) синтактик реаллашмайди, потенциал имкониятга айланади.

Агенси актанти объект бўлгани ҳолда агенсни реаллаштирувчи сўз синтактик эга бўлади, семантик – синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади.

Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатидаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан

¹ Ушбу айтилганлар ҳақида тўла маълумот олиш учун “Агенси валентлиги реализаторининг эга вазифасида келиши” бўлимига қаранг.

² Ҳожиев А. Феъл, 93-бет.

³ Қаранг: Ғуломов А.Ғ. Феъл, 59-бет. Неъматов Ҳ.Ғ. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, №3, 39-бет; Миртожиев М. Нисбат категориялари семантикаси ва улар фомантлари генезиси. Ўтимсизлик ва ўзлик нисбати.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, №2, 33-бет; Қаранг: Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. М., 1986. 202-бет.

семантик жиҳатдан умумий бўлади. Чунки бу ҳолат феълларининг ҳам агеңси объект характеридадир.

Ўзбек тилидаги «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли шаклда, асосан, отда реаллашган агеңс валентлигига эга бўлади.

Сақланмоқ “ижро ҳолати” феълининг агеңси шахс бўлади: *Эстетик туйғуси кучли одам бировларнинг турмушини заҳарлашдан сақланади* (М.Исмоилий). *Ёшланмоқ* «физиологик» ҳолат феълининг агеңси киши ва ҳайвон аъзосида воқелашади: *Чолнинг кўзлари ёшланган эди* (Ўз. халқ эртак). *Сигирнинг тиниқ кўзлари ёшланган* (Н. Норматов).

Намланмоқ, шикастланмоқ «физиологик», *эзилмоқ, азобланмоқ, эркаланмоқ* «психик» ҳолат феъллари аслида узуал ҳаракат маъноли *намламоқ, шикастламоқ, эзмоқ, азобламоқ, эркаламоқ* лексемаларига –н ва –ил аффиксларининг бирикишидан юзага келади. Бу ҳолда ўзлик нисбатигина ясалмасдан, балки нутқий ҳолат маъноси ҳам ифодаланади. Яъни –н ва –ил кўшимчалари ўзининг доимий семантик вазифасидан ташқари феъл семемасида “ҳолат” семасини ҳам ҳосил қилади. Бундай феълда ифодаланган ҳолатда киши аъзоси ва инсон бўлади. Масалан: *Ўпкаси тўлиб, кўзи намланади* (М. Исмоилий). *Жангчининг оёғи шикастланган эди* (Гулистон). *Йўлчининг кўз олди қорайди, руҳан чуқур эзилди* (Ойбек). *Хотини индамади у индамаган сайин Қодир азобланар эди* (А.Қаҳҳор).

Орттирма нисбатли ҳолат феълларининг агеңс валентлиги. Ҳолат феъллари орттирма нисбатда бўлганда, субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Чунки орттирма нисбат форманти шундай муносабатни юзага келтириш имконига эгадир.

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат кўрсаткичи билан келиши уларнинг ўтимлилигини кўрсатади. Ўтимсиз ҳолат феъллари маъносида ушбу нисбат кўшимчаси таъсирида ўтимлилик ҳосил бўлади¹. Ўтимлилик эса феълда ифодаланган ҳолатнинг муайян объект билан боғланишини қайд этади. Бу объект, юқорида фикр юритилган типдагидек, агеңсининг ўзи эмас, балки ундан бутунлай бошқа, мустақил объектлиги билан ажралиб туради.

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л., 1960, 193-бет. Ҳожиёв А. Феъл.96-бет.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 186-бет; Неъматов Ҳ.Ф. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида, 38-бет;

Аниғи, ўтимли ҳолат феълларининг агеңси объект ҳам бўлиш вазифасидан “кутулади”. Чунки орттирма нисбатли сўз формасининг ясалиши билан ҳолатнинг агеңси эмас, ҳолатли объект юзага келади. Демак, бунда агеңс фақат ҳолатни юзага келтирувчи вазифасида қолади. Шунга кўра орттирма нисбатли ҳолат феъллари агеңс ва алоҳида объект актанти билан характерланади. Шу жиҳатдан орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий, ўхшаш бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари орттирма нисбатда келиб, агеңсни реаллаштирувчи от билан муайян семантик синтагмани тузади.

Қолдирмоқ «давомли», *ўчирмоқ* «ҳаракат натижаси», *пасайтирмоқ* “ҳаракат”, *ўлдирмоқ* «биологик», *ухлатмоқ* «физиологик» ва *зериктирмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатларнинг агеңси инсон бўлади. Қиёсланг: *Ўктам қишлоққа боришни эрталабга қолдирди* (Х.Назир) *Марғуба... радиони ўчирди* (А.Қаҳҳор). *Иқбол хола овозини пасайтирди* (Ў.Ҳошимов). *Мени ўлдирдилар Шоҳимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар* (А. Орипов). *Эҳсон иши ҳақида сўзлаб зериктиради* (А.Қаҳҳор).

Мажҳул нисбатли ҳолат феълларининг агеңс валентлиги. Феълнинг мажҳул нисбат шаклида диққат – эътибор, фикрнинг йўналиши агеңсга эмас, балки объект билан ҳаракат, ҳолатнинг ўзига қаратилади¹. Чунки бу ҳолда объект ва ҳаракат (ҳолат) муносабати асосий бўлиб, биринчи ўринга, агеңс иккинчи ўринга ўтади. Унинг фаоллиги кучсизланади, аммо у йўқ бўлмайди. Агеңс маъноси имплицитланиб, ноаниқ ёки умумий характер касб этади². Бу мажҳул нисбатнинг – пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Шунга кўра мажҳул нисбатли феъл бошқа, айниқса, ўзлик нисбатли феълдан фарқ қилади.

Мажҳул нисбатда асосий диққат эътиборнинг объект ва ҳолат орасидаги муносабатга қаратилиши қонунийдир. Бу нисбатдаги кесимдан тузилган гапдан мақсад объектни характерлаш, унга хос

¹ Қаранг: Фуломов А.Ф. Феъл, 58-бет, Ҳожиёв А. Феъл, 99-100-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 183-бет; Шубик С.А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, Л., 1981, 78-бет. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов; Л., 1974;

² Шубик С.А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке, 76-бет; Қаранг: Иванов С.Н. Родословное древо тюрк.. 134-бет.;

муҳим белги хусусиятларни аниқлаш, конкретлаш ва шу асосда муайян хабар беришдир. Кўринадик, информациянинг юзага келиш сабаби объект, унинг (объектнинг) мажхул нисбатли феълда ифодаланган ҳолатга ўтганлиги, яъни муайян жараён амалга ошганлигидир. Шунинг учун бўлса керак, пассив конструкцияли гапларда логик субъект кўпинча ўзининг лисоний ифодасига эга бўлмайди. Чунки унинг қўлланишига зарурият ҳам сезилмайди. Бизнингча, бу ҳам нутқий тежамкорликнинг ўзига хос бир кўриниши ҳисобланмоғи лозим. Бундай гаплар натижа актини ифодалаши билан, натижа акти эса объект ва ҳолат мунсабатида кузатилиши билан характерланади. Агенс факультативлигининг сабаби ҳам шунда. Аммо агенснинг қандай даражада бўлмасин мавжудлиги қонуният. Чунки ҳар бир ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш, сезиш кабилар бевосита ўз бажарувчисига, индивидуал субъектига эга. Субъект фаолияти эса феълда қайд этилган вазиятларда реаллашади, бу – аксиома. Фарқ шундаки, бундай (яъни пассив) синтактик конструкцияларда агенс фикран тикланишига кўра минимал аниқ бўлади. Актив конструкцияларда эса агенс максимал аниқлиги, алоҳида мавжудлиги билан ажралиб туради. Актив конструкцияда ҳам, пассив конструкцияда ҳам агенс битта бўлади. Предикатив марказ билан боғланишига – предикатнинг қандай нисбат шаклида келишига кўра агенснинг фаол ёки фаолсизлиги аниқланади. Шунга кўра агенсни реаллаштирувчи сўзлар нутқ бирлиги сифатида гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги саналади, синтактик – функционал универсаллиги семантик жиҳатдан фақат агенслиги – агенс актантини ифода этиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феъллари мажхул нисбатли сўз шаклида агенс валентлигига эга бўлади.

Мажхул нисбатли *ўчирилмоқ* «ҳаракат натижаси», *сақланмоқ* «ижро» ва кучайтирилмоқ «ҳаракатнинг ҳолати» каби феъллар аслида ўтимли ҳолат феълларидан –ил ҳамда –н формантларининг қўшилишидан ясалади.

Шуниси характерлики, ушбу лексик–семантик гуруҳ ҳолат феълларида ифодаланган ҳолатнинг агенси ҳам, объекти ҳам алоҳида бўлиб, улар (ҳолат феъллари) шунга кўра аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларидан фарқ қилади. Айтилганидек, аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатида келаган ўтимсиз

ҳолат феълларининг агенси айти вақтда объект бўлиб, уларнинг қиёсланаётган типдагидек алоҳида, мустақил объект актанти бўлмайди.

Мажхул нисбатли ҳолат феълларининг агенс ва объектга эгалиги уларнинг ўтимлиги, орттирма нисбат шаклидан мажхул нисбатли шаклга ўтганлиги, шу жиҳатдан объектни ҳам, агенсни ҳам ўзида сақлаб қолганлиги билан изоҳланади. Аниқ ва биргалик нисбатларида эса ўтимсиз ҳолат феъллари туб ҳолда олинишига кўра, ўзлик нисбатида эса ўтимли феъл ўтимсизланиб, уларнинг объектсизлиги – агенси объект характерида реаллашади. Аммо мажхул нисбатда ҳолат феълларининг агенс актанти ҳам, объект актанти ҳам алоҳида бўлса-да, фикр объект ва ҳолат муносабатига қаратилгани учун, айтилганидек, агенс актанти кўп ҳолларда синтактик қайд этилмайди.

Шуниси муҳимки, гап конструкциясида агенсни қайд этувчи сўзга хос типик шаклланишга эга нутқ бирлиги бундай ҳолларда агенс валентлигининг реализатори саналади. У шаклан бош келишида бўлишига кўра агенс валентлиги реализатори билан ўхшашдир. Аслида у феъл кесимда ифодаланган ҳолатдаги объектни англатади, шу сабабли объект валентлигининг реализатори ҳисобланади. Шунингдек, у синтактик жиҳатдан эга бўлишига кўра ҳам агенсни англатувчи сўзга ўхшайди. Аммо мазмун жиҳати унинг объект ифодасига эгалигини тасдиқлаб туради. Демак, ташқи, товуш плани билан мазмун плани орасида дифференциация юзага келади. Объект актантини реаллаштирувчи сўзнинг формал – структурал агенсни қайд этувчи сўзга ўхшашлиги, синтактик эга бўлиб келиши семантик жиҳатдан унинг объектни билдиришига кўра чегараланади. Бошқача айтганда, пассив конструкцияда гапнинг эгаси агенс актантини ифода этувчи сўз бўлмайди. Бунда эга феъл кесимда ифодаланган ҳолат йўналган предмет, яъни объект бўлади¹.

Демак, синтактик конструкцияда логик объектни ифодаловчи сўз эга саналса, агенс актантини ифодаловчи нутқ бирлиги шахс семемали (классемали) синтактик реаллашмаган аналитик

¹ Қаранг: Иванов С.Н. Родословное древо тюрков, 125-бет; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, 75-бет; Аристова Е.Б. Категория субъекта и агентивные синтаксемы в современном английском языке. Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 46-бет; Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974, 217-бет.

формадан (улар томонидан)¹ бўлиб, у синтактик реаллашганда воситали тўлдирувчи вазифасида кузатилади². Шу сабабли семантик – синтактик асимметрия юзага келади. Қиёсланг: *Кечга бориб ёнгин ўчирилди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Кечга бориб улар томонидан ёнгин ўчирилди*. Ушбу синтактик конструкция нутқ акти учун характерли эмас. Яна қиёсланг: *Бу нодир совгалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Бўлимда шу кеча – кундуз гўзани сугориши ҳам кучайтирилган* (Маърифат).

Биргалик нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Биргалик нисбатидаги феъл шакли агенсининг бирдан ортиқ бўлишини талаб қилади. У бир неча агенс биргаликда, параллел бажарган ҳолатни ифода этади. Бунда формал – семантик симметрия юз беради. Ушбу феъл формасининг ўзига хос хусусияти шундаки, субъект ҳаракат, ҳолатнинг ҳам бажарувчиси, ҳам объекти саналади³. Демак, ҳолат феълларининг биргалик нисбатида ҳам (ўтимсиз ва айрим ўтимли ҳолат феълларининг аниқ нисбатдагидек) субъект ва объект муносабати агенсининг ўзида юз беради. Агенси объект характерида кузатилади. Шунга кўра аниқ ва биргалик нисбатларидаги ўтимсиз ҳолат феъллари ўзаро мувофиқ, мос бўлади.

Биргалик нисбатли сўз формаси «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида учраб туради.

Ўтиришмоқ «давомли», *салқинлашмоқ* «ижро», *одатланишмоқ* “малака”, *қорайишмоқ* «физиологик», *қўрқишмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг, асосан, от ва олмошда кузатилган агенси сифатида шахс келади. Масалан: *Эр-хотин индамай ўтиришарди* (С.Аҳмад). *Кун иссиғида сада соясида салқинлашади* (С.Юнусов). *Кўчманчи қирғизлар идиш – товоқни турли материаллардан ясашга одатланишган* (“Фан ва турмуш”). ...денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Биласан-ку, уйингдагилар дадамдан қўрқишади (Ҳ.Назир).

¹ Қаранг: Нигматов Х.Г. Залогии глагола в восточнотюркском языке XI-XII вв СТ; 1973 №1, 55-бет; Щербак А.М.Грамматический очерк языка тюркских текстов в X-XIII вв из Восточного Туркестана. М-Л., 1961, 167-бет.

² Қаранг: Храковский В.С. Диатеза и референтность (К вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций). Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л., 1981, 5-бет; Аҳмедов А. Ўзбек тилида пассив конструкциянинг тараққиёти. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №1, 19-бет.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 188-бет; Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов, 74-бет.

Хуллас, 1) ҳаракат, ҳолатнинг мантиқий субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош ва энг муҳим вазифасидир. Нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла қамраб олади. Нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъл лексемалар йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас; 2) ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан қатъий назар, ҳаракат, ҳолат агенс ва объектдан ташқари чикмайди; 3) нисбат феълнинг фонетик, лексик – семантик, морфологик ва синтактик табиатига фаол таъсир қилади; 4) ўзбек тилидаги ҳолат феъллари гап конструкцияларида аниқ, ўзлик, орттирма, мажҳул ва биргалик нисбати шаклларида келади. «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари нутқда аниқ нисбатда бўлади. Уларнинг агенси асосан объекти характерида кузатилади.

Аниқ нисбат шаклидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўтимли бўлишига кўра агенс актанти объект вазифасида келмайди. Объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз шаклида келиши билан ажралиб туради.

Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида объект актантига эга бўлса ҳам, бу ҳолат феълларининг агенси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агенс объект) ҳисобланади.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли шаклда бўлади. Агенси объекти саналади. Агенсни қайд этган сўз фақат эга сифатида кузатилади, семантик-синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади. Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенси объекти бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатидаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан маъно жиҳатдан умумий бўлади. Бу ҳолат феълларининг ҳам агенси объект характеридадир.

«Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари орттирма нисбатда келади. Бу ҳолда субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Агенс объект бўлмайди.

Шу нуқтада орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий бўлади.

«Ҳаракат натижаси», «ижро» ва «ҳаракатнинг ҳолати» каби ҳолат феъллари мажҳул нисбатли сўз шаклида агенс валентлигига эга бўлади. Бунда объект ва ҳолат муносабати асосий бўлиб, биринчи ўринга, агенс иккинчи ўринга ўтади, унинг фаоллиги кучсизланади. Бу мажҳул нисбатнинг – пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Мажҳул нисбатда ҳолат феълнинг агенси ва объекти алоҳида бўлса-да, диққат эътибор объект ва ҳолатга қаратилгани учун агенс кўп ҳолларда синтактик берилмайди. Пассив конструкцияда гапнинг эгаси логик объектни қайд этувчи сўз бўлади. Агенс синтактик реаллашмаган аналитик формада ифодаланади. Ушбу тип сўз формаси синтактик реаллашганда воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради, семантик – синтактик асимметрия юзага келади. Мажҳул нисбатли ҳолат феълларининг агенси (орттирма ва аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феълларидагидек) объект эмаслигига кўра улар аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларининг агенсидан фарқ қилади.

«Давомли», «ижро», “малака”, «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари биргалик нисбатида келади. Бу нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект характерида бўлишига кўра у аниқ ва ўзлик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларининг агенси билан бир хил бўлади.

II БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ КОНТРАГЕНТ ВАЛЕНТЛИГИ

Тилшунос Ч.Филлимор томонидан киритилган контрагент термини¹ (1969) феълда қайд этилган жараённинг иккиламчи бажарувчисини ифода этади. Контрагент сўзи маъносидан феълдан англашилган ҳолатни (ёки ҳаракатни) юзага келтирувчи шахс ифодаланади. Демак, бу ҳолда контрагент билан агенс моҳиятан ўзаро мос, мувофиқ бўлади. Ҳақиқатан ҳам бажарувчи характердаги бу параллелик мантикий асосга эгаллиги билан

¹Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет.

ажралиб туради, яъни феъл маъносида қайд этилган ҳолатнинг бажарувчиси (процессори) фақат агенс эмас (агенс акти), шунингдек, контрагент ҳамдир (контрагент акти). Агенс ва контрагент ҳолатнинг бажарувчиси, уни ўзида моддийлаштирувчи актант бўлиб реаллашади. Аниқроғи, агенс ва контрагент – субъект, айни вақтда, объект характерида ҳам бўлади. Аммо агенс ва контрагентнинг феълда акс этган жараённинг бажарувчи сифатидаги ўхшаш фаолияти – контрагентнинг мантикий – семантик жиҳатдан агенсга ўхшашлиги коммуникатив жиддий фарқ қилишига кўра ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. Шунга кўра улар бошқа – бошқа актанлар сифатида баҳоланади.

Ю.Д.Апресян таъбири билан айтганда, “...бу икки актантнинг (агенс ва контрагентнинг – Р.Р) фаолияти бир – бирига мос келмайди: предикат контрагент фаолиятини эмас, бутунлай фақат субъект (агенс Р.Р.) фаолиятини тасвирлайди”¹. Чунки субъект ва предикат муносабати ҳукмнинг асосидир. Қолаверса, бу муносабат грамматик эга ва кесим алоқасидир, гапдир. Бизнингча, шунга кўра предикат субъект (агенс) фаолиятини характерлайди.

Агенс ва контрагент орасидаги фарқ қуйидаги фикрда яна ҳам аниқ баён этилади: “Контрагент валентлиги кўрсатувчи шахс... агенс валентлиги қайд этувчи шахсдан фарқли ҳолда мустақил эмас”². Демак, контрагент мантикий – семантик жиҳатдан ҳукмнинг – гапнинг асосини (ядросини) бевосита ташкил қилувчи ҳисобланмайди. Унинг коммуникатив фаоллиги ўз – ўзидан иккинчи даражали аҳамият касб этади. Бу семантик – грамматик жиҳатдан катъий тасдиқланади. Контрагент валентлигини реаллаштирувчи сўз синтактик жиҳатдан феъл предикатни характерловчи бўлак (тобе компонент) сифатида мустақилликка эга бўлади.

Кўриниб турибдики, контрагент валентлигига эга феъл кесимли синтактик бирликлардан мақсад агенснинг ҳолатини кўрсатиш – унинг феълда ифодаланган ҳолатнинг асосий бажарувчиси эканлигини қайд этиш, тема характеридаги мантикий субъект (агенс) – бош бўлакка хос рема характеридаги белги – хусусиятларни “кўрсатиш”, тема – рема муносабатини конкретлаш ва шу ҳақда муайян ахборот беришдир. Демак, агенс ва ҳолат

¹ Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет. Яна қаранг: Н.А.Слюсарева. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка, 107-бет.

² Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 30-бет.

орасидаги алоқа фаол, кучли бўлса, контрагент ва ҳолат орасидаги алоқа эса унга нисбатан фаолсиз, кучсиздир. Агенс етакчи, контрагент агенсга эргашувчи, унга “тақлид қилувчи”дир. Агенс фикрнинг диққат марказидаги асосий, етакчи актант бўлса, контрагентнинг етакчилиги нисбийдир. У агенсга нисбатан “тобе”, аммо локалис, объект, адресат, ҳолат ва сабаб каби актантларга нисбатан эса “ҳоким”дир. Контрагентнинг фаоллиги агенс фаоллигининг давоми сифатида юзага келади. Шунингдек, контрагент агенсга “тегишли” – у билан биргаликда реаллашишига кўра характерланади. Бошқача айтганда, агенс ҳолати контрагентга “намуна” сифатида воқе бўлади. Аниғи, агенс ҳолати мантиқан контрагентга ўтади, унда давом этади. Аммо аксинча эмас.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларида агенсни англатувчи сўз бош келишиқда (номинативда), контрагентни қайд этувчи сўз эса от (баъзан олмош) +билан қолипидаги аналитик шаклда келишига кўра ажралиб туради. Кўринадики, агенс валентлигининг реализатори бош бўлак, контрагент валентлигининг реализатори эса иккинчи даражали бўлак бўлишига кўра ҳам ўзаро фарқланади.

Агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз нутқий жойлашишига кўра контрагентга нисбатан пропозицияда, контрагент валентлигининг реализатори эса доимо постпозицияда келишига кўра ҳам фарқ қилади.

Агенс феъл предикатда ифодаланган ҳолатнинг субъекти (предикатив бирикма) – синтактик гапдаги мутлақ ҳоким компонент бўлса, контрагент ҳам феъл предикатдаги ҳолатнинг субъекти, аммо синтактик кесимга нисбатан мутлақ тобе компонент (объектли бирикма) ҳисобланади.

Агенс ва контрагент актантлар фаолиятида актив, асосий бажарувчига нисбатан асосий агенс¹, унга нисбатан пассив, асосий бўлмаган агенсга – контрагентга нисбатан иккинчи даражали агенс терминини қўллаш унинг логик – семантик ва грамматик моҳиятига тўла мос келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари контрагент валентлигининг реализатори – аналитик тузилишдаги нутқ бирлиги семантик жиҳатдан акад. А.Н.Кононов таъбирича “комитатив муносабат” ифодалайди². Контрагентни реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатини

¹ Асосий агенс термини О.С.Ахманованики. Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов, 31-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 359-бет.

биргаликда, ҳамкорликда амалга оширган, шу жараёнда фаол қатнашган шахсни билдиради. Қиёсланг: *Тоғжихон болалари билан турибди* (А.Қахҳор). Демак, комитатив¹ муносабат контрагент валентлиги реализаторининг семантик асосини ташкил қилади. Бу ҳам экстралингвистик, ҳам семантик – синтактик тасдиқланади.

Шуниси характерлики, аналитик формада – контрагент валентлиги реализаторида ифода этилган биргалик маъноси бевосита ҳолат феълининг биргалик нисбати билан семантик муносабатга киришади. Аниғи биргалик маъносини англатувчи феълнинг биргалик нисбати ва комитатив муносабатнинг нутқий ифодаси мазмун планига кўра ўзаро боғланади. Бундан эса контрагент валентлиги реализатори билан биргалик нисбатидаги ҳолат феълининг ўзаро муносабати масаласи юзага келади.

Шуни таъкидлаш керакки, биргалик маъносига эга контрагент реализаторини маъно имконига кўра бириктирувчи ҳолат феъллари нутқда фақат аниқ нисбатда қўлланишига кўра характерланади. Демак, валентлик муносабати феълнинг муайян нисбат шаклида бўлишига кўра юзага келади. Кўринадики, аниқ нисбатдаги ҳолат феъллигина контрагент валентлигига эга бўлади. Қиёсланг: *Хотини ўлиб, икки ёш бола билан қолибди* (С.Аҳмад).

Контрагент валентлиги реализатори билан биргалик нисбатидаги ҳолат феълининг ўзаро боғланиши формал – назарий жиҳатдангина, семантик – синтактик жиҳатдан эса ушбу семантик синтагмаларда ҳолат феълининг биргалик эмас, балки аниқ нисбатда бўлиши қонунийдир. Чунки контрагент валентлиги реализаторининг – аналитик форманинг биргалик маъносини ифодалашни унинг нутқда билан кўмакчили шаклланишидан юзага келади. Айтмоқчимизки, комитативлик маъноси ҳолат феълининг биргалик нисбатида келиши билан боғлиқ эмас. Шунингдек, контрагент асосий агенс ҳам эмас. Биргалик нисбатидаги феъл асосий агенс билан – унинг бирдан ортиқ типи билангина боғланади. Чунки унинг бош, асосий вазифаси агенсни тасвирлаш, унинг рема қисмини ҳосил қилишдир.

Демак, ҳолат феълининг биргалик нисбатида қўлланиши контрагентни эмас, балки агенс реализаторининг кўплик шаклида келишини талаб қилади. Феъл биргалик нисбатининг мантиқийлиги бевосита асосий агенснинг миқдорий ортиқлиги билан ўлчанади.

¹ Комитатив – ҳамкорлик, биргалик

Чунки феълнинг биргалик нисбати агенс вазифасидаги логик субъектларнинг биргаликдаги фаолиятини ифода этади.

Контрагент валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг биргалик маъноси эса, айтилганидек, бевосита унинг аналитик формада шаклланишидан юзага келади. Контрагент фаолияти агенс фаолиятига нисбатан кўшимча, иккинчи даражали аҳамият касб этади. Айни вақтда, контрагент реализаторидаги биргалик маъноси агенс фаолиятига қиёсан олинганда, яна ҳам конкретлашади. Шунинг ўзи ҳам контрагентнинг феъл предикатда ифодаланган ҳолатга муносабати агенсга нисбатан фаолсизлигини кўрсатади. Чунки контрагентнинг фаолияти агенс фаолиятига кўра, у орқали, диққатга сазовор бўлади.

Агенснинг ҳолат феълли синтактик конструкцияларда фаоллиги, миқдоран минималлиги, контрагентнинг ҳам етакчисига “мослашиши” ва аналитик тузилишда келиши уларнинг ҳолат феъллининг бирдан ортиқ, аммо тенг ҳуқуқли бўлмаган актантилари эканлигини кўрсатади. Айтилганидек, биргалик нисбатидаги ҳолат феълли мантиқий равишда агенснинг бирдан ортиқлигини талаб қилади. Бу – аксиома, аммо контрагент аналитик тузилишда – комитатив муносабатда – реализаторида ифодаланган шахснинг миқдоридан қатъий назар биргалик нисбатидаги ҳолат феълли, шунингдек, аниқ нисбатдаги ҳолат феълли билан бевосита боғланади. Унинг семантик- морфологик ўзгариши шарт эмас. Чунки контрагент иккинчи даражали бажарувчидир. Қиёсланг: *Турди иккита бола билан турибди* (Ф. Мусажонов)... *Турди (ва Аҳмад) иккита бола билан туришибди*.

Феъл биргалик нисбатида қайд этилса, унга бирикувчи агенс ва контрагент валентликларининг реализаторлари у билан семантик – грамматик мослашадиган бўлса, бу ҳолда контрагент йўқолади, яъни аналитик форманинг *билан* компоненти эллипсисга учрайди. Контрагент реализатори эса бош келишликли шаклда агенсга ўтади. Гапда у каби мутлақ ҳоким компонент саналади, феъл предикат томонидан характерланади. Бу ҳолда семантик – грамматик тенг ҳуқуқли бирдан ортиқ фаол бажарувчилар юзага келади. Уларнинг реализатори биргалик нисбатидаги ҳолат феъллининг бирдан ортиқ (“уюшган”) агенсини ифодалайди. Шундагина семантик – синтактик тўғри, фикр ифодалаш жараёнига тўла мувофиқ нутқ бирлиги (гап) юзага келади. Қиёсланг: *У онаси билан ... қолди* (Мирмуҳсин). *У, онаси ... қолишди*.

Демак, феъл биргалик нисбатида шаклланганда, агенс полисубъект характерида бўлиши ёки контрагент агенсга ўтиши, грамматик бош келишиқда қайд этилиши шарт. Бу ҳолда агенс ва контрагент (агенс) фаолияти биргалиқда амалга ошиши, муайян ҳолатни биргалиқда, ҳамкорликда бажариши билан ажралиб туради. Бу эса ўз-ўзидан ҳолатнинг бир неча шахс томонидан бажарилишини агнлатувчи биргалик нисбатининг семантик асосини ташкил қилади. Бинобарин, биргалик нисбатида ифода этилувчи ҳолатнинг бирдан ортиқ шахс иштирокида бажарилиши аслида агенсга – синтактик эгага қаратилган фикрдир.

Шуниси характерлики, контрагентни ифода этувчи сўзлар гапда доимо синтактик реаллашган бўлади. Уларнинг синтактик реаллашмаслиги мумкин эмас. Чунки контрагентнинг гап конструкцияларида синтактик реаллашмаслиги контрагент валентлигини бутунлай йўқотади. Предикат эса, асосан, агенсни характерлагани учун нутқда қайд этилмаган контрагентни ифодаламайди. Демак, контрагентнинг синтактик реаллашиши шарт, мутлақо зарурдир.

Контрагент валентлигига эга ҳолат феълли синтактик конструкцияларда агенс баъзан ифодаланмайди. Аммо унинг ким ёки нималиги, қайси шахслиги предикатдан – шахсли феълдан англашилиб туради. Синтактик реаллашмаган агенс потенциал имконият бўлиб, тема характеридаги пресуппозицияни ҳосил қилади. Демак, агенс феъл предикатдан унинг субъекти сифатида муайян ҳолати билан англашилиб туради.

Сўз, баъзан сўз бирикмаси орқали реаллашувчи контрагент актанти ўзбек тилидаги «давомли», «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Чунки бу лексик – семантик гуруҳ ҳолат феъллари семантик имкониятга кўра контрагент (шахс) билан боғланишига кўра ажралиб туради. Ушбу ҳолат феъллари гап конструкцияларида кесим вазифасини ўтайди.

Ўтирмақ, ётмақ, қолмақ, турмақ «давомли», қўриқламақ «ижро» ва қизармақ, терламақ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг шахс актанти контрагенти отда кузатилади. От баъзан кўплик ва эгалик қўшимчаси билан шаклланишига кўра миқдорий ортиқ ва тегишлилик маъносини ҳам беради. Объектли бирикма компонентларининг бирикуви учун “шахс” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: Чол ўгли билан ўтирибди (Ўз. халқ эртак). ...диванда Шукур Альфия билан ётарди

(Н.Нормуродов). *У тун бўйи мижжа қоқмай қишлоқни айланди, дружинаси билан йўлларни... қўриқлади* (Х.Ғулом). *Савдогар икки ўгли билан терлаб кетибди* (Ўз. халқ эртак). *У дўстининг болалари билан бирга кўчада турибди* (Ғ.Жаҳонгиров). *У онаси билан бирга қолди* (Мирмуҳсин).

Охирги гап конструкциясида комитатив муносабатни кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш, субъектнинг диққат — эътиборини шунга тортиш мақсадида контрагент валентлигининг реализатори билан контакт постпозицияда *бирга* сўзи қўлланади¹. Бундай гапларда контрагент валентлиги реализатори — аналитик форма биргалик тушунчасини кучли, ортиқ даражада англатишига кўра характерланади. Биргалик маъноси давомийлик хусусиятга ҳам эга бўлади. Чунки бирга сўзи “бир бўлиб”, “қўшилишиб”, “биргаликда”² каби маънолар билан келади. Яна қиёсланг: *Улар билан бирга майдонда турибди* (Тошкент оқшоми).

«Давомли» интеграл семали *ётмоқ* феълининг контрагенти вазифасидаги шахсни билдирувчи от атрибутив бирикмада келиб, изоҳланмиш сифатида шахс маъноли изоҳловчига эга бўлади. Бунда изоҳловчи + изоҳланмиш бир бутун ҳолда контрагент валентлигининг реализатори ҳисобланади. Масалан: *Мана бугун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан қирғоқда ётибди* (Шухрат).

«Давомли» интеграл семали *турмоқ* ҳолат феълининг контрагенти реаллашган от бирдан ортиқ сўз формасида ҳар бири шахс маъноли изоҳловчига эга бўлади. Бундай синтактик конструкцияда реаллашган контрагент (шахс) агенсга тегишлилиги ва таъкидланиши билан ажралиб туради. Ушбу маъно муносабати изоҳланмиш сифатидаги эгалик аффиксли сўз формасидан, гап мазмунидан ифодаланиб туради. Бу ҳолда ҳам биргалик маъноси кучаяди. Масалан: *У хотини Малика, ўгли Қосим билан ташқарида ... турибди* (С.Юнусов).

Турмоқ ҳолат феълининг шахс актантли контрагенти кишилиқ олмошларида ҳам қайд этилади. Баъзан айни олмошлар кўплик аффиксли шаклда ҳам келади. Масалан: *Сен билан турибман бу кун бетма – бет* (А. Орипов). *Улар билан бирга майдонда турибди* (Тошкент оқшоми).

¹Яна қаранг: Кононов А.Н. Граммкатика современного узбекского литературного языка, 299-бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 406-бет.

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1 том, 117-бет.

Юқорида таҳлил объекти бўлган контрагент валентлигига эга ҳолат феълларига – объектли бирикмаларга бошқарув алоқаси нуқтаи назаридан ёндошиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Чунки феъл бошқарувда кучли ва кучсиз бошқарувни фарқлаш қабул қилинган¹.

Тилшуносликка прф. А.М.Пешковский томонидан киритилган кучли ва кучсиз бошқарув² жиҳатидан *турмоқ*, *қолмоқ*, *ётмоқ*, *ўтирмоқ* «давомли», *қўриқламоқ* «ижро», *қизармоқ* ва *терламоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари (ҳоким компонент) контрагентнинг реализатори – аналитик форма (тобе компонент) билан кучсиз бошқарувда бўлади. Чунки ҳоким компонентлар (ҳолат феъллари) билан тобе компонентлар (контрагент реализатори) орасидаги ўзаро боғланиш, алоқа зарурий ҳисобланмайди. Бу боғланиш ҳоким компонентларнинг – ҳолат феълларининг лексик – грамматик хусусиятларидан бевосита келиб чиқмайди³. Бошқача айтганда, кучсиз бошқарувда ҳоким ва тобе сўзлар орасидаги муносабат факультатив характерда бўлади. Чунки *турмоқ*, *ётмоқ*, *қолмоқ*, *ўтирмоқ*, *қўриқламоқ*, *терламоқ* каби феълларнинг лексик маъноси уларда тобе компонентнинг (масалан, контрагент валентлиги реализаторининг) бор ёки йўқлиги билан белгиланмайди⁴. Демак, тобе компонентнинг (отнинг ...) феъл билан ана шундай боғланиши, алоқаси кучсиз бошқарув ҳисобланади⁵. Яна қиёсланг: *У эшик тагида укаси билан турибди* (Ўз. халқ. эртак.).

Хуллас, 1) контрагент валентлигининг реализатори маъносида ҳолатни бажарувчи шахс ифодаланади. У агенсга нисбатан иккинчи даражали бажарувчи саналади; 2) ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг контрагентини реаллаштирувчи сўзнинг от (баъзан олмош) + билан модели аналитик формада шаклланиши типик бўлиб, у (контрагент реализатори) синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи ҳисобланади; 3) контрагент валентлигининг реализатори агенсга нисбатан доимо постпозицияда келишига кўра феъл кесим билан боғланиб, объектли бирикмани тузади; 4) контрагент валентлигини реаллаштирувчи аналитик форма *комитатив* муносабат ифодалайди; 5) контрагент валентлигига эга

¹ Русская грамматика. II, 25-бет.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 285-бет.

³ Қаранг: Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М., 1976, 500-бет.

⁴ Қаранг: Современный русский язык, П.М., 1979, 13-бет. Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв). Л., 1980, 216-бет.

⁵ Қаранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 286-бет.

ҳолат феъллари фақат аниқ нисбатда келади; 6) *комитатив* муносабат ифодаловчи контрагент валентлигининг реализатори ва ҳолат феълининг биргалик нисбати орасидаги муносабат ўзига хосдир; 7) гапда контрагентни ифода этувчи аналитик форма доимо синтактик реаллашган бўлади. Унинг синтактик реаллашмаслиги контрагент актантининг бутунлай йўқолишига олиб келади; 8) ўзбек тилидаги «давомли», «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари контрагент валентлигига эгадир. Ушбу ҳолат феълли бирикмалар кучсиз бошқарувни ҳосил қилади.

III БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ ЛОКАЛИС ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис¹ актанти агенс (баъзан контрагент) ҳолати билан бевосита боғлиқ бўлади. У муайян ҳолатдаги агенсга “хизмат қилади”, у билан диалектик боғлиқликда кузатилади. Аниқроғи, локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзда ўрин ифодаланишига кўра ушбу сўз агенс ҳолати юз берган ўринни англатади. Шу жиҳатдан локалис актанти мустақил саналади. Локалис валентлигининг реализатори феъл маъносидаги ҳолатни ўрин муносабатига кўра характерлаши, локал муносабат² ифодаланиши билан семантик – функционал фаол бўлади.

Локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гапда, асосан, ўрин келишиги (локатив)³ да келиши табиийдир. Чунки локативли сўз шаклидан англашилган предмет агенс ҳолатининг муайян ўрин – жойда юз беришини аниқ билдиради⁴, яъни локалис актанти бўлади. Демак, ўрин келишиги ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи сўзни нутқда шакллантиради, Сўз формаси – нутқ бирлиги ҳосил бўлади. Асосан шу келишикдаги нутқ бирлиги феълда ифода топган жараённинг бажарилиш ўрни билан бевосита боғланади. Бошқача айтганда, ўрин келишиги кўшимчаси феъл бошқарувли объектли бирикмани тузади, локал муносабат англашилади.

Шуниси ҳам характерлики, ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори доимий сўз формасидан бошқача шаклланишда ҳам кузатилади. У гапда кўмакчили формаларда қўлланади. Ушбу ҳолда кўмакчи воситалар от ва феъл маъноларини

¹ Локалис термини ўрин маъносини англатади. Бу термин Н.И.Кондаковнинг Логический словарь М.1971. 279-бет. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковаларнинг Словарь справочник лингвистических терминов М.,1976, 169-бет китобларидан олинди. Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 125-бет.

² Локал муносабат термини О.С. Ахманованинг Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковаларнинг Словарь справочник лингвистических терминов, 169-бет асарларидан олинади. Яна қаранг: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, 43-бет.

³ Локатив ҳақида қаранг:Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка, 245-246,бетлар.

⁴ Ўрин келишикли сўз формасининг ўрин тушунчасидан бошқа тушунчаларни ҳам бериши ҳақида қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 101-,102-бетлар. Бокарев Е.А. Локативные и нелокативные значения местных падежей в дагестанских языках. Язык и мышление XI. М.Л., 1948, 56-, 68-бетлар. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 93-бет; Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент. 1975. 242-,248-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 138-,139-бетлар; Ўзбек тили грамматикаси. II.Тошкент. 1976, 154-, 155-бетлар.

бириктирувчи ифода беради. Семантик синтагма (локатив синтагма) тузилади.

Гап конструкцияларида синтактик турлича тузилишига қарамай, синтетик ва аналитик формадаги нутқ бирликлари ўрин маъносини тўла ифодалайди. Айти вақтда локалис валентлигини реаллаштирувчи кўмакчилик формалар нутқий фаоллиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан улар локалис актантини реаллаштирувчи доимий сўз формаси билан контекстуал синонимни ҳосил қилади.

Ҳолат феълларининг локалис актанти гапларда, асосан, отда реаллашади. Ушбу туркум бирликлари гапда доимо қайд этилган бўлади, ўрин ҳоли вазифасини ўтайди. Локалис валентлигига эга ҳолат феъллари гапда муайян позицияда кесим, баъзан аниқловчи вазифасида келади.

Локалис валентлиги ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Локалис валентлигининг отда реаллашиши. «Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актантлари отда реаллашади. Шунга кўра у (от) семантик – коммуникатив жиҳатдан аниқ бўлиб, маконнинг маълум қисми, нуқтаси билан бевосита боғланиб туради. Бу эса отнинг шундай семантикага узвув эгалигидан келиб чиқади.

Турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмақ «давомли», *тўхтамоқ* «ҳаракат натижаси», *салқинламоқ, пойламоқ* «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сатҳ (ўрин - жой) бўлади. Чунки агенсда юзага келган, агенс эга бўлган ушбу ҳолатлар бевосита муайян ҳолатларнинг содир бўлишида бирламчи ташқи асос саналади. Унинг муҳимлиги маконлигидан, материянинг мавжудлик, яшаш манбаи эканлигидан ва бу қонун кучига эгаллигидан келиб чиқади. Масалан: *Шу болхонада тунади* (Шухрат). *У айвонда ётар* (Ҳ.Назир). *Уйда гўзал жувон билан иккимиз қолдик* (С.Аҳмад). *Батальон қишлоқда тўхтади* (Тошкент оқшоми)... *У боғда салқинлади* (Ўз. халқ. эртак.). Кўринадик, феъл бошқарувчи бирикма компонентлари семемалари учун классема вазифасини “сатҳ” семаси ўтайди.

Ўтирмақ ва *ётмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг сув йўлига тегишли жойда, унинг муайян қисмида юз беришини

англатади: Ариқ лабида бирпас ўтирди (Ф.Мусажонов). *Полвон ота яйлов этагидаги ёйилиб оқайтган сой лабида ётибди* (Ҳ.Назир). Кўринадикки, гап конструкцияларида локалис валентлигини реаллаштирувчи муайян аъзони ифодаловчи от, метафорик кўчма маънода, ўрин – жой маъносида келади. Бу нутқ факти, нутқ ходисаси саналади. Унинг сатҳ ифодасини бериши синтактик шаклланишига, тобе компонентидаги муайян предмет билан боғланишига, у билан бутун ва қисм муносабатига киришишига, агенс ҳолатининг содир бўлиш ўрнини англатиш мақсадида қўлланишига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актанти (сатҳ) кўмакчи отларда ҳам ифодаланади. Аниқроғи, ҳолат феълларининг локалис валентлиги от+кўмакчи от+да модели синтактик бирликларда реаллашиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.

“Сатҳ” архисемасига кўра умумлашувчи кўмакчи отлар синтактик конструкцияларда доимо препозитив компоненти билан келиб, у билан тегишлилик муносабатини ифода этувчи аниқловчи +аниқланмиш алоқасига киришиб, синтактик бутунлик сифатида ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори ҳисобланади. Айни вақтда ушбу нутқ бирликларида қатнашган кўмакчи отларнинг муайян келишликли шаклда рема компоненти билан алоқаси гапнинг ҳолат феълли кесими талабига кўра юз беради. Бу бевосита кўмакчили формаларнинг гапнинг конструктив бирлиги бўлишини, гап семантикасининг мантиқийлиги ва ижтимоий характерини юзага келтиради.

Фикримизча, сўз юритилаётган типда ўрин ифодасининг аниқлиги яқка сўздан англашилган шу ифодага нисбатан кучлироқ, тўлароқ юзага чиқади. Яъни автосемантик + синсемантик сўз қолипидаги нутқ бирликларида сатҳ ифодаси кўмакчи компонентда умумий (мавҳум) бўлиб, унинг конкретлашиши бевосита препозициядаги сўз воситасида юз беради. Чунки у мустақил сўз сифатида гапда муайян позицияда конкретлаштириш вазифасини бажариш имконига эга бўлади. Аниқроғи, у гапда ҳам назарда тутилган мақсадда қўлланади. Бу семантик ва синтактик – позицион планда ҳам исботланади. Шу сабабли кўмакчили нутқ бирликларида ҳолат юз берган сатҳ анча аниқ англашилиб туради. Кўриниб турибдики, кўмакчи отлар маъносидаги умумий сатҳ нутқий вазиятда, “бирикмада” реаллашишига, от препозитив (тобе)

компонентига кўра “индивидуаллашади”. Демак, кўмакчи отларда қайд этилган сатҳ синтактик бирликда реаллашиши туфайли муайян предмет билан бевосита боғланиб, унга тегишлиги таъкидланиб, биргаликда ўрин – жой сифатида келиши жиҳатидан юқорида фикр юритилган типдан (отдан) фарқ қилади. Бошқача айтганда, агенс ҳолати кўмакчили сўз формасидаги предметнинг муайян қисмида, муайян сатҳда содир бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси от кўмакчили синтактик бирликлар орқали воқелашади.

Турмоқ «давомли», *тўхтамоқ* «ҳаракат натижаси», *гавдаланмоқ* «образли» ва *уялмоқ*, *ўнгайсизланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *олдида* компонентли аналитик формада кузатилади. Ушбу типда агенс ҳолатининг қопқа (мослама), сатҳ, киши аъзоси ва шахс кабилар олдида юз бериши ифодаланади. Масалан: *Эшик олдида бир жувон турарди.* (С.Аҳмад). *Хароба баъзан обод кўчалардан юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик.* (А.Қаҳҳор). *Кўз олдида Арслон гавдаланади* (Мирмуҳсин). *У ўртоқлари олдида уялади* (Альманах).

Турмоқ, *ўтирмоқ*, *қолмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *устида*, *бўйида*, *тагида*, *ўртасида*, *бошида*, *ёнида* *ичида*, *ичра* ва *узра* компонентли нутқ бирликларида реаллашишига кўра ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.

Устида кўмакчили синтактик бирликларда агенс ҳолати жонли ёки жонсиз нарсаларнинг уст қисмида бажарилади. Бунда бир предметнинг пастки қисми бошқасининг устки қисмига – бири-бирига тегиб туради, бирикади¹. Масалан: *Отнинг устида бир йиғит турибди* (“Гулихромон”). *Саккиз қиррали олтин тахт устида Хусайн Бойқаро ўтирибди* (Ойбек).

Ўзбек тилшунослигига оид айрим манбаларда *бўйи* кўмакчиси асосан “...вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ҳаракат – ҳолатнинг шу сўзлар ифодалаган вақт доирасида «давомли»лиги маъносини билдиради...”² дейилса, бошқаларида у “баъзан пайт билдирувчи сўзлардан бошқа сўзлар билан келганда, макон – жой

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 323-бет.

² Ўзбек тили грамматикаси, 1. 550-бет. Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 240-бет

маъноси билан бирга вақт – пайт маъноси ҳам ифодаланади...¹” деб таъкидланади. Демак, манбаларда бу кўмакчининг, асосан, вақт, баъзан ўрин маъноли сўзлар билан келиши ва ҳар икки ҳолда ҳам вақт маъносини ифодалашини алоҳида қайд этилади.

Шуниси муҳимки, ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи кўмакчили форманинг етакчи қисми ўрин-жой маъноли сўзлардан бўлиб, уни синтактик жиҳатдан шакллантирган бўйи кўмакчиси гапда –да форманти билан келиб, семантик жиҳатдан бутунлай ўрин маъносини англатиш учун хизмат қилади. Шунга кўра у ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Аниқроғи, биринчидан, *бўйи* кўмакчиси ўрин – жой маъноли сўз билан аналитик форма тузишига, иккинчидан, у локативда бўлишига, учинчидан, бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан боғланишига (у томондан бошқарилишига) –ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори бўлишига, яъни ҳолат феъли семантик имконига кўра ўрин актантини бевосита талаб қилишига, тўртинчидан, гапда ифодаланган фикрнинг мантикий – объектив йўналишига кўра *от+бўйи (-да)* модели нутқ бирлиги ўрин – жой маъносини ортик даражада аниқ ифода этади. Демак, бу ҳолда агенс ҳолатининг ҳаракатланиш чизиғи ва ўзан четида содир бўлиши англашилади. Қиёсланг: *Йўл бўйида гишт ташиган самосвал турарди* (С.Аҳмад). *Ўлтирибман дарё бўйида* (Зулфия).

Тагида компонентли аналитик формада агенс ҳолати вертикал вазиятдаги қурилманинг пастки қисмида, унинг қуйи нуктасига энг яқин жойда ёки бевосита унинг таг (остки) қисмида юз беради: *Зинанинг тагида турибди* (А.Қаҳҳор). *Соябон тагида учбурчак қилиб қўйилган иккита скамейка турибди* (О.Ёқубов).

Тагида сўзи билан асосий маъносига кўра бир хил *остида* синоним бирлик ҳам агенс ҳолатининг бевосита муайян предметнинг *таг, ост* қисмида юз беришини билдиради. Аммо кўпроқ адабий тилга хос *остида* сўзи “кўпинча умумий – ноаниқ маъно ифодалашини”² билан шундай маънони ўзига нисбатан аниқроқ англатувчи, асосан, сўзлашув услубига хос *тагида* сўзидан фарқ қилади. *Тагида* сўзи маъносида муайян предметнинг бевосита ички таг қисми тушунилиши қатъийдир, аниқдир.

¹ Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 412-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 321-бет.

Турмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълининг локалис актанти ўртасида компонентли аналитик формада ҳам қайд этилади. Агенс ҳолати қурилма марказида (ўрта қисмида) содир бўлади: Нигора уйнинг ўртасида қимирламай турарди (С.Аҳмад).

Бошида компонентли нутқ бирликларида агенс ҳолати қурилма ва майдоннинг бошланишида, энг юқори қисмида (тепасида) юз беради: Мен кўприк бошида бирпас турдим (А.Қаҳҳор). Мозорнинг бошида турмакдадурман сарҳисоб айлаб (Ғ.Ғулом).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси ёнида кўмакчили формада реаллашганда, агенс ҳолати қурилма ёнида, унга жуда яқин горизонтал йўналишдаги ўринда содир бўлади: Челақ печка ёнида турибди (Ғунча) «давомли» ҳолат феълининг локалиси реаллашган аналитик формада от кўмакчи ёнбошида вариантыда ҳам келади. Денотатив маъносига кўра бир хил ёнида ва ёнбошида сўзларидан кейингиси агенс ҳолатининг қурилмага жуда яқин жойда, деярли у билан бирор томонига кўра туташган нуқтасида, қурилманинг юқори (бош) тарафида юз беришини англантиши ва нутқда кам қўлланишига кўра ажралиб туради. Шунингдек, бу ҳолда предметларнинг горизонтал жойлашиши, мослиги бузилади. Қиёсланг: Уйнинг ёнбошида челақ турибди (Ўз.халқ эртак).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси ичида компонентли нутқ бирлигида ҳам реаллашади. Агенс ҳолати қурилма ва ёпинчиқнинг ич қисмида юз беради: Арслон хона ичида нима қилишини билмай турди (Мирмуҳсин). Чиммат ичида соқоли селкиллаган бир чол тиржайиб турибди (О.Мухторов).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси ичра кўмакчили аналитик формада ҳам қайд этилади. Локатив синтагмада агенс ҳолатининг муайян территорияда – очик, сайхон ер ичида содир бўлиши англашилади. Бунда ўрин маъноси предметнинг қайси нуқтаси, сатҳи билан боғланишига кўра нисбий аниқлиги билан ажралиб туради. Асосан поэтик услубга хос бундай кўмакчили формада кўтаринкилик, экспрессивлик кузатилади, сўзловчининг ижобий муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра ичра кўмакчили нутқ бирликлари-да формантли ва ичида вариантли синоним нутқ бирликларидан фарқ қилади. Қиёсланг: Эмас осон бу майдон ичра турмоқ.... (Навоий). Эмас осон бу майдонда турмоқ. Эмас осон бу майдон ичида турмоқ. Яна қиёсланг: Киличлашиб майдон ичра ўлмадим (Фольклор).

Акад. А.Н.Кононов яратган ўзбек тилининг илмий грамматикасида *узра* кўмакчисининг ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учраши, асосан поэтик асарлардагина қайд этилиши алоҳида таъкидланади ва унинг адабий тил, сўзлашув нутқи учун одатий саналувчи устига, устида кўмакчиларига мос келиши айтилади¹. Бу фикр кесими ҳолат феълли гапларга ҳам тўла мувофиқдир. Яъни *қолмоқ* ва *ўтирмоқ* «давомли» ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори сифатида *узра* кўмакчили формалар ҳам келади. Улар нутқ бирлиги сифатида кўпинча шеърий мисраларда учраб туради, агенс ҳолатининг муайян предметнинг (буюмнинг) устки қисмида юз беришини англатади. Масалан: *Икки жумла ёзилган шу хат стол узра... қолди* (Г.Нуруллаева). Ушбу гапда *узра* устида кўмакчиси билан синонимик алоқа ҳосил қилади. *Устида* сўзини гапга киритиш ундаги муайян хабарга ҳалал бермайди, гапнинг мазмуни тўла сақланади. Аммо бу ҳолда аввалги синонимик нутқ бирлигига нисбатан ўрин–жой маъноси яна ҳам конкретлашади. Чунки уст (-ида) кўмакчисида ўрин – жой маъноси узурал ортиқ, яққолдир. Демак, бу кўмакчиларни алмаштириш ўрин – жой маъносининг ортиқ даражада конкретлашишига олиб келади. Қиёсланг: *Икки жумла ёзилган шу хат стол устида қолди*. Аммо бу вариантда экспрессивлик-ифодалилик даражаси аввалгисидан фарқли сезиларли камаяди, “тораяди”. *Узра* кўмакчили синонимик формада эса ҳам информация, ҳам коннотация ифодаланади. Устида сўзлашув нутқида, *узра* поэтик нутққа хослиги, поэтик оҳанги билан ажралиб туради. Шунга кўра шеър муаллифи келтирилган мисраларда фақат хабарни эмас, шунингдек, экспрессивликни, ижобий эмоционал муносабатни ҳам бериш мақсадида *узра* сўзидан оқилона фойдаланади. Яна қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсиси узра ўлтириш* (Ғ.Ғулом).

Айрим манбаларда *узра* “ҳаракат предметнинг уст қисмига йўналганлигини, бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради”², деб таъкидланади. Бу фикрнинг “ҳаракат... бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради” қисмининг тасдиғи сифатида Ғ.Ғуломнинг юқоридаги бир банд шеъри келтирилади.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 307-бет, Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 1. 543-бет; Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 411-бет.

² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 240-бет.

Кўринадик, фикр муаллифи гапда ҳаракат тушунчасининг ифодаловчиси сифатида ҳолат феълининг архаик формасини келтиради. *Ў(л)тирмоқ* «давомли» ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини англатади. Синтактик конструкцияда эса от+узра модели аналитик форма ҳаракатнинг бирор нарса воситасида бажарилишини эмас, балки давомий ҳолатнинг от маъносида реаллашган буюмда содир бўлишини билдиради. Шунингдек, кўмакчили форманинг ўрин-жой маъносида қайд этилиши қуйидаги синтактик конструкция орқали, аналитик форма билан контекстуал синонимни ҳосил қилувчи типик келишкли сўз формасини келтириш орқали ҳам исботланади. Қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсида ўлтириш*.

Тўхтамоқ «ҳаракат натижаси» ҳолат феълининг локалиси орасида компонентли “сўз бирикмасида” қайд этилади. Бунда агенс ҳолати буюмлар орасида (оралиғида) содир бўлади. Масалан: *Қори Ниёзий парталар орасида ... тўхтаб ...* (А.Қахҳор).

Туташимоқ “ҳаракат натижаси” бўлган ҳолат феълининг локалиси *томонидан* кўмакчили шаклда келишига кўра характерланади. Бунда агенс ҳолати ҳаракатланиш чизиғининг маълум қисмида юз беради. Масалан: *“Союз 35” кемаси станцияга ўтиш бўлмаси томонидан туташиди* (Рўзнома). Бу ҳолда локалисни англатувчи сўз бирикмасининг кўмакчили бўлаги –дан аффиксли бўлишига кўра ҳолатнинг муайян ўрин-жой яқинида (томонида кўмакчили бирикмада шундай маъно муносабати ифодаланади) эмас, балки муайян предметнинг ўзида, унинг муайян нуқтасида содир бўлишини ифодалайди. Қиёсланг: *“Союз 35” кемаси станцияга ўтиш бўлмаси томонида туташиди*. Синтактик бирликларда мустақил сўз билан келган *томон* кўмакчиси ўзининг асосий йўналиши маъноси¹ билан бирга макон белгисига ҳам эгадир. У мавҳум ҳолда ўрин-жой билан боғланади. Ундаги макон маъноси сўзнинг –дан кўшимчаси билан қўлланишидан ва феълга бирикишидан юзага келиб, гапнинг мазмун жиҳатига кўра кучаяди, нутқий бўртади. Айни вақтда кўмакчи билан келган препозитив (“тобе”) қисм ҳам факультатив жой маъносига эгадир. Демак, локалис валентлигининг ифодаловчиси- “бирикма” конструкцияси ўрин маъносини аниқ ифодалайди. Контекстда чиқиш келишиги-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 306-бет. Ўзбек тили грамматикаси, 1. 551-552—бетлар.

даги сўз доимий маъно вазифасидан чекиниб, вақтинча, нутқ ходисаси сифатида агенс ҳолатининг юзага келиш ўрнини билдиради.

Ўзбек тилшунослигига оид кўпгина манбаларда *огзи (-да)* от кўмакчиси тилга олинмайди, у ҳақда бирор фикр билдирилмайди. Ваҳоланки, бу сўз мустақил маъноли бўлишидан ташқари, баъзан ёрдамчи-кўмакчи бўла олиши билан ҳам ажралиб туради. У нутқда, қуршов бирликлари билан семантик-синтактик воқелашишда бинар семантик муносабатда бўла олиш имконига эгадир. У ҳам кўпинча от кўмакчилар каби препозициядаги сўз (от) билан атрибутив алоқага киришиб, феълнинг талабига кўра ўрин келишиги билан келади. Унинг кўмакчи от табиати нутқий вазиятда (контекстда), препозициядаги от билан локал муносабатни ифодаловчи локатив синтагмани тузишда юзага чиқади. Шунга кўра у кўмакчи сифатида ўрин-жой ифодали препозициядаги отда реаллашган предметни – маконнинг нисбатан аниқ нуқтасини англатишига кўра баҳолайди. Демак, унинг локал муносабатни ифода этиши, биринчидан, ўрин келишиги билан шаклланишига, иккинчидан, сўз формаси ҳолида препозитив от билан семантик-синтактик боғланишига, учинчидан, атрибутив “бирикма”да ифодаланган маънога кўра феъл маъносидаги ҳолатни – ҳолат юз берган ўринни аниқ англатиши билан ҳосил бўлади. У гапда маълум ўринлардагина кўмакчи сифатида қўлланади.

Оғзида сўз формасининг нутқий кўмакчи вазифасида келиши унинг гапдан тушиб қолганда, “бирикмада” ифодаланган тушунчага – гапнинг умумий мазмунига таъсир қилмаслигида кўринади. Унинг синтактик реаллашмаслиги фақат от маъносидаги ўрин-жойнинг умумий қайд этилишига, яъни ҳолатнинг предметнинг қайси нуқтасида юз беришининг мавҳумланишигагина олиб келади. Ҳолат юз берган ўрин-жой ифодаси тўла сақланади. Демак, бу ҳолда кўмакчи отнинг қўлланиши сатҳнинг яққол, аниқ ифодаланишига олиб келади. Бу аниқлик эса ўз навбатида гапда ифодаланган фикрнинг аниқланишига, тингловчига муайян ҳодиса, ҳолат, ҳаракат кабилар содир бўлган ўрин-жой ҳақида тўлиқ хабар берилишига хизмат қилади.

Чўнқаймоқ «физиологик» ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори – кўмакчили форма шахс жисмоний ўзгариш ҳолатининг сув чуқурчасининг очик қисмига (тешикка) энг яқин жойда, унинг юқори қисмида (устида) содир бўлишини ифодалайди. Қиёсланг: *Суҳроб ташнов оғзида чўнқайиб,...* *Суҳроб ташнов устида чўнқайиб...*

Хуллас, 1) ҳолат феълларининг локалис қатнашувчиси агенс (баъзан контрагент) ҳолатининг содир бўлиш ўрни сифатида воқелашади, локал муносабат ифодаланади; 2) локалисни қайд этувчи сўзлар гапда кўпинча ўрин келишликли ва кўмакчили шаклларда келади. Ушбу келишлик кўрсаткичи ва муайян кўмакчилар от ва феъл маъноларини бириктирувчи вазифа бажаради, феъл бошқарувли сўз бирикмаси тузилади; 3) «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг отда қайд этилган локалиси сатҳ бўлади; 4) «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси от+ кўмакчи от+да қолипида тузилган аналитик формаларда келиб, муайян маъно хусусиятлари билан ажралиб туради. 5) «давомли», «ҳаракат натижаси» «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси олдида, «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *устида, бўйида, тагида, ўртасида, бошида, ёнида, ичида, ичра* ва *узра*, «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *орасида, томонидан*, «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *огзида* (ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда *огзида* сўзи от кўмакчи сифатида, умуман, тилга олинмайди) каби кўмакчили шаклларда келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам келади. Бундай локатив синтагмаларда ҳам локал муносабат ифодаланиб, агенс ҳолати ўрин объектига кўра конкретлашади.

Гап конструкцияларида «давомли», «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси сифатида киши аъзоси, буюм ва ўсимликлар ҳам иштирок этади.

Шу ҳам характерлики, киши аъзоси, буюм ва ўсимлик маъноли лексемаларда ўрин маъноси окказионал, фақат нутқда, яъни сўзнинг локатив аффикси билан шаклланишига, феъл билан объектли бирикмани тузишига, агенс ҳолати амалга ошган ўринни англатиш мақсадида қўлланишига кўра юзага келади. Шунингдек, локалис валентлигини ифода этувчи ушбу сўзлар нутқ фаолиятида ўрин маъносини ҳам бериш имконига эга бўладики, бу имкониятнинг воқе бўлиши синтактик қуршов қисмларининг таъсирида, феълнинг гап мазмунига, унинг амалий бирликларининг муайян маъно билан реаллашишига фаол таъсир қилиши билан боғлиқ ҳолда юз беради. Айни вақтда фикр юритилаётган типда

агенс ҳолати содир бўлган ўриннинг конкрет англашилиши бевосита киши аъзоси, буюм ва ўсимликларнинг аниқлигидан шу предметларни ифодаловчи тил бирликларининг тасаввурда муайян предмет билан бевосита боғланишидан келиб чиқади.

Қолмоқ «давомли» ва гавдаланмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида киши аъзоси келади. Агенс ҳолати шахснинг муайян аъзосида юз беради. Масалан: Калит унинг қўлида қолди (А.Қаҳҳор). ...Пешонасига теккан майин соч толалари, мулойим табассуми кўз олдимда бир зум гавдаланар (О.Ёқубов). Унинг кўз олдида Арслон гавдаланади (Мирмуҳсин).

Ўтирмоқ ва ётмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис иштирокчиси буюм бўлади. Агенс ҳолати муайян буюмда юз беради: Аббосхон ўрнидан қўзгалгиси келмай, эски духоба креслода ўтирарди (Мирмуҳсин). ...диванда Шукур ётарди (Н.Нормуродов).

Ўтирмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси вазифасини ўсимлик ҳам ўтайди. Агенс ҳолати муайян ўсимликда содир бўлади. Қиёсланг: Дарахтларда бойқушлар кўзларини чақчайтириб ўтиришибди (Мирмуҳсин).

Шундай қилиб, ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам келади. «давомли» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сифатида киши аъзолари, «давомли» интеграл семали ҳолат феълининг локалис актанти бўлиб, буюм ва ўсимликлар қатнашади.

Ўзбек тилидаги «давомли» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлиги баъзан сифат+ да қолипдаги сўзда ва ўрин равишида ҳам реаллашади, агенс ҳолати юз берган сатҳ ифодаланади.

Локалисни ифодаловчи отларда ўрин маъноси аниқлиги ва хусусийлиги билан, ушбу сўз формаларида эса ўрин маъноси мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради¹. Аниқроғи, фикр юритилаётган типда агенс ҳолати юз берган жой-томон ишора қилиниши, умумий тарзда кўрсатилиши билан характерланади. Демак, локалис валентлигининг реализатори вазифасидаги тил ва нутқ бирликларида ҳам агенс ҳолатининг муайян ўринда юз бериши англашилади. Аммо бу ўрин маконнинг муайян қисми,

¹ Қаранг: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўша асар, 143-бет.

нуктаси билан аниқ боғланмаслигига, у кенглигига, ноаниқлигига кўра ажралиб туради.

Қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълнинг локалиси йироқ жой бўлади. Агенс ҳолати олис жойда содир бўлади: *Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик* (А.Қаҳҳор). *Она элинг узоқда қолди* (Э.Воҳидов). *Ажиб болалигим қолди узоқда* (А.Орипов).

Аниқликдан ортиқ даражада чекиниш, мавҳумлик, умумийлик каби маънолар сўзнинг –лар кўшимчасини олиши билан яна ҳам кучаяди, бўртади. Чунки –лар ноаниқликни оширади, фикрнинг муайян ўрин билан боғланишини “бутунлай” таркатади. Бу –лар аффиксининг кўплик маъносини ифодалашидан келиб чиқади. Бунда фикрнинг , диққат – эътиборнинг муайян ўрин – жой билан боғланиши анча “хиралашади”. Аммо, шунга қарамасдан, айтилган вақтда ижобий бўёқ, экспрессивлик юзага келади. Бу ҳолда –лар кўшимчасининг доимий маъноси сақланиб, шу маъно асосида узвал ифоданинг “ўсиши” юз беради. Аниқроғи, -лар аффикси нутқий полифункционал характерда бўлиб, маъно жиҳатдан универсаллашади: ҳам микдорий ортиқлик, ҳам экспрессивлик ифодалайди. Қиёсланг: *Узоқларда қолди тугилган уйим* (А.Орипов). *Узоқларда қолди диёрим* (Э.Воҳидов).

Салқинламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг муайян сатҳда – сатҳнинг бирон нуктасида юз беришини ифода этади: *Унда фил ўз болаларини салқинлатиб*, (Х.Назир).

Хуллас, ҳолат феълларининг локалис актантини қайд этувчи тил ва нутқ бирликлари ўрин маъносини мавҳум, умумий ҳолда ифода этади. Шу жиҳатдан улар ҳолат феълларининг локалис валентлигини реаллаштирувчи отлардан фарқ қилади.

Юқорида фикр юритилган локалис валентлигига эга *турмоқ*, *тунамоқ*, *ётмоқ*, *қолмоқ*, *ўтирмақ* «давомли», *тўхтамоқ*, *туташимоқ* «ҳаракат натижаси», *салқинламоқ*, *пойламоқ* «ижро», *гавдаланмоқ* «образли», *чўнқаймоқ* «физиологик», *ўнгайсизланмоқ*, *уялмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари валентлик имконига кўра очиқ позицияларини тўлдириб келувчи нутқ бирликларини бошқаруви, яъни бошқарув қобилияти жиҳатидан ҳам характерланади. Улар шу нуктада контрагент валентлигига эга ҳолат феълларидан ажралиб туради. Бошқача айтганда, локалис

валентлигига эга ушбу ҳолат феълларида бошқарувнинг ҳар икки тури – кучли ва кучсиз бошқарув кузатилади.

Турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмоқ «давомли», *тўхтамоқ* «ҳаракат натижаси», *салқинламоқ, пойламоқ* «ижро», *гавдаланмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феъллари (ҳоким компонент) локалис валентлигининг реализатори (тобе компонент) билан кучли бошқарув муносабатига киришади. Чунки ушбу ҳолат феъллари билан бошқарилувчи (тобе) сўзларда ифодаланган маъно муносабатлари орасидаги алоқа жонли, реал алоқа, кучли боғланиш ҳисобланади¹. Шунингдек, айна алоқа, кучли боғланиш бевосита ҳоким сўзлар – ҳолат феъллари, улар маъноларининг талаби, тортиш кучи билан юзага келади. Шунга кўра назарда тутилган ҳолат феъллари билан локалисни ифода этувчи бошқарилувчи сўз формалари орасидаги боғланиш кучли боғланишдир. Яна қиёсланг: *Жимжит, бўм-бўи хоналарнинг бирида, диванда у ечинмаган ҳолда ётарди* (Мирмуҳсин). *Йўл бўйида бугун кун билан бизга гишт ташиган самосвал турарди* (Саид Аҳмад). *Мунира кафтлари билан юзини тўсганича каравотда хомуш ўтирибди* (У.Назаров). *Бу тоғларда ёлғиз қолдим “Лайли ва Мажнун”*. *Бир оқшом доvon ошиб, тоғнинг ёнбағрида, кичкина булоқ бўйида тунабди* (С.Юнусов) ва бошқалар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, айрим ҳолларда ҳолат феъллари гапда зарурий тобе компоненти – бошқарилувчи сўз формасисиз (масалан, локалис валентлигининг реализаторисиз) қўлланганда ҳам, ўрин муносабатини бевосита ифода этиш семантик (валентлик) қобилятига кўра феълларнинг ўзи локалисларни ифодалаб туради. Бу ҳолларда локалис актанти муайян вазиятдан, контекстдан умумий тарзда бўлса-да, аниқ англашилиб туради² қиёсланг: *Башират ёлғиз қолди* (С.Аҳмад). *Мен ўзимни қаттиқ ухлаганга солиб ётавердим* (С.Юнусов). *Ҳушсиз ётибди* (У.Назаров). *Узоқ ўтирди* (М.Исмоилий). *Иккови ҳам индамай ўтираверди “Лайли ва Мажнун”*.

Шундай қилиб, кучли бошқарув валентлик муносабатига киришган нутқ бирликлари орасидаги зарурий, “мажбурий” алоқа сифатида намоён бўлади. Аниқроғи, кучли бошқарув шундай алоқаки, бунда ҳоким (бош) сўз лексик –грамматик хусусиятига кўра ўз қуршовида ўзи бевосита талаб қилган шаклда – муайян

¹ Қаранг: Скобликова Е.С. “Современный русский язык”. Синтаксис простого предложения. М.,1979, 62-бет. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 287-бет.

² Қаранг: Скобликова Е.С. Ўша асар, 62-бет.

грамматик формада муайян тобе (эргаш) сўзнинг иштирок этишини қатъий талаб қилади. Чунки айна сўз формаси ҳоким сўз (фeъл) маъно томонини очиш, изоҳлаш, аниқлаш унинг маъно имкониятларини кўрсатиш кабилар учун хизмат қилади. Бинобарин, ана шундай алоқа зарурий алоқа, зарурий боғланиш кучли бошқарув сифатида баҳоланади¹. Айтилганлардан келиб чиқиб, кучли бошқарув синтактик бирликлар орасидаги зарурий, кучли алоқанинг мавжудлиги билан ўлчанса, белгиланса, кучсиз бошқарув эса синтактик бирликлар орасида айна алоқанинг – кучли зарурий алоқанинг мавжуд эмаслиги, йўқлиги билан белгиланади. Демак, кучсиз бошқарувда синтактик бирликлар орасидаги алоқа, ушбу бирликларнинг бир-бирини тортиш кучи, талаб қилиши семантик планда бўш, кучсиз, етарли даражада аҳамиятли бўлмайди. Шунга кўра *турмоқ*, *тунамоқ*, *ётмоқ*, *қолмоқ*, *ўтирмақ* «давомли», *тўхтамоқ*, «ҳаракат натижаси», *салқинламоқ*, *пойламоқ* «ижро», *гавдаланмоқ*, «образли» интеграл семали ҳолат феълларидан (кучли бошқарувдан) фарқли туташмоқ «ҳаракат натижаси», чўнқаймоқ «физиологик» ва ўнғайсизланмоқ, уялмоқ “психик” интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлишига кўра ажралиб туради. Чунки айна ҳолат феълларининг лексик маъноси (денотатив маъноси) тобе компонентнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги билан белгиланмайди². Шунга кўра ушбу ҳолат феълларининг локалисни ифодаловчи сўз билан боғланиши зарурий, “мажбурий”, органик боғланиш ҳисобланмайди. Яна қиёсланг: Зовур колхоз ерига боғ томонидан туташган. (“Тошкент ҳақиқати”). *У чуқурнинг оғзига чўнқайди* (Ўз.халқ эртак). *Ўқитувчилари олдида бироз ўнғайсизланди*.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори билан боғланиш хусусиятига кўра кўпинча кучли бошқарувни ҳосил қилиши жиҳатидан контрагент валентлигига эга ҳолат феълларидан фарқ қилса, баъзан улар (ҳолат феъллари) локалис валентлигини ифодаловчи сўз формалари билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлишига кўра контрагентга эга ҳолат феъллари билан ўхшаш бўлади.

¹ Қаранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 285-бет. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв). Л., 1980, 216-бет. Современный русский язык, П, 12-бет. Русская грамматика, П, 25-30-бет. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 487-бет. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, 500-бет.

² Қаранг: Современный русский язык, П, 13-бет. Скобликова Е.С. Современный русский язык, 62-бет.

IV БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ ОБЪЕКТ ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда, ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларда ҳолат феълларининг ўтимли гуруҳи мавжудлиги мутлақо тилга олинмайди. Ваҳоланки, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари фақат типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади. Демак, ўтимли ҳолат феъллари объект (тўғри объект) валентлигига ҳам эга бўлиб, ушбу валентлик зарурий ҳисобланади.

Ҳолат феълларининг ўтимли типи семантик жиҳатдан объект актантини бевосита талаб қилишига кўра жиддий аҳамиятга эгадир. Чунки ҳолат феълларининг шу актанти асосида объект валентлиги ва каузативлик муносабати юзага келади. Бу эса ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятининг объектига кўра кенглигини, бойлигини кўрсатади.

Синтактик бирликларда объект иштирокчиси вазифасидаги предмет муайян ҳолатдаги предмет сифатида кузатилади. Унинг ҳолатга эга бўлиши, ҳолатни ўзида “ташиши” агенсинг объектга бевосита таъсиридан юзага келади. Қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, қопламоқ, ўртамоқ*.

Ҳолат феъли асосли гапларда объект актанти агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида юз беришини ҳам кўрсатади. Бунда фикр юритилган типдан фарқли ҳолат агенсники бўлади¹. Агенс ҳолати муайян предмет таъсирида юзага келади. Объект вазифасидаги предмет агенс ҳолатининг манбаи бўлиб вокелашади. Шунга кўра бунда агенсинг предметга (объектга) таъсири бўлмайди. Қиёсланг: *пойламоқ, қўриқламоқ, қўмсамоқ*.

Демак, ўтимли ҳолат феълларининг объект қатнашувчиси ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятига эгадир.

Ўтимли феъллардан англашилган ҳолат агенс ва объект билан боғланиши жиҳатидан ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятига (семантик валентлигига) кўра агенс ва объект валентликларига эга бўлади. Демак, ҳолат феълларининг агенс билан бир қаторда объектни ҳам талаб қилиши уларнинг

¹ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 31-бет.

ўтимлилигидан келиб чиқади. Ўтимлилик муайян ҳолат феълларининг ўзига хос семантик имконияти бўлиб воқелашади¹.

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект актанги турлича предметларни англатувчи сўзларда ифодаланади. Шуниси муҳимки, бу тил бирликлари (лексемалар)нинг гапда фақат тушум келишиги кўшимчаси билан қатнашиши, ушбу келишикли сўз формасини тузиши типик ҳисобланади. Бу – мантикий. Чунки ҳар бир ўтимли феъл тўғри объект валентлиги реализаторининг, асосан, тушум келишигида келишини талаб қилади². Бу бевосита семантик талабдан келиб чиқади. Тушум келишикли сўзда ифодаланган предмет феълдан англашилган ҳолат билан бевосита боғланади. Демак, ҳолат феъллари объект валентлиги реализаторида тушум келишиги кўшимчаси сўз маъноларини бириктирувчи вазифа бажаради. Шу кўшимча асосида феъл ва от (баъзан ҳаракат номи, олмош) зарурий семантик – синтактик муносабатга киришади. Нутқ бирлиги – феъл бошқарувли объектли бирикма ҳосил бўлади. Айни вақтда бундай бошқарув кучли бошқарувлиги билан ажралиб туради. Чунки кучли бошқариш қобилияти, асосан, ўтимли феълларга тегишли бўлади³.

Демак, *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ, ўрганмоқ, кўз – кўзламоқ, чимирмоқ, ёшламоқ, чулғамоқ, ўртамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ, қизганмоқ* ва *қўмсамоқ* ўтимли ҳолат феъллари кучли бошқарувга эга феъллар бўлишига кўра улар гап конструкцияларида бошқарилувчи (тобе) компонент – тушум келишигида шаклланган сўз билан қайд этилади. Чунки, айтилганидек, айни келишикдаги сўз ифодаланган предмет феълдан англашилган ҳолат билан бевосита, заруран боғланади, муайян ҳолатга ўтади, ҳолатлашади.

Юқорида юритилган фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, агенс таъсиридан юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи нутқ бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро ўхшаш. Аммо улар ҳолатни қандай предметди марказлаштиришига кўра фарқлидир.

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 199-бет; Ўзбек тили грамматикаси, II, 65-бет.

² Қаранг: Фуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 25-бет. Ҳожиёв А. Феъл, 4-бет. Ўзбек тили грамматикаси, I, 365-бет

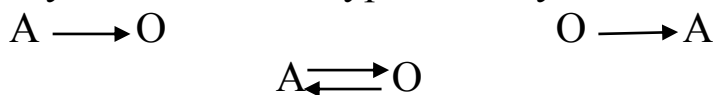
³ Розенталь Д.У. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, 500-бет; Яна қаранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 288-бет; Русская грамматика, II, 26-бет

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», “малака”, «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари объект валентлигига (актантга) эгадир.

Қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ «ҳаракат натижаси», сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ «ижро», кўз кўзламоқ «образли», чимирмоқ, ёшламоқ «физиологик», чулғамоқ, ўртамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти ушбу феълларда ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади.

Кўриқламоқ, пойламоқ «ижро», ўрганмоқ “малака” ва қизганмоқ, қўмсамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти эса агенс ҳолатининг предмети (манбаи) бўлиши билан ажралиб туради.

Айтилганларни қуйидагича ҳам кўрсатиш мумкин:

Кузатилишича, биринчи типда (A O) объект актанти ҳолатни ўзида моддийлаштиради (объект ҳолати). Иккинчи типда (O A) эса объект актанти ҳолатни ўзгада “яратувчи” ҳисобланади (агенс ҳолати). Бунда актант “грамматик (семантик – Р.Р.) жиҳатдан объект бўлса – да, таъсир эътибори билан объектлик хусусияти бўшашади”¹. Қиёсланг: *патурни сақламоқ, йўлимни пойламоқ*.

Қуйида қайд этилган ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект² актантларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Қопламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ «ҳаракат натижаси», сақламоқ, пойламоқ «ижро» ва чулғамоқ, ўртамоқ, қизганмоқ, қўмсамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида шахс келади. Феъл бошқарувли бирикма аъзолари “шахс” классемасига кўра ўзаро брикади. Масалан: *Жамоа ишчилари извогарни яккаладилар* (“Тош.оқшоми”). *У болани сақлади* (Ўз.халқ.эртақ.). *Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан* (А.Орипов). *Остингда юз алвон ўйнайди отинг, Душманни ўртайди шаъни шавкатинг* (Алпомиш). *Искандар уни қаттиқ қизганди* (Ойбек). *Мен йўлингизга жовдирайман, сизни қўмсайман* (М.Исмоилий).

¹ Ўзбек тили грамматикаси, II. 67-бет.

² Объект (пациенс) термини ҳам агенс термини каби шахс ва кенг маънодаги предметларга нисбатан ишлатилади.

Пойламоқ “интеграл” семали ҳолат феълининг объектини реаллаштирувчи *ўртоқ* сўзи эгалик кўшимчасини олиши билан характерланади. Бу ҳолда ушбу сўз шахс ифодасини бериб, унинг (шахснинг) ҳолат субъектига (агенсига) тегишлигини билдиради. Бунда объект (шахс) агенс ҳолатини юзага келтирувчигина эмас, балки бевосита агенсга тегишлигига кўра ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Шунга кўра агенс ҳам ҳолат “эгаси”, ҳам объект “эгаси” бўлади. Масалан: *Хилват бир жойга яшириниб, ўртогини бозор йўлида пойлади* (М.Исмоилий).

Қопламоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг объекти қиз (гўзал қиз) кўчма маънода қўлланган офтоб лексемасида ҳам ифодаланади. Сўз бирикмасида реаллашган объект (шахс) ажратилиб, таъкидлаб кўрсатилади. Бунда объектнинг реализатори поэтик парафраза бўлишига кўра ажралиб туради: *У офтобни (гўзал қизни – Р.Р.) булутлар қоплаган* (Ойбек).

Шуниси характерлики, кўпинча поэтик нутқда сақламоқ феълининг объекти (шахс)ни реаллаштирувчи сўз синтактик қайд этилмайди. У потенциал имкониятга айланади. Бу ҳолда объектнинг мавжудлиги, қайси шахслиги гапнинг мазмунидан, ҳолат феъли маъносидан аниқ сезилиб туради. Демак, унинг (объект актантининг) мавжудлиги фикран бўлиб, у синтактик жиҳатдан фақат тушум келишигидаги олмошда қайд этилиши билан ҳам характерланади. *Йигирма йил сақладим дилда* (Э.Воҳидов). *“Ёмон кўздан сақласин омон”- деб қўяди қайтишда яна* (Г.Нуруллаева). *Уч балодан сақласин, чархи болокаш бўлмасин* (Э.Воҳидов).

Ўзбек тилидаги қопламоқ «ҳаракат натижаси», *сақламоқ*, *асрамоқ*, *паналамоқ* «ижро», *чимирмоқ*, *ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида киши аъзолари келади. Объектли бирикманинг таркиб топиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Кўксини қоплаган қордай оқ соқол* (Тошпўлат Ҳамид). *Ука, ҳар қалай ўзингни тут, асабингни сақла* (Мирмуҳсин). *Мен кўзимни паналадим (Альманах)*. *Муаттар қошини чимирди* (А.Қаҳҳор). *Отаси кўзини ёшлади. Қалбини ўртади аллақандай сас* (А.Орипов).

Асрамоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълининг объекти (аъзо) баъзан от ўрнидаги кўрсатиш олмошида реаллашади. Ушбу олмош ҳам муайян аъзони, ҳам кўрсатиш ифодасини беради. Унинг (олмошнинг) қайси предмет ўрнида қўлланиши контекстан, уни

ўраган қуршов компонентларидан англашилиб туради. Бунда “...олмошнинг қўлланишига сабаб бўлаётган от иштирок этади”¹: *Кўз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас – чўндан асрайди* (М.Исмоилий).

Қопламоқ “ҳаракат натижаси” ва *қўриқламоқ, пойламоқ, сақламоқ* «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти сатҳда реаллашади. Бирикма конструкциясининг тузилишида “сатҳ” классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Чор атрофни тоғ тизмалари қоплаган* (Н.Норматов). *Ўтап дўжасини билан йўлларни ...қўриқлади* (Ҳ.Ғулом). *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О.Ҳожиёва). *Қопламоқ* ҳолат феълларининг объекти (сатҳ) от+кўмакчи от қолипани аналитик шаклда ҳам келади. Бунда препозитив сўз (аниқловчи) сатҳнинг нимага оидлигига, тааллуқлигига ишора қилади: *Бу тўзон ҳовли юзларини ҳам қоплади* (А.Мухтор). *Дарё устини туман қоплади* (Н.Ғозилов). *Қопламоқ* ҳолат феълларининг объекти (сатҳ) тенглашиш муносабатидаги сўз формаларида кузатилади. Бу сўз формалари мураккаб бирикмадан иборат умумий компоненти билан келади. Умумий компонент² объектга (аниқланмишга) нисбатан аниқловчи саналиб, бирикмали компонентнинг ички ҳоким (объектга нисбатан тобе) компонентини – объект валентлигининг реализаторига нисбатан синтактик конструкцияни ҳосил қилади.

Объектни реаллаштирувчи сўз формаларининг мураккаб бирикмали аниқловчиси қаратқич келишигида бўлишига кўра у (реализатор) эгалик қўшимчасини олади. Аниқроғи, қаратқичли сўз формаси қаралмишнинг (объектнинг) шундай тузилишини талаб қилади: *ҳовузнинг ич-и-ни, ҳовузнинг бўйлар-и-ни*.

Шуниси характерлики, аниқловчи – умумий компонент объект маъносига эга уюшган сўз формаларининг ҳар бири билан семантик – синтактик боғланиб, бир бутунликни ҳосил қилади. Бунда умумий компонент дастлабки сўз формасига нисбатан контакт препозицияда келиб, у билан зич боғланади, биргаликда талаффуз қилинади. Бу ҳолда умумий компонент билан сўз формаси орасида пауза сезилмас даражада бўлади. Бу, бизнингча, умумий компонентнинг қаратқич келишигида объект билан контакт позицияда келишидан ҳосил бўлади. Айти вақтда умумий

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 1.338-бет.

² Қаранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. МГУ, 1971. 100-бет. Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 209-бет.

компонент кейинги, дистант позициядаги нутқ бирлигига ҳам тегишли бўлади. Аммо бу тегишлилик нутқ фаолиятида эмас, балки онгимизда амалга ошади. Унинг (умумий компонентнинг) бу объектга ҳам тааллуқлиги семантик белги асосида аниқланади.

Умумий компонент сўз формасида қайд этилган объектларни аниқлаштириб қолмасдан, гапдаги фикрга тўлиқлик ва аниқлик киритади, таъсирчанликни оширади, гап мазмунининг тингловчига тўла етиб боришини таъминлайди. Қиёсланг: *Унинг (харобанинг – Р.Р) ўнг томонидаги каттакон ҳовузнинг ичини ва бўйларини қуриб қолган сунурги, сассиқкана қоплаган* (А.Қаҳҳор).

Ҳаракат натижаси бўлган *қопламоқ* ҳолат феълининг объекти позициясида мавжудот ва ҳаво қатлами, тамомламоқ ҳолат феълининг объекти позициясида ҳаракат келади. Объектли бирикма қисмлари учун классема вазифасини “мавжудот”, “ҳаво қатлами”, ва “ҳаракат” семалари ўтайди. Масалан: *...тонг ёришиб келаётибди, борлиқни ҳарир туман пардаси қоплаган* (А.Қаҳҳор). *Бирдан осмонни булут қоплади* (Ў.Ҳошимов). *Иккинчи сугоришни тамомладик* (Тошкент оқшоми).

Сақламоқ ва *паналамоқ* “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти ўсимлик бўлади. У баъзан таъкидлаш, ажратиш кўрсатиш маъносига эга ҳар элементи билан ҳам келади. Объектли бирикма “ўсимлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Дам ганимат мўл ҳосилдан тўлсин* план: *Ҳар толасин кўз қораси каби сақла* (Т.Йўлдош). *Қаландар дарахтларни паналади* (О.Ёқубов).

Қўриқламоқ ва *пойламоқ* “ижро” ҳолати феълларининг объекти қурилма бўлади. Объектли бирикма “қурилма” классемасига кўра тузилади: *Ўтап тун бўйи дружинаси билан саройларни ... қўриқлади* (Ҳ.Ғулом). *...ташқарида отхонани пойлади* (Ўз.халқ эртак). *Қўриқламоқ* феълининг объектини (қурилмани) ифодаловчи сўз қўшма гапнинг кейинги компонентида эгалик аффиксли шаклда тегишлилик муносабатини ифода этади. Шуниси муҳимки, объектнинг кимга тегишлигини ифодаловчи қаратқич келишкли нутқ бирлиги қўшма гапнинг биринчи компонентида қўлланиб, объектнинг реализатори билан атрибутив муносабатга киришади. У биринчи содда гапда эганинг аниқловчиси бўлса, кейинги гапда тўлдирувчининг (объект валентлигининг) аниқловчиси бўлиб кузатилади, яъни бу сўз формаси қўшма гап таркибида объектга нисбатан дистант

позицияда келиб, умумий аниқловчи бўлади. Масалан, *Юзбошининг мол дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки мерган қўриқлар эди* (А.Қаҳҳор).

Қўриқламоқ ва сақламоқ “ижро” ҳолати феълларининг объекти бойлик бўлади. Феълли бирикма “бойлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мулкимзни қўриқлаймиз* (Ҳ.Ғулом). *Сақлангиз бу меросни сизлар ҳам* (Б.Бойқобилов). Сақламоқ ҳолат феълларининг объекти вазифасида ҳайвон, емиш ва уруғ, пойламоқ ҳолат феълларининг объекти вазифасида полиз меваси келади. Феълли бирикма “ҳайвон”, “емиш”, “уруғ” ва “полиз меваси” каби классемаларга кўра тузилади. Масалан: *Бой ҳам патирни сақлайди ҳануз* (Г.Нуруллаева). *Ўз меванг данагин сақла* (Ғ.Ғулом). *Колхознинг қовунини ким пойлайди* (С.Абдулла).

Ўқталмоқ “ижро” ҳолати феълларининг объекти қурол бўлади. Феъл бошқарувли бирикма “қурол” классемасига кўра тузилади: *Улар милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий).

Ўрганмоқ “малака” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида муаммо (проблема) маъноли сўз келади. Объектли бирикма аъзолари “муаммо” классемасига кўра ўзаро боғланади: *...сизнинг туфайлингизда кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек).

“Образли” интеграл семали кўз-кўзламоқ ҳолат феълларининг объекти позициясида гўзаллик маъноли сўз келади. Объектли бирикма аъзолари “гўзаллик” классемасига кўра ўзаро боғланади: *...атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз кўзлайди* (М.Исмоилий).

“Психик” интеграл семали кўмсамоқ ҳолат феълларининг объекти ичимлик бўлади. Бирикма конструкцияси “ичимлик” классемасига кўра тузилади: *Хотини олдиға овқат қўйганда, Саидгозининг кўнгли ичкилик қўмсади* (С.Анорбоев).

Хулоса қилиб айтганда, 1) ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларнинг бирортасида ҳолат феълларининг ўтимли гуруҳи ҳам мавжудлиги тилга олинмайди. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб туради.

Ҳолат феълларининг ўтимли тури маъно жиҳатдан объект (тўғри объект) актантини бевосита талаб қилишига кўра жиддий аҳамиятга эгадир. Ушбу ҳолат феълларининг объект актанти асосида объект валентлиги ва каузатив муносабат юзага келади; 2)

синтактик бирликларда объект вазифасидаги предмет муайян ҳолатдаги предмет сифатида келади. Унинг ҳолатли бўлиши, ҳолатни ўзида “тўплаши” агенсининг объектга бевосита таъсири натижасида юз беради. Айни вақтда гапда объект қатнашувчиси агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида содир бўлишини ҳам кўрсатади. Бунда ҳолат агенсиники бўлади.

Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятга эгадир.

Агенс таъсири натижасида юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи ва агенс ҳолатини юзага келтирувчи объектни реаллаштирувчи нутқ бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро ўхшаш. Аммо улар ҳолатни қандай предметда марказлаштиришига кўра фарқлидир; 3) ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект турлича предметларни ифода этувчи сўзларда реаллашади. Тўғри объект валентлигини ифодаловчи сўзларнинг гапда тушум келишиги билан қатнашиши типикдир; 4) ўтимли ҳолат феъллари объектни ифода этувчи сўз билан кучли бошқарув муносабатида бўлади; 5) ўзбек тилидаги “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “малака”, “образли”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари тўғри объект валентлигига эгадир; 6) “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “образли” “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти ушбу феълларда ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади. “Ижро”, “малака” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти агенс ҳолатининг манбаи бўлиши билан ажралиб туради; 7) “ҳаракат натижаси”, “ижро” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объект қатнашувчиси вазифасида шахс, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти сифатида киши аъзолари, “ҳаракат натижаси” ва “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида мавжудот, ҳаво қатлами ва ҳаракат, “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объект сифатида ўсимлик, қурилма, бойлик, ҳайвон, емиш, уруғ, полиз меваси ва қурол, “малака” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида муаммо, “образли” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида

гўзаллик, “психик” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти позициясида ичимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги “давомли”, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “ҳаракат”, “образли”, “биологик”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда орттирма нисбатли сўз шаклида келишига кўра диққатга сазовордир¹. Чунки қайд этилган лексик – семантик гуруҳга оид ҳолат феъллари шунга кўра ўтимли бўлади. Уларда морфологик – аффиксал ўтимлилик юзага келади. Маълумки, бунда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект ҳосил бўлади. Кўринадики, ушбу семантик гуруҳ ўтимсиз ҳолат феълларининг орттирма нисбат натижасида ўтимлиликка ўтиши мантиқий равишда ҳолатли объектни юзага келтиради. Демак, муайян ҳолат феълларида ўтимлилик морфологик – синтактик планда содир бўлганда, феъл лексемаларнинг объект актанти фақат ҳолатли предметлиги - агенс таъсирида бўлиши билан ажралиб туради.

Қолдирмоқ “давомли”, бўшатмоқ “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида буюм келади. Феълли бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви “буюм” классемасига кўра юз беради: Бир ёдгорлик қолдирди аждод наслига (Б.Бойқобилов). *Қадаҳни бўшатди* (Ҳ.Ғулом).

Тўхтатмоқ, тинчитмоқ “ҳаракат натижаси”, *ўлдирмоқ* “биологик”, *семиртирмоқ, оздирмоқ, унниқтирмоқ, ухлатмоқ, элитмоқ* “физиологик”, *сергаклантирмоқ, тинчлантирмоқ, қувонтирмоқ, зериктирмоқ* ва *асабийлантирмоқ* “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахсда реаллашади. Объектли бирикма “шахс” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Домла мени тўхтатди* (А.Қаҳҳор). *Уни фашист отиб ўлдирган* (Ҳ.Назир). *Машина одамни семиртиради* (А.Қаҳҳор). *Бу кишини дарров элитади* (“Тош.оқшоми”). *Бу сўзлар Бобирни сергаклантирди* (П.Қодиров). *Даит нимаси биландир Шукурни қувонтирди* (Н.Норматов).

Тинчитмоқ “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти эллипсис натижасида метонимик маъно кўчишидан юзага келган отда ҳам қайд этилади. У ўрин

¹ Турли семантик хусусиятларга эга бўлган ва гап конструкцияларида бир нисбатнинг қўшимчаси билан шаклландиган ҳолат феъллари нисбат кўрсаткичига кўра бир бўлимда эмас, балки семантик хусусиятига кўра турли бўлимларда ўрганилади.

муносабатига кўра ҳаракатерланиб, окказионал шахс билан боғланади: *Акбар ака аранг синфни тинчитди* (Ф.Мусожонов).

Тўлдирмоқ “ҳаракат натижаси”, *пиширмоқ*, *дўртайтирмоқ* “образли”, *қамаштирмоқ*, *қақшатмоқ*, *жунжитмоқ*, *диккайтирмоқ*, *қорайтирмоқ* физиологик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахс ва ҳайвон аъзосидир. Феъл бошқарувли бирикманинг тузилиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Ўпкасини тўлдирди* (Гулистон). *Аёл кўкрагини дўртайтирди* (Альманах). *Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради* (А.Қахҳор). *Салқин шамол баданни жунжитади* (Ҳ.Ғулом). *От қулоқларини диккайтирди* (М.Осим).

Ўчирмоқ “ҳаракат натижаси”, *пасайтирмоқ* “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг объект актанти товуш бўлади. Объектли бирикма “товуш” классемасига кўра тузилади. *Анвар мотоциклни қаттиқ вариллатиб, овозини ўчирди* (Н.Ёқубов). *Иқбол хола овозини пасайтирди* (Ў.Ҳошимов).

Музлатмоқ ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълининг объекти вазифасида модда келади. Объектли бирикма “сатҳ” ва “модда” классемасига кўра тузилади: *Изгирин музлатар дарёлар четин* (Т.Ҳамид). *Дадам тутунни дарров ўчирди* (А.Қахҳор).

Салқинлатмоқ “ижро”, *тетиклантирмоқ*, *чўчитмоқ* “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида ҳайвон келади. Объектли бирикма компонентлари “ҳайвон” классемасига кўра ўзаро боғланади: *Унда фил болаларини салқинлатар эди* (Ҳ.Назир). *Афандининг мулойим гаплари итларни тетиклантирди* (Латифалар). *Соя тошдек қотган калтакесакларни, қоққан қозикдек тикка юмронларни чўчитди* (А.Мухтор).

Оғирлаштирмоқ, *сусайтирмоқ* “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг объекти позициясида ҳаракат маъноли сўз келади. Феълли бирикма аъзолари учун классема вазифасини “ҳаракат” семаси ўтайди: *Ерда тунов кунни ёққан ёмғирнинг таъсири бор, жангчиларнинг юришини оғирлаштирарди* (Шухрат). *Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди* (Н.Норматов).

Кучайтирмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълининг объект актанти позициясида кўрқув ва яқинлик маъноли сўзлар келади. Объектли бирикма компонентлари “кўрқув” ва “яқинлик” классемасига кўра ўзаро боғланади: *Қачонлардир эшитган афсонаю ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради* (Фан ва турмуш). *Аксинча, у дўстликни кучайтиради* (М.Исмоилий).

Қовжиратмоқ ва сўлдирмоқ “биологик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида ўсимлик келади. Бирикма конструкцияси “ўсимлик” классемасига кўра тузилади: *Тез кунда қуёш эндигина кўкара бошлаган гиёҳларни қовжиратди.* (О.Мухторов). *Қизил гулни ҳазон қилиб сўлдирар* (Ф.Йўлдош).

Хуллас, 1) ўзбек тилидаги “давомли”, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “ҳаракат”, “образли”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда орттирма нисбатли сўз шаклида келишига кўра ўтимли бўлади. Бу турда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект юзага келади. У агенс таъсирида бўлиб, ҳолатли предмет (объект) сифатида кузатилади; 2) орттирма нисбатдаги “давомли” ва “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида буюм; “ҳаракат натижаси”, “биологик”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида шахс ва хайвон аъзоси; “ҳаракат натижаси” ва “ҳаракат” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида сатҳ, модда; “ижро” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти ўрнида ҳаракат, кўркув ва яқинлик; “биологик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида ўсимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги ҳаракат натижаси, ижро, ҳаракатнинг ҳолати ўтимли ҳолат феъллари гап конструкцияларида мажхул нисбатда ҳам қатнашади. Бу ҳолда феъл объект актантининг реализатори синтактик шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишида кузатилади. Аниқроғи, тушум келишиги кўшимчаси “эллипсисга” учрайди. Шунингдек, тўғри объектни ифода этувчи сўз тўлдирувчи вазифасидан ҳам кутилади. У формал-синтактик тузилишига мос эга вазифасига ўтади. Демак, тўғри объект актантининг реализатори синтактик жиҳатдан эга бўлишига кўра семантик – синтактик номувофиклик юз беради. Бу типда ҳолат феъллари фақат кесим вазифасини ўтайди.

Мажхул нисбатдаги “ҳаракат натижаси” интеграл семали бўшатишмоқ ҳолат феълнинг объект актанти шахс, қопланмоқ ҳолат феълнинг объекти курилма, ўчирилмоқ ҳолат феълнинг объекти аланга бўлади. Предикатив кўшилма компонентлари “шахс”, “қурилма”, “аланга” классемаларига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *У мураббийликдан бўшатишди* (А.Қаҳҳор). *Хона тамаки*

ва наша тутуни билан қопланган (Ҳ.Ғулом). *Кечга бориб ёнгин ўчирилди* (Ғ.Жаҳонгиров).

Сақланмоқ “ижро” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти буюм бўлади. Предикатив бирикма аъзоларининг ўзаро бирикуви учун “буюм” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Бу нодир совғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Бу хазинада инсон ҳуснининг дурдоналари сақланади* (М.Исмоилий).

Кучайтирилмоқ ҳаракатнинг ҳолати феълнинг объекти позициясида “ҳаракат” маъноли сўз келади. Гап конструкцияси “ҳаракат” классемасига кўра тузилади: *Бўлимда шу кеча – кундуз эўзани суғориш ҳам кучайтирилган* (“Тош.ҳақиқати”).

Ортгирма нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган *ўчирмоқ* ҳолат феъли биргалик нисбати шаклида келганда, унинг объект актанти (аланга) синтактик реаллашмаган олмошнинг мазмун томонини ташкил қилади: *Одамлар алангага кўрна, гилам, шолча ёпиб, зўрға ўчиришибди* (А.Қаҳҳор).

Шундай қилиб, 1) ўзбек тилидаги “ҳаракат натижаси”, “ижро” ва “ҳаракатнинг ҳолати” интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда мажҳул нисбатда ҳам кузатилади. Бу ҳолда феъл объектини реаллаштирувчи сўз нутқий шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишида келиб, эга вазифасини ўтайди; 2) мажҳул нисбатдаги “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахс, қурилма ва аланга бўлади. “Ижро” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти ҳаракат бўлади; 3) ҳаракат натижаси бўлган *ўчирмоқ* ҳолат феъли биргалик нисбатида келганда, унинг объекти вазифасида аланга қатнашади.

Х

Х

Х

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти асосида каузатив муносабат ҳам юзага келади. Объектга кўра ифодаланувчи каузатив муносабат ўзига хос хусусияти, туркологияда ҳолат феъллари доирасида текшириш объекти бўлмаганлиги билан алоҳида аҳамиятлидир.

Каузация сабаб – натижа муносабатини ифодалаши маълум. Бизнингча, бу каузацияни кенг маънода тушунишдан келиб чиқади. Аслида каузация термини “сабаб”, “сабабли” деган маънонигина

англатади¹. Унинг семантик структурасида натижа маъноси йўқ. Аммо каузация (сабаб) мантикий алоқасига кўра натижа (ёки оқибат) билан тўғридан-тўғри, бевосита боғланади. Чунки сабаб ва натижа диалектик бирликда, боғлиқликда кузатилади. Сабаб дейилганда, сезги аъзолари билан муайян объект сифатида қабул қилинувчи натижанинг асоси, манбаи – унинг юзага келишида восита бўлган предмет, воқеа-ҳодиса тушунилади. Шу жиҳатдан у (сабаб) натижа билан бевосита, мантиқан, заруран боғланиб, сабаб – натижа жараёнини ўз ичига олади. Демак, бу 1) каузациянинг маълум бир ҳодиса билан бевосита боғланишини, яъни ушбу сўз муайян воқеа-ҳодисананг юзага келиш манбаини, сабабини ифодаласа, 2) қайд этилган ҳодиса натижа сифатида сабасиз содир бўлмаслигини, сабаб ва натижа ўзаро қонуний боғлиқлигини, натижа сабабнинг мантикий давоми бўлиб келишини англатади.

Каузация ва ўтимлилик предметлар орасидаги муносабатдан, таъсир қилувчи билан таъсирланувчи предметларнинг мавжудлигидан, уларнинг ўзаро алоқасидан ҳосил бўлади. Каузатив муносабатда объект (пациенс) агенс (субъект) таъсирида ҳолатни ўзига олади², ҳолатлашади. Муайян ҳолатдаги объект натижа сифатида кузатилади. Каузация субъект, объект ва ҳолат компонентларига эга бўлади. Улар орасидаги мантикий алоқа объектнинг ҳолатга эга бўлишида субъект таъсири – каузация воситасининг (субъектининг) фаоллиги (экстралингвистик факторларнинг, фактитивликнинг мавжудлиги) кабилар каузатив муносабат учун зарурий, доимийдир.

Каузация ҳам , ўтимлилик ҳам ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик тузилиши учун типик эмас. Бу, юқорида айтилганидек, ҳолат феълларининг асосан ўтимсизлигидан келиб чиқади.

Каузатив муносабатнинг тилдаги (нутқдаги) ифодаси унинг лисоний бирликларда реаллашиши бўлиб, у (каузатив муносабат) нутқда бир неча усулда ифодаланади.

¹ Қаранг: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Л., 1969; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 193-бет; Кондаков Н.И. Логический словарь, 211-бет.

² Қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, 54-55-бет.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари каузативлик муносабатининг асосан қуйидаги кўринишларига эга: 1. Семантик каузатив. 2. Морфологик каузатив¹.

Семантик каузатив. Семантик каузатив маъноли ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, булар нутқдан ташқарида (тилда), қуршовсиз олинганда ҳам, нутқда, қуршовли ҳолда ҳам, маъносида каузатив муносабат ифода этади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари тил бирлиги сифатида олинганда, улардаги каузатив муносабатни билдирувчи элементлар онгимизда мавжуд бўлиб, улар потенциал имконият тарзида сақланади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари нутқда нутқ бирлиги сифатида кузатилганда, улар каузатив муносабатни бевосита ташкил қилувчиларнинг мавжудлиги, алоҳида лисоний ифодага эга эканлиги билан характерланади.

Каузатив ҳолат феъллари маъносидаги ҳолат мантиқан, бевосита муайян объект – пациенс билан боғланади. Бунда феълдаги ҳолатни ўзида ташувчи пациенс бўлиб, у ҳолат феъли маъносининг доимий моддий компоненти билан боғлиқдир.

Каузатив феъл, одатда, ўтимли бўлади². Аммо ўтимли феъл ҳамма вақт ҳам каузатив маънога эга бўлавермайди³. Каузатив маъноли бўлмаган ўтимли ҳолат феълларида ўтимлилик объект билан боғланиб, ҳолатнинг объектга муносабати билан тугалланса (масалан, *қўриқламоқ, пойламоқ*), каузатив маъноли ҳолат феълларида (*асрамоқ, сақламоқ*) пациенсининг субъект – агенс таъсирида муайян ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши натижа сифатида воқелашади. Чунки уни (объектни) шу ҳолатга ўтказган субъектнинг роли, актив фаолияти сабаб сифатида изоҳланади ва бу жараёнда каузацияловчининг таъсири асосийлиги билан характерланади. Каузативликда ўтимлиликдан фарқли ҳолатни қабул қилиб, уни ўзида ташувчи пациенсгина бўлмай, балки унда муайян ҳолатнинг юзага келишида пациенсга фаол таъсир қилувчи, уни таъсирлантирувчи субъект (агенс), унинг фаолияти катта аҳамият касб этади. Бундай ҳолларда каузатор фақат фаол таъсир

¹ Бизнинг текшириш объектими, асосан, тил бирлиги – лексема характеридаги ҳолат феъллари бўлганлиги, уларни алоҳида, ўзича олганлигимиз сабабли ишда нутқий – синтактик реаллашадиган, компонентларининг миқдори биттадан ортиқ бўлган аналитик каузативга тўхталмадик.

1 Қаранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. –М.; МГУ, 1971. 100-бет. Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 209-бет

2 Қаранг: Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке, 209-бет.

қилувчи бўлиб қолмасдан, пациенсда, унга хос белги – хусусиятларда ҳолат ўзгаришининг юзага келишига ундайди, имконият яратади¹.

Пациенснинг каузатор таъсирида ҳолатга ўтишида субъектнинг фаоллиги биринчи даражали ҳисобланади. Пациенс эса ҳолатни ўзига қабул қилувчи, таъсирланувчи пассив элементга айланади. Аммо у таъсирланувчи сифатидагина пассив. Каузатив акт юз бергандан, пациенс ҳолатлашгандан, натижа акти аниқ юзага келгандан сўнг каузация объекти пассивлик доирасидан чиқиб, нисбий мустақилликка, фаолликка ўтади. Бундай ҳолларда каузация объектнинг фаол бўлиши, мустақиллиги каузатив муносабатни, натижа актини ўзида тўпловчи ва бевосита ифодаловчи ягона предмет эканлиги билан изоҳланади.

Каузатив феълли синтактик конструкцияда мантикий субъект таъсир қилувчи бўлса, мантикий объект ҳам таъсирланувчи – ҳолатга эга бўлувчи, ҳам натижа актини ифодаловчи натижа субъекти бўлиб кузатилади. Бунда каузация агенси таъсирининг объекти каузатив муносабатни билдирувчи субъектга (предметга) айланади². Шунга кўра каузация объекти каузатив конструкцияда натижа актини ифодалашда фаол куч, икки томонлама хусусиятга эга предмет, натижа акти, каузация субъекти таъсирининг тугалланган нуқтаси ва шу таъсирнинг натижаси сифатида юзага келган ҳолатнинг информатори бўлиб кузатилади.

Каузатив конструкцияда субъектнинг объектда натижа актини юзага келтириши унинг истаги, майли, хоҳиши – фактитивлик (руҳий фактор сифатида) асосида ёки экстралингвистик факторлар таъсирида содир бўлади. Объектнинг субъект таъсирида ҳолатли бўлиши натижа бўлса, субъектнинг фаоллиги (фактитивлик), объектга таъсири ва экстралингвистик факторлар таъсири кабилар сабабдир.

Семантик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабат нуқтаи назаридан гапда натижа актини ифодаловчи нутқ бирлиги

¹ Қаранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка, 38-бет. Яна қаранг: Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуации и семантические классы глаголов. Проблемы структурной лингвистики. М., 1973, 381-бет. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 193-196-бет. Нигматов Х.Г., Цалкаламанидзе А.А. Семантико – синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке, 51-52-бет.

² Қаранг: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, 287-бет; Яна қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке, 50-55-бет. Долинина И.Б. Маркировка субъектно – объектных отношений и валентностных категорий английского глагола. Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 74-75-бет.

сифатида қатнашади. Улар сабаб ва натижа ўзаро диалектик боғлиқлигини кўрсатади. Семантик каузативда натижа кўрсаткичи билан импликация воситаси каузатив маъноли ҳолат феълларида жамланади. Ҳолат феълларидаги семантик каузативда каузатив муносабат бир маъно структураси доирасида бўлади. Демак, натижа акти гапдаги семантик каузативда - ҳолат феълида ифодаланади. Натижанинг юзага келиш сабаби, каузация воситаси кўпинча синтактик қайд этилган, баъзи ҳолларда қайд этилмаган¹ бўлади. Каузация усули алоҳида ифодаланмайди, аммо у объектив мавжуд бўлади. Уни ўзида ташувчи предметнинг қандай хусусиятга эгаллиги, нималиги нисбатан мавҳум бўлиб, уни контекстан умумий тарзда, нисбий аниқлаш мумкин². Бундай ҳолларда каузация воситаси натижани юзага келтирувчи каузатор сифатида доимо аниқ бўлади.

Гап тузилишида диққат, семантик таъкид натижа актига қаратилади³. Чунки каузатив феълли гапда ифодаланаётган фикрнинг асосий қисмини, моҳиятини, каузатив муносабатни англатувчи, уни ташувчи сифатида гап структурасининг энг зарурий компоненти – натижа акти ҳисобланади⁴. Шунинг учун ҳам натижа элементи каузатив ҳолат феълли синтактик бирликларда ҳамма вақт қўлланади.

Семантик каузативли ҳолат феъллари қатнашган гапларда ҳолатга эга объект – унинг номинатив рамзи синтактик реаллашган бўлади. Бу объект айтилганидек, каузатив маъноли ҳолат феъллари маъносига зарурий семантик компонент ҳисобланади. Шу сабабли каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияда объектнинг баъзан синтактик реаллашмаслиги фақат формал-грамматик жиҳатдан бўлади, семантик жиҳатдан эса у доимо мутлақ характерга эгадир.

Семантик каузатив ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари гапда кесим вазифасида келади. Асосан, от ва

¹ Каузация воситаси (каузацияловчи) нинг каузатив конструкцияларда формал-структурал қайд этилмаслиги ҳақида яна қаранг: Недряков В.П. Сильницкий Г.Г. Типология морфологического и лексического каузативов, Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 7-бет. Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке, 57-бет. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, 294-бет.

² Яна қаранг: Корди Е.Е. Ўша асар, 57-бет. Золотова Г.А. Ўша асар, 294-бет.

³ Қаранг: Кўчқортаев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги, 129-бет.

⁴ Недряков В.П., Сильницкий Г.Г., Ўша асар, 7-бет.

олмошларда ифодаланган каузация агенси эга, каузация пациенси¹ воситасиз тўлдирувчи ўрнини эгаллайди. Каузатив ҳолат феълли конструкцияларда каузация агенси реализаторининг бош бўлак, каузация пациенси реализаторининг иккинчи даражали бўлак вазифасида келиши типикдир². Гап конструкцияларида каузация агенси ва пациенси синтактик реаллашган, баъзан синтактик реаллашмаган бўлади.

«Ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларидан *қопламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ* ва *тамомламоқ* семантик каузативга эга. Ушбу ҳолат феъллари от, сифат+ла қолипидаги ясама феъллар сифатида воқелашади. Шунга кўра уларнинг семантик структурасида ўтимлилик, каузативлик ҳосил бўлади. *Қопламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси вазифасида модда, каузация пациенси вазифасида ҳаво қатлами ва планета келади. Масалан: *Бирдан осмонни булут қоплади* (Ў.Ҳошимов). *Офтоб юзини қорамтир тутун қоплаган* (У.Назаров). *Тамомламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси шахс, каузация пациенси ҳаракат бўлади. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ўз.халқ.эртақ). *Иккинчи сугоришни тамомладик* (Тошкент оқшоми). *Яккаламоқ, ёлғизламоқ* каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахс бўлади. Масалан: *Жамоа ишчилари илвогарни яккаладилар* (Тошкент оқшоми). Демак, гапда каузация агенси ва пациенси сифатида иштирок этган мантикий субъектлар синтактик эга ва тўлдирувчи бўлаклар маъносининг моддий компоненти ҳисобланади.

Каузатив маъноли ҳолат феъллари «ижро ҳолати» семантик гуруҳида кўпроқдир. Семантик каузатив маънога эга феълларнинг бу ҳолат феълларида нисбатан кўплиги феъл семемаларининг «ижро» ва «ҳолат» семаларига эгалигидан келиб чиқади. Бундай ҳолат «ижро» натижаси, субъект «ижро»сининг ҳолати бўлиб кузатилади.

Семантик каузативли «ижро» ҳолати феъллари куйидагилар: *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ*. Бу каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси шахсда, каузация пациенси мактуб, фото, емиш кабиларда реаллашади. Масалан: *Хатларни Дилшод стол*

¹ Каузация агенси ва пациенсининг категориал ифодаланиши ҳақида қаранг: Корди Е.Е. Ўша асар, 55-бет. Золотова Г.А Ўша асар, 292-бет.

² Каузация агенсини ифодаловчи сўзнинг гапда иккинчи даражали бўлак, каузация пациенсини англатувчи сўзнинг бош бўлак бўлиб келиши каузатив феълнинг мажхул нисбатли формада реаллашишига кўра юз беради.

галадониди сақлар (У.Назаров). *У бир қизни севиб, суратини кўкрагида асраган* (О.Матжон). Яна қиёсланг: *Лекин бир патирни сақлайди ҳануз* (Г.Нуруллаева).

Каузатив ҳолат феълли гап конструкциясида баъзан каузатор (агенс валентлиги) ҳам, пациенс (объект валентлиги) ҳам синтактик реаллашмайди. Бу ҳолда каузация агенси ва пациенснинг характери, нималиги каузатив феъл (предикат)дан, гапнинг умумий мазмунидан аниқланади: *Йигирма йил сақладим дилда* (Э.Воҳидов). Демак, синтактик реаллашмаган каузация агенси ҳам, объекти ҳам онгимизда шахс сифатида гавдаланади.

Ўқталмоқ каузатив феъли бошқа «ижро» ҳолати феълларидан валентлик хусусиятига кўра фарқланади. У тилда ҳам, ўзича, нутқда ҳам, қуршовда, объект билан бирга зарурий характердаги адресатга ҳам эга бўлади. Синтактик бирликларда каузатив феълнинг каузация агенси вазифасида шахс, каузация пациенси вазифасида қурол келади: *Ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий).

Семантик каузативли «ижро» ҳолати феълларида баъзан каузация агенси синтактик берилмайди. Аниқроғи, ҳолат феъли мажҳул нисбатда келади, ўтимли феълдан ясалади: *сақланмоқ*. Бу ҳолда, маълумки, диққат – эътибор, таъкид асосан объект билан ҳолатга қаратилади. Чунки, айтилганидек, мақсад объект ва ҳолат орасида “мутаносиблик” мавжудлигини билдиришдан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам мажҳул нисбатли синтактик конструкцияларда объект ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатни бевосита англатувчи лисоний воситаларгина қатнашади. Шу сабабли асосий диққат агенс – субъектга (бажарувчига) эмас, балки бажарилиш доирасидан жараён сифатида чиққан, амалга ошган натижа характеридаги ҳолатга қаратилади. Бу натижа акти каузатив феъл маъносини эгаллайди, унда реаллашади. Демак, бундай ҳолларда мақсад объекти каузация субъекти эмас, балки натижа ҳолат бўлади. Каузация субъекти – агенс эса ушбу агенс синтактик ифодаланган туридан фарқли ҳолда кучсиз даражада бўлади. Шундай бўлса ҳам, у мантиқан мавҳум сезилиб туради¹. Бунда натижа объектини ифода этувчи от мажҳул нисбатдаги каузатив феълнинг объект валентлигини қайд этади.

Каузатив маъноли ҳолат феълнинг каузация агенси синтактик кузатилмаган турида феъл объект актанти – каузация

¹ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл, 100-бет.

пациенци функциясида буюм ва модда келади. Масалан: *Бу нодир совгалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Тахмин тўғри чиқди – бунда заҳар сақланаркан* (Мирмуҳсин). Бундай каузатив ҳолат феълли гап конструкцияларида ҳолатнинг каузатори (агенс реализатори) тикланса, у воситали тўлдирувчи вазифасини ўташи маълум.

Семантик каузативли ҳолат феъллари «ҳаракатнинг ҳолати» семантик гуруҳида саноклидир. Шу характерлики, бу типда нутқ факти сифатида ҳолат феъли функциясида ҳаракат маъноли *чўзмоқ* сўзи қўлланади. Ҳаракат феълнинг ҳолат маъносида келиши вақтинча, яъни нутқ фаолияти билан боғлиқ окказионал ҳодиса. Ҳаракат феълнинг нутқда ҳолат феъли вазифасида келиши шу феъл бевосита алоқада бўлган, уни ўраган синтактик қуршовга боғлиқ.

Чўзмоқ ўтимли (объектли) феъл бўлиб, ундаги ҳаракат препозициядаги сўзда реаллашган объектга тўла ўтади. Ҳаракат ўтган объектни ифодаловчи сўз ҳаракат, «ижро» ифодасига эга бўлиб, *чўзмоқ* сўзида шу «ҳаракатнинг ҳолати» қайд этилади: *Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди* (Х.Ғулом). *Чўзмоқ* феълнинг ҳолат ифодалашини унинг тергов сўзи билан боғланишидан, объектли бирикмани тузишидан, нутқ бирликларининг ўзаро семантик ва формал – синтактик алоқасидан келиб чиқадиган нутқ ҳодисасидир. Каузатив маъноли *чўзмоқ* феъли каузатор – агенс таъсирида объектда кузатилган натижа актини билдиради. Натижа каузатив муносабатнинг зарурий давоми сифатида юзага келади. Каузация агенси гапда синтактик реаллашмаган бўлса ҳам, у мантиқан шахс маъноли сўз билан боғланади.

«Ҳаракатнинг ҳолати» феълларида ҳам каузация агенси нутқий қайд этилмаганда, каузатив феъл мажҳул нисбат кўрсаткичи билан реаллашади. Каузация пациенци сифатида фикр ифодалаш бирлиги келади: *Гап анча чўзилади* (О.Мухторов).

«Образли» интеграл семали ҳолат феълларидаги каузатив маъноли феъл ясама бўлиб, у муайян формант ёрдамида отдан ҳосил бўлади. От ясама феъл учун мотивловчи вазифани бажаради. Мотивловчи сўз маъносида ҳолат маъносининг, феълга хос хусусиятнинг, каузативликнинг юзага келиши бевосита мотивловчи билан мотивланувчи орасидаги семантик алоқадан ҳосил бўлади. Бунда мотивланувчи ҳолат маъносинигина

ифодаламасдан, ўтимлиликни, каузативликни ҳам билдиради. Бу феъл биргина жуфт феълдир: *кўз – кўзламоқ*.

Каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси позициясида ўсимлик, каузация пациенси позициясида гўзаллик келади: *...боғларда атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз-кўзлайди* (М.Исмоилий).

Семантик каузатив чимирмоқ ва ёшламоқ каби «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида ҳам кузатилади. Бу ҳолат феълларининг каузация агенси шахс, каузация объекти киши аъзоси бўлади.

Чимирмоқ ва *ёшламоқ* ҳолат феълли каузатив конструкцияларнинг характерли хусусияти шундаки, каузатив муносабат каузация агенсининг ўзида юз беради. Каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахснинг ўзи бўлади. Аниқроғи, каузация агенсининг таъсири унинг ўзига ўтади. Агенс таъсиридаги объект, ҳолатли объект агенсининг – шахснинг кўз, қош каби аъзолари бўлади. Демак, агенс – шахс ҳам таъсир қилувчи, ҳам таъсирланувчи, ҳам актив фаолият эгаси, ҳам пассив қабул қилувчи, «физиологик» ҳолат ўзгаришини ўзида акс эттирувчи бўлиб реаллашади.

Чимирмоқ феълда ҳолат жараёни препозициядаги киши аъзосининг ҳаракати натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда «физиологик» ҳолат агенсининг – шахснинг муайян ташқи ҳодисага нисбатан салбий муносабати бўлади. *Чимирмоқ* лексемаси препозициядаги қош лексемаси билан объектли муносабатга киришади. Каузатив конструкцияда киши аъзоси ҳаракатининг ҳолати бўлиб кузатиловчи натижа акти ифодаланади: *Муаттар қошини чимирди* (О.Мухторов).

Ёшламоқ каузатив феълли отга –ла формантининг кўшилишидан ясалади. Шунга кўра унинг семемасида “ҳолат” семаси ҳосил бўлади. Каузатив феъл семемаси препозициядаги кўз сўзи семемаси билан муайян семантик синтагмани тузиб, у (феъл) киши аъзосининг ҳолатини англатади: *Мен кўзимни ёшладим* (Балогардон).

«Психик» интеграл семали ҳолат феълларидаги семантик каузативли феъллар *ўртамоқ* ва *чулғамоқ*. Синтактик конструкцияларда каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси позициясида овоз, доврўғ ва руҳий ҳолат маъноли сўзлар келади, каузация пациенси позициясида инсон аъзоси ва шахс маъноли

сўзлар келади. Масалан: *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А.Орипов). *Остингда юз алвон ўйнайди отинг, Душманни ўртайди шаъни – шавкатинг* (Алпомиш). *Унинг ўзини қандайдир ҳадик чулғади* (Ҳ.Назир). *Йўловчиларни қандайдир қўрқув чулғади* (А.Иброҳимов).

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, ўтимли ҳолат феълларининг (умуман, ўтимли феълларнинг) асосий қисми маъносида каузатив муносабат ифода этилади¹. Аниқроғи, юқорида таҳлил объекти бўлган тил бирлиги характеридаги семантик ўтимлиликка эга 18 та ҳолат феълидан 13 таси каузатив маънолидир. Қиёсланг: ўтимли – каузатив маъноли ҳолат феъллари: *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, ўқталмоқ, сақламоқ, асрамоқ, паналамоқ, кўз-кўзламоқ, чимирмоқ, ёшламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ*. Ўтимли – нокаузатив маъноли ҳолат феъллари: *қўриқламоқ, пойламоқ, ўрганмоқ, қўмсамоқ, қизганмоқ*. Демак, манбаларда ҳақли равишда таъкидланганидек, “ўтимли туб феъллар билан каузатив туб феъллар (ҳолат феъллари – Р.Р.) объект валентлигига эгалигига кўра бир хил, лекин каузатив туб феъллар бир предикацияда икки пропозицияни юзага келтириши билан бошқа ўтимли туб феъллардан фарқ қилади”². Шунга кўра тилшунос Г.А.Золотованинг қуйидаги фикри аҳамиятлидир, “Морфология ва семантикада ишланаётган каузация тушунчаси синтактик ҳодисалар билан муносабатига кўра катта тушунтириб бериш кучини ўзида яширади”³.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, бизнингча, ўтимли – каузатив маъноли феълларда каузатив муносабат реаллашиш даражасига – максимал ёки минималлигига (актив ёки пассивлигига) кўра ўзаро фарқланиши лозим. Айтмоқчимизки юқорида келтирилган 13 та ҳолат феълида каузатив муносабат ифода этилиш даражасига кўра бинар характерга эга. Аниқроғи, *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, паналамоқ, ўқталмоқ, чимирмоқ, ёшламоқ* феълларида каузатив муносабат фаолроқ, кучлироқ. *Сақламоқ, асрамоқ, кўз-кўзламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ* каби каузатив феълларда эса каузатив муносабат аввалгиларига қиёсан пассивроқ, “ёпикроқ” ҳолда ифодаланади.

¹ Золотова Г.А. ҳам шу фикрда. Қаранг: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, 288-бет. А.М.Мухин монографиясида ўтимли феълларни одатда каузатив феъллар деб аталишини алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Мухин А.М. Синтаксисный анализ и проблема уровней языка. Л., 1980, 126-бет.

² Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси. Ўтимлилик ва орттирма нисбат категорияси.// Ўзбек тили ва адабиёти. № 4, 1982, 6-бет.

³ : Золотова Г.А. Ўша асар, 278-бет.

Айни вақтда семантик каузативли ҳолат феълларида (умуман, семантик каузативли феълларда) каузатив муносабат реаллашишига кўра қай даражада бўлмасин, у ҳамма вақт морфологик каузативга нисбатан – унда каузатив муносабатининг реаллашиш даражасига нисбатан кучсизроқ, пассивроқ бўлади.

Морфологик каузативда – каузатив нисбат таъсирида юзага келувчи сабаб – натижа маъноси семантик каузативга нисбатан аниқ, яққол англашилади. Морфологик каузативда каузатив муносабатнинг активлиги бевосита каузатив орттирма нисбат таъсиридан юзага келадики, бу ҳақда “Морфологик каузатив” баҳсида фикр юритдик.

Хуллас, семантик каузатив ўзбек тилидаги ҳолат феълларида ўзига хосдир. Каузатив муносабатнинг муайян ҳолат феълларида ифодаланиши каузация агенсининг мавжудлиги, алоҳида товуш томонига эгаллиги билан аҳамиятлидир. Ҳолат феълларининг агенс ва объект актантлари каузатив муносабат нуқтаи назаридан гапда марказий ўринни эгаллайди. Каузация каузатив маъноли ҳолат феълнинг объект актант (пациенс) билан белгиланади.

Морфологик каузатив. Морфологик каузатив феъл категориясида, унинг семантик майдонини ҳосил қилувчи барча лексик – семантик гуруҳларида кузатилади. Ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг морфологик ифодаланиши ўзига хос характерга эга. Каузатив муносабатнинг аффиксал юзага келишида феълнинг орттирма нисбат формантлари асосий саналади. Улар каузатив формант сифатида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Чунки ҳолат феълларига орттирма нисбат – каузатив нисбат¹ формантининг қўшилиши мантиқий, зарурий равишда феъл маъносида ҳам ўзгариш бўлишига – ўтимлилик, каузативликнинг юзага келишига олиб келади.

Ҳолат феълларида каузатив маънони ҳосил қилувчи орттирма нисбат формантлари асосан ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши билан характерланади. Орттирма нисбат аффиксининг ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши, феъл маъносида сабаб – натижа муносабатини, “каузация” семасини юзага келтиради. Феъл орттирма нисбат формасининг ясалиши билан каузация воситаси (агенс) ҳосил бўлади. Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг бирикишидан юзага келган каузативда каузатор –

¹ Каузатив нисбат термини О.С.Ахманованики. Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов, 194-бет.

агенсининг объектга бўлган бевосита таъсири ифодаланади¹. Демак, пациенсда кузатилган ўзгаришларнинг (масалан, ҳолатнинг) асосий, бирламчи манбаи бўлиб, каузатор таъсири, ҳаракати ҳисобланади. Бу каузация типига кўра фактитив каузация² - актив каузация³ саналади.

Каузаторнинг бевосита таъсири натижасида объектда феълдаги ҳолатнинг амалга ошиши контакт каузативдир⁴. Демак, контакт каузативда пациенсда ҳолат ўзгариши субъектнинг ҳаракатни бажаришига боғлиқдир, яъни биринчи мазмун акти иккинчи мазмун актини амалга оширади⁵.

Кузатишлар натижасига кўра орттирма нисбатли ҳолат феъли маъносида натижанинг пайдо бўлиши, унинг ифодаланиши ушбу нисбат форманти воситасида реаллашган каузация агенсининг яратилувчи ролида кўринади. Айтилганидек, агенс пациенсининг ҳолатли бўлишида ундаги ҳолатнинг юзага келтирувчиси ҳисобланади, пациенс бевосита агенс таъсирида бўлади. Объектнинг агенс таъсирида бўлиши ҳаракат – активлик тушунчаси билан боғланади. Ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг кўшилиши натижасида улар тилшунос Ҳ.Неъматов таъкидлаганидек, “активлик маъноси”⁶га эга бўлади, актив жараён юзага келади. Ҳолат феълининг активлик маъносига эга бўлиши, орттирма нисбатда қайд этилиши нутқий фактлиги билан ажралиб туради.

Демак, ҳолат феълларининг тил бирлиги бўлиб, муайян орттирма нисбат аффиксли нутқ бирлигига ўтиши – фонетик тузилишининг ўзгариши бевосита семантик ўзгаришга, ҳолат маъносининг нутқда активлик маъносига кўчишига ҳам олиб келади. Активлик маъноси етакчи бўлади. Аммо ҳолат феълининг ҳолат маъноси узул бўлиб, у бутунлай йўқ бўлмайди, сақланади, потенциал имкониятга айланади. Бу жараён тил ва нутқ орасидаги

¹ Қаранг: Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке, 218-бет. Яна қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 72-бет. Фуломов. Феъл, 63-бет

² Недеяков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология морфологического и лексического каузативов, 28-бет. Кормушин И.В. О пассивном значении каузативных глаголов. Turcoloqica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова. Л., 1976, 90-бет.

³ Қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке, 51-52-бет.

⁴ Дистант каузатив семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феълларида етакчи эмас. Семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари нутқда кўпинча контакт каузатив маъноли феъллар бўлиб реаллашади. Чунки улар шундай реаллашишга хос потенциал имкониятга эгадир.

⁵ Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси, 8-бет.

⁶ Неъматов Х.Г., Цалкаламанидзе А.А. Семантико - синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке, 51-бет

диалектик муносабатнинг аниқ ифодаси, морфологик – семантик кўриниши сифатида ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат формаси ҳолатнинг бажарувчиси шу сўз формасида реаллашган агенснинг ўзи бўлишини аниқ ифодалайди. Бунда аниқ нисбат формаси “... билдирган ҳаракатнинг (ҳолатнинг ҳам Р.Р.) ким бажариши назарда тутилмайди”¹. Орттирма нисбатда агенс актанти аниқлиги, семантик характердалиги билан муҳимдир. Шунга кўра ҳам морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат яққол ифода этилади. Сабаб-натижа муносабатига киришган предметлар онгда тўлиқ гавдаланади.

Морфологик каузативли синтактик конструкцияда семантик таъкид асосан натижа ҳолатга қаратилган бўлади. Шунинг учун каузация билан пациенс ҳолати бир мураккаб амал сифатида тасаввур қилинади ва конструкцияда биргаликда ифодаланади².

Маълум бўлдики, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ўтимсизлиги нисбий бўлиб, уларга орттирма нисбат формантининг кўшилиши, ҳолат феъли маъносида ўтимлиликни юзага келтириб қолмасдан, балки каузатив муносабатни ҳам ҳосил қилади. Айтилганидек, каузация субъекти, манбаи реаллашади. Ўтимсиз феъллардан ҳосил бўлган каузатив феъллар фақат фактитив маънога эга бўлади³.

Ўзбек тилидаги морфологик каузативли ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат кўпинча шахс, баъзан предмет томонидан амалга ошади. Бу тип каузатив ҳолат феълли гапларда ҳам каузация агенси ва пациенснинг ифодаловчиси асосан от ва олмош бўлади. У эга ва воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтайди. Каузация агенси ва пациенси гапда синтактик реаллашган, баъзан синтактик реаллашмаган бўлади.

Ҳар бир феъл муайян валентликка эга бўлиб, бирор сўзни бошқаради. Албатта, каузатив феълнинг асоси нокаузатив – ўтимсиз феъллар ҳам валентлик хусусиятига эга. Ўтимсиз ҳолат феъллари ҳам одатда бир неча валентликка эга бўла олиши билан характерланади. Масалан, *олаймоқ, ҳомушланмоқ, турмоқ, қолмоқ*.

Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг кўшилиши феълда фақат каузативликни (ўтимлиликни)гина ҳосил

¹ Ҳожиёв А. Феъл, 97-бет.

² Кўчкортоёв И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги, 129-бет.

³ Гецадзе И.О., Неделков В.П. Морфологический каузатив в абхазском языке, Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 72-бет.

қилмасдан, балки тўғридан – тўғри унинг валентлигига ҳам таъсир қилади. Каузатив ҳолат феълларидаги валентлик миқдор жиҳатдан битта ортади. Ҳолат феъллининг яна бир валентлиги ҳосил бўлади. Демак, каузативлик (ўтимлилик) феъл валентлигини кўпайтиради¹. Бундай ҳолларда грамматик жиҳатдан феъл синтактик актантилари ортади, семантик жиҳатдан феъл маъноси яна ҳам конкретлашади. Агар семантик каузативда шундай хусусиятга эга феъл табиатан, моҳиятига кўра, фақат каузатив муносабат нуқтаи назаридан икки валентликка эга бўлса (агенс валентлиги ва объект валентлиги), морфологик каузативли ҳолат феъллари орттирма нисбат форманти кўшилишидан, унинг ҳисобига яна бир валентликка эга бўлади ва бу жиҳатдан семантик каузативга тенглашади. Уларнинг объект валентлиги ҳам юзага келади.

Морфологик каузатив ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари моносиллабик ва полисиллабик ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг кўшилишидан юзага келади. Бунда моносиллабик ҳолат феълларига қуйидаги орттирма нисбат кўшимчалари кўшилади: ундош билан тугаган феъл негизига –дир, -киз, -ир: *тундирмоқ, ётқизмоқ, қотирмоқ*. Полисиллабик ҳолат феълларига эса қуйидаги орттирма нисбат аффикслари кўшилади: 1) унли билан тугаган феъл негизига -т: *музлатмоқ, қовжиратмоқ, ухлатмоқ, эсанкиратмоқ, чўчитмоқ*; 2) ундош билан тугаган феъл негизига тир: *кучайтирмоқ, таажжублантирмоқ, пасайтирмоқ, саргайтирмоқ*². Морфологик каузативли ҳолат феъллари гапда кесим вазифасини бажаради.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари «давомли» интеграл семали ҳолат феъллари семантик гуруҳида кам учрайди: *ётқизмоқ, қолдирмоқ*. Ушбу ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг каузация агеинси шахс, пациенси шахс ва буюм бўлади. Масалан: У

¹ Гецадзе И.О., Недряков В.П. Морфологический каузатив в абхазском языке, 73-бет. Яна қаранг: Розенцвейг В.Г. Семантическая валентность слова, словообразование, синтаксис. Слово в грамматике и словаре. М., 1984, 101-бет.

² Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 193-196-бет; Гуломов А.Ф. Феъл, 63-бет; Иванов С.Н. О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах. Ученые запски ЛГУ. 294, сер. Востоковедческих наук. Вып. 12. Л., 1961, 7-бет; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, 115-121-бет. Ҳожиёв А. Феъл, 96-бет; Буранов Дж. Типологические категории и сравнительное изучение языков. АДД, М., 1979, 41-бет.

қизчасини касалхонага ётқизди (Тошкент ҳақиқати). *Бир ёдгорлик қолдирди аждод наслига* (Б.Бойқобилов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг семантик гуруҳида морфологик каузативли ҳолат феълларнинг: 1) каузация агенси (воситаси) синтактик реаллашган ва 2) каузация агенси (воситаси) синтактик реаллашмаган кўринишлари учрайди.

Каузация агенси реаллашмаган типда каузатор кўпинча синтактик қайд этилган, баъзан қайд этилмаган бўлади. Бу ҳолда унинг мавжудлиги ким ёки нима эканлиги натижа ҳолатидан, каузатив маъноли феълдан англашилиб туради. Умуман, каузация агенси қайд этилган типда натижа актнинг юзага келиш сабаби, каузацияловчи аниқлиги билан ажралиб туради. Пациенс ҳолати каузация агенси таъсирининг тугалланган нуқтаси ҳисобланади. Каузатив муносабатда сабаб ва натижанинг жойлашиш тартибидан, аввал сабабнинг, сўнг натижанинг келиши объектив факт, қонуниятдир.

Морфологик каузативли «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг каузация агенси синтактик реаллашган типда *ўчирмоқ, тинчитмоқ, илитмоқ* каби каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси вазифасида шахс, баъзан планета, пациенс вазифасида эса шахс ва модда келади. Масалан: *Дадам тутунни дарров ўчирди* (А.Қахқор). *Хон ўрнидан туриб, одамларни тинчитди* (С.Юнусов). *Кўёш тупроқни илитди* (Ҳ.Ғулом).

Морфологик каузативли «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг каузация агенси синтактик реаллашмаган типидан биринчисидан фарқ қилади. Бунда ҳам биринчи типга ўхшаш натижа ҳолат мавжуд. У алоҳида ифода томонига эга. Аммо натижа ҳолатни ифода этувчи сўз мажхул нисбатда қўлланиши билан ажралиб туради. Бундай ҳолларда асосий диққат – эътибор ҳолатни ким бажарганлигига қаратилмаслиги ва бажарувчини кўрсатувчи сўзнинг қўлланмаслигидан қатъий назар, айтилганидек, ҳолатнинг бажарувчиси фикран англашилиб туради. Демак, мажхул нисбат шаклида ҳолатни юзага келтирган синтактик реаллашмаган шахс каузатив маъноли «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллида каузация агенси ҳисобланади. Диққат пациенсда, натижа ҳолатида бўлганлигидан натижани юзага келтирган каузация агенси қайд этилмайди. Биринчи типдан фарқли у алоҳида нутқий ифодага ҳам эга бўлмайди. Демак, каузация агенси синтактик реаллашмаган ушбу типда ҳам каузатив муносабат ифодаланади.

Каузация агеи синтактик реаллашмаган «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари –ил форманти билан ясалади: *тўлдирилмоқ, тугатилмоқ, бўшати́лмоқ, қури́тилмоқ*. Улар гапда кесим вазифасида келади, каузация пациенси реализатори эса эга¹ бўлади.

Каузация агеи синтактик реаллашмаган «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг каузация пациенси позициясида тобелик ва шахс кабилар келади. Масалан: *Африка мамлакатларида қуллик тугатилади* (Тошкент ҳақиқати). *У мураббийликдан бўшати́лди* (А.Қаҳҳор).

Ушбу синтактик конструкцияларда «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари ўтимли (каузативли) формада, яъни орттирма нисбатда мажхул нисбат формантисиз берилиши мумкин. Масалан, охирги ҳолат феълли синтактик конструкцияда феъл маъносидаги ҳолат каузатив феълда ифодаланади. У (ҳолат) гапга формал – синтактик киритиш мумкин бўлган объект актантига боғланади. Объектнинг реализатори вазифасига бундай ҳолларда эга (у) ўтиб, тушум келишиги аффикси билан шаклланиб, феълдаги ҳолатни “олади” ва натижани билдиради. Эга (у) ўрнига мантиқан мавжуд, аммо товуш ифодасига эга бўлмаган агеи – унинг реализатори келтирилади, гапга киритилади. Бу синтактик эга бўлиб, каузатив муносабатнинг агеини – сабаб воситасини ифода этади. Бунда каузатив муносабат орттирма нисбат формантидаги ҳолат феълда ифодаланади. Демак, бу ҳолда каузатор синтактик реаллашиши билан характерланади. Қиёсланг:

У мураббийликдан бўшати́лди.

У мураббийликдан уни бўшати́ди.

Бу каузатив феълли гап конструкцияларида биргаликда, қиёсан олганда иккита эга, иккита тўлдирувчи, кесим қатнашади. Бундай статистик-синтактик мувофиқлик асосида жиддий семантик фарқ мавжуд. Шунини айтиш керакки, қиёсланаётган нутқ бирликларида семантик ва грамматик ўхшашлик чиқиш келишиги формантли (формал бир хил) сўз – воситали тўлдирувчиларда ҳамда нисбат фарқига эга ҳолат феъллари – кесимларда кўринади. Демак, буларда ҳам семантик, ҳам грамматик умумийлик бор. Шунингдек, грамматик бир хиллик каузатив конструкциялардаги бош бўлақларда (эгаларда) ҳам яққол кўриниб турибди. Аммо каузатив муносабат нуқтаи назаридан биринчи каузатив

¹ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл, 100-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаёв Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 183-бет.

конструкциядаги эга – учинчи шахс семантик жиҳатдан каузация пациенси, каузацияланувчи, гапдаги фикр моҳиятини ўзида тўпловчи, объект бўлса, иккинчи каузатив конструкциядаги эга – учинчи шахс эса семантик жиҳатдан субъект – агенс ҳисобланади. Бу ўринда синтактик категория билан семантик категория тенг келади, ўзаро мувофиқликни ҳосил қилади. Каузатив муносабат нуқтаи назаридан эса семантик – синтактик оператор каузация агенси (каузацияловчи) саналади. Каузация агенсининг таъсири (ҳаракати) эса гапда синтактик қайд этилган пациенсга (семантик объект, синтактик тўлдирувчига) ўтади, у ҳолатлашади. Маълум бўлдики, кейинги каузатив конструкция аввалгисидан каузация агенсининг мавжудлиги – унинг алоҳида лисоний ифодага эгаллиги билан, шунингдек, каузация пациенси ҳам синтактик берилганлиги билан фарқланади.

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларига орттирма нисбат формантидан сўнг баъзан биргалик нисбати аффикси ҳам қўшилади: *ўчиришмоқ*. Бунда ҳам «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъли каузатив маъноли феъл сифатида ўз агенси ва пациенсига эга бўлади. Каузатив феъл биргалик нисбатида реаллашишига кўра каузация агенсининг бирдан ортиқлиги англашилади. Бунда гапдаги каузатив феъл агенсининг реализатори кўплик шаклида келиб, шахс, пациенс реализатори ёнгин маъносини беради: *Одамлар алангага кўрна, шолча ётиб*, (алангани –Р.Р.) *зўрга ўчиришибди* (А.Қаҳҳор).

Морфологик каузативли феъллар «ижро» интеграл семали ҳолат феълларида санокли: *салқинлатмоқ*. Каузатив феълли гапда каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахс бўлиб келади: *Чол ўз болаларини салқинлатибди* (Ўзб.халқ.эртас.).

«Ҳаракатнинг ҳолати» феълларидаги каузатив феъл *сусайтирмоқ*. Ушбу каузатив феълнинг характерли хусусияти каузация агенсини англаувчи сўзнинг “ҳаракат” семасига ҳам эгаллигидир. У овоз ҳаракати изоҳида келади. Феълда қайд этилган ҳолат пациенс реализаторидаги қимирлаш ҳаракатининг ҳолат белгиси бўлиб воқелашади: *Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтиради* (Н.Норматов).

«Биологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги морфологик каузатив маъноли феъллари қуйидагилар: *ўлдирмоқ, сўлдирмоқ*. Айни феълларда каузатив муносабатнинг ифодаланишида каузация агенси шахс, каузация пациенси шахс ва ўсимлик бўлади: *Уни*

фашист отиб олиб ўлдирган (Х.Назир). *Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар* (А.Орипов). *Қизил гулни хазон қилиб сўлдирар* (Ф.Йўлдош).

Каузатив маъноли «биологик» ҳолат феълларида баъзан каузация агенсининг реализатори вазифасидаги сифатдош отлашади, унинг маъно доираси кенгайди, у шахсни англатади. Пациенс ҳам шахс бўлади: *Мени ўлдирдилар Шохимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар* (А.Орипов).

«Физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп учрайди. Уларда реаллашган ҳолат каузация агенсининг таъсиридан организмда юзага келган ҳолат ўзгариши – натижа ҳолат сифатида кузатилади. Организмдаги ўзгариш ташқи ва ички жисмоний ўзгаришларни, «физиологик» жараёнларни ўз ичига олади.

«Физиологик» ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг ифодаланиши ўзига хосдир. Бундай каузатив феълларни каузатив муносабат ифодалашига, натижа ҳолатнинг қандай каузация агенси таъсирида юзага келишига, яъни каузацияловчининг моҳиятига кўра иккига ажратиш мумкин: 1) «физиологик» ҳолатнинг каузация агенсининг (шахснинг) – ундаги фактитивлик ёки муайян аъзонинг ҳаракати натижасида юзага келиши; 2) «физиологик» ҳолатнинг каузация агенсида – шахс организмда (экстралингвистик) факторлар таъсирида юзага келиши.

«Физиологик» ҳолатнинг каузация агенсининг, шахснинг – ундаги фактитивлик ёки муайян аъзонинг ҳаракати натижасида содир бўлишида ҳолат шахс аъзосининг ҳолати билан боғланади. Шахснинг ўзи эса организмнинг бирор қисмида ҳолатни (натижа сифатида) юзага келтирувчи, агенс ҳисобланади. Бунда сабаб-натижа акти шахс организмда кузатилади. Шахснинг ўзига ўзи таъсир қилувчига – каузаторга айланишида ундаги майл, истак, хоҳиш каби рухий факторлар организмда ҳолатнинг воқе бўлишида, шахсни шунга ундашда етакчи роль ўйнайди.

Биринчи типда феълда ифодаланган ҳолат препозициядаги сўзда ифода этилган киши аъзосининг ҳолати бўлиб, унинг ҳаракати натижасида содир бўлади. Бунда объектнинг ўз аъзосига таъсири, уни ҳаракатга келтириши сабаб, киши аъзосининг муайян жисмоний ҳолатга ўтиши натижа ҳисобланади.

Демак, каузатор каузация агенси бўлишидан ташқари, каузация пациенси (объекти) сифатида ҳам кузатилади¹. Бу каузаторнинг каузация пациенси ҳам бўлиш имконига эгалигидан келиб чиқади.

Чақчайтирмоқ, буриштирмоқ, тириштирмоқ каби каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияларда каузация агенси бўлиб шахс, пациенси бўлиб унинг аъзоси кузатилади. Масалан: *Йигит кўзларини чақчайтирди* (Ўзб.халқ эртак.). *Ўзини ойнага солиб, башарасини буриштирди* (С.Аҳмад). *Бола пешанасини тириштирди* (Гулистон).

Чақчайтирмоқ, диккайтирмоқ, ҳурнайтирмоқ каби каузатив ҳолат феъллари ҳайвон билан боғлиқ «физиологик» ҳолатни ҳам ифодалайди. Жисмоний ҳолат ҳайвон аъзосининг ҳаракати натижасида содир бўлади. Каузация агенси вазифасида ҳайвон, пациенси вазифасида унинг муайян аъзоси келади. Масалан: *Бойқушлар кўзларини чақчайтирибди* (Ўзбек халқ эртак.). *Ит қулоқларини диккайтирибди* (Ўзбек халқ эртак.). *Тўсатдан пайдо бўлган бешта одамни кўриб, хўроз патларини хўрнайтирибди* (С.Юнусов).

«Физиологик» ҳолатнинг каузация агенсида – шахс организмида ташқи факторлар таъсирида юзага келишида каузация пациенси аввалги типдан фарқли алоҳида, мустақил каузация агенси таъсирида бўлади. Шунга кўра унда ҳолат ўзгариши юз беради. Бунда пациенс каузация агенсининг “структурал компоненти” эмаслиги, ундан бутунлай бошқалиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда *жунжитмоқ, ҳоритмоқ, ухлатмоқ* каби каузатив феълларнинг каузация агенси ҳаво оқими, жисм, шахс, каузация пациенси киши аъзоси, ҳайвон ва шахс сифатида кузатилади. Масалан: *Салқин шамол танни жунжитади* (Ҳ.Ғуллом). *Отимни ҳоритар тоғларнинг тоши* (Балогардон). *У болани ухлатибди* (Ўзбек халқ эртак.).

«Психик» интеграл семали ҳолат феъллари семантик гуруҳида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп: *газаблантирмоқ, дадиллантирмоқ, уялтирмоқ*. Бу каузатив феълли конструкцияларда каузатив муносабатнинг каузация агенси ўрнида дарак, жами ва фикр ифодалаш бирлиги маъноли сўзлар, каузация

¹ Яна қаранг: Долинина И.Б. Структура предложения с рефлексивными конструкциями в английском языке.// Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, 38-бет. Долинина И.Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола, 74-75-бет.

пациенси ўрнида шахс маъноли сўзлар келади. Масалан: *Кутилмаган хабар уни қаттиқ ғазаблантирди* (Ойбек). *Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди* (П.Қодиров). *Бу гаплар жиддий эмас, ҳазил бўлса ҳам, Дилшодни жуда уялтирди* (М.Исмоилий).

Морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари семантик каузатив маъноли ҳолат феъллари каби каузатив муносабатни қай даражада ифодалашига кўра ҳам характерланади. Аниқроғи, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат асосан аниқ, тўлиқ ифодаланади. Қиёсланг: ўчирмоқ, музлатмоқ, диккайтирмоқ, ётқизмоқ, илитмоқ, ўлдирмоқ, чақчайтирмоқ, ухлатмоқ, ғазаблантирмоқ.

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабатни жуда кўп ҳолларда яққол англатишига кўра ҳам ажралиб туради. Бизнингча, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг аниқ ифодаланиши ушбу феъллардаги каузатив формантнинг таъсиридан, унинг каузатив муносабатни аниқ англатиш имконига эгалигидан ва бу нутқда лексема типдаги ўтимсиз туб ҳолат феъллари томонидан “қўллаб-қувватланишидан”, шунга кўра морфологик каузативли ҳолат феълларида нутқий ҳаракат – фаоллик маъносининг ҳосил бўлишидан, шунингдек, бу каузатив ҳолат феълларида каузация агенсининг конкрет ифодаланиб туришидан унинг семантик актантик характеридан юзага келади. Айтилганларга кўра каузатив муносабат морфологик каузативли синтактик бирликларда семантик каузативли синтактик бирликларга нисбатан ортиқ даражада аниқ ифодаланиб туради.

Семантик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно узуал-тил “бирлиги”, тил “факти” саналса, морфологик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно нутқий-нутқ “бирлиги”, нутқ “факти” сифатида баҳоланиши лозим.

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари кўп ҳолларда контакт каузативликни, баъзан дистант каузативликни қайд этиш билан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир.

Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари тилимизнинг бойлигини, ўзига хос семантик имкониятларга эгаллигини, тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатни ифода этади.

V БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ АДРЕСАТ ВАЛЕНТЛИГИ

Адресат¹ валентлигини қайд этувчи сўз ҳолат феъллари маъноларининг доимий бўлмаган қатнашувчисини (актантини) ифодалаб, семантик – грамматик хусусиятларига кўра ажралиб туради. У агенс ҳолати қаратилган объектни (предметни) англатади². Аниқроғи у (адресат) синтактик бирликларда ўзига қаратилган агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи бўлиб келади. Кўринадики, адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Демак, адресат агенс ҳолати йўлланган субъект ҳамдир³. Аммо бу субъект ҳолатнинг агенси типигаги субъектдан шу ҳолатнинг бажарувчиси эмас, фақат қабул қилувчи субъектлиги билан фарқланадики, ушбу дифференциация агенс ва адресат терминларида ҳам яққол ифодаланиб туради. Юқорида айтилганлардан адресатнинг агенсга нисбатан иккиламчи, фақат қабул қилувчи актантлиги келиб чиқади. Чунки адресатнинг қабул қилувчи сифатидаги фаоллиги агенс актанти бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига йўналишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресант оппозициясини талаб қилади. Чунки адресат мантиқан адресант билан боғланади. Адресантнинг адресатга нисбатан жўнатувчи эканлиги эса аксиомадир. Демак, адресатнинг бўлиши учун адресант бўлиши ва, аксинча, адресантнинг бўлиши учун адресатнинг бўлиши мантиқан шарт. Улар диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади. Бинобарин, маъно жиҳатдан адресатга эга бўлган *ўқталмоқ*, *сақламоқ*, *ишшаймоқ* каби ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат бажарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади.

¹ Адресат термини “қабул қилувчи” маъносини беради. Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 91-бет; Люстрова Л.И. Дерягин В.Я. Дружьем русского языка. М., 1982; 93-94-бет.

² Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 96-бет. Фуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 125-бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М.А., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 236-бет. Ўзбек тили грамматикаси, 1, 238-бет. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 133-бет. Решетов Л.В. Категория падежа в языках разных систем. Ташкент, 1982, 95-бет.

³ Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет.

Агенснинг адресант характери кесими ҳолат феълли гап конструкциясидан, ҳолат феъллининг адресат семантик валентлигига ҳам эгалигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресантнинг эса оппозициядалигидан, уларнинг диалектик муносабатидан келиб чиқади. Аниғи, адресат ва адресант муносабатида ҳам, уларнинг синтактик конструкцияларда намоён бўлишида ҳам ҳолат феъллининг асосий, марказий роли, ушбу актантларни ўзида бевосита ифода қилиш¹ имконияти ўлчов бўлади.

Ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносини ифодалайди. Шунга кўра адресат ўзига йўналган агенс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади. Бу жараён дистант ҳолда юз беради. Адресат томонидан ҳолатни қабул қилиш вақтида адресатнинг агенс (адресант) ҳолатига бўлган муносабати ҳам кечади. Бу муносабатнинг салбий ёки ижобий бўлиши гапнинг мазмун жиҳатидан, ҳолат феъли маъносидан, адресат ва адресант “ҳамкорлигидан”- коммуникатив жараёндан англашилиб туради. Ҳолат феъллари адресатининг адресант позициясида ҳам шахс кузатилади.

Ҳолат феъллари адресатида йўналишни қабул қилиш жараёни ҳаракат ва нутқ феъллари адресатидагига нисбатан мавҳумроқ содир бўлади. Бу ҳолат феълларининг “ҳолат” архисемасига эгаллиги, ҳолатнинг эса ҳаракат, нутқ, кўриш, эшитиш кабиларга нисбатан мавҳумлиги билан боғлиқдир. Шунингдек, феъл маъносидаги агенс ҳолатининг адресатга қаратилиши, ҳолат маъноли лексемаларда мавҳумроқ бўлиши ҳолатнинг ҳаракатга нисбатан пассивлигидан – ундаги “ҳаракат” аниқ кўзга ташланмаслигидан, ташқи яққол ифодага эга эмаслигидан келиб чиқади. Шунга қарамасдан ҳолат феълларида адресат семантик характерда бўлиб, нисбатан мавҳумроқ воқелашади. Аммо ўтимли ҳолат феълларидаги адресат актанти ўтимсиз ҳолат феълларидаги адресат актантига нисбатан реалроқ бўлади. Чунки ўтимли ҳолат феъли муайян объектдаги ҳолатни ифодалайди, яъни у объектни кўрсатувчи семага ҳам эга бўлади. Бу объект эса субъект таомонидан бевосита муайян шахсга (адресатга) йўналади. Қиёсланг: *ўқталмоқ, сақламоқ, тўрсаймоқ...*

¹ Яна қаранг: Коклянова А.А. Глагольные словосочетания в узбекском языке. В.кн.: Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962, 77-бет; Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетания в современном башкирском языке. АКД. –Уфа, 1975, 25-бет.

Юқорида айтилган фикрлар адресат актантининг қабул қилувчи моҳияти, агенс ҳолатининг унга қаратилиши тушунчаси, қиёсланган ҳолат феълларининг адресатини қайд этувчи сўзнинг жўналиш келишиги (датов)да¹, келишикли бошқарувда бўлишини аниқ ифодалаб туради. Ҳақиқатан, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари адресати реализаторининг формал-семантик шаклланишида –га форманти типик саналади. Чунки бу қўшимчанинг асосий вазифаси адресат тушунчасини ифодалашдир. Бошқача айтганда, жўналиш келишигидаги бошқарилувчи сўз (от) ҳолат қаратилган предметни ифода этади², яъни жўналиш келишиги адресат реализаторини синтактик шакллантиради, от ва феъл маъноларини боғловчи ифода беради. Шунга кўра феъл бошқарувли сўз бирикмаси тузилади. Жўналиш келишиги агенс ҳолати қаратилган объектни адресат объектга ўтишини, ўзгаришини тўла таъминлайди. Демак, жўналиш келишиги шу келишикдаги отдан англашилган предметнинг агенс ҳолати қаратилган субъект характеридаги объект эканлигини ифодалайди. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипидаги нутқ бирикларида қайд этилиши унинг асосий морфологик белгисидир. Адресатни реаллаштирувчи сўз воситали тўлдирувчи бўлади, тўлдирувчили бирикмани ҳосил қилади.

Ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари адресат валентлигига эгаллиги билан ажралиб туради.

Ўқталмоқ «ижро», *ишшаймоқ*, *тўрсаймоқ*, *бўзраймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг шахсдан иборат адресати отда ифодаланади. Ҳолат феълли бирикма компонентларининг ўзаро боғланиши учун “шахс” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Баланд зинаюя устида ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). *Умри Умидга совуқ ишшайди* (Ҳ.Назир).

Ўқталмоқ феъли ўтимлилиги сабабли ўзига хос хусусиятга эгадир. Ушбу сўз маъносида ифода топган ҳолат бир вақтнинг ўзида иккита объектга: қурол ва шахсга йўналади. Қиёсланг: *Улар милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). Демак, агенс ҳолати объектга (қуролга) йўналибгина қолмасдан, балки унга ўтган, уни “эгаллаган”,

¹ Яна қаранг: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 44-бет.

² Русская грамматика, II, 26-бет.

ҳаракатга келтирган. Бунда агенс билан курул (объект) орасидаги алоқа, боғланиш контакт ҳолда, ажралмас бўлади. Бу ҳолда биринчи объект агенсинг бевосита таъсирида бўлади, унга бутунлай “бўйсунди”. У агенс хоҳлаган ҳолатга ўтади. Агенс ҳолати қаратилган иккинчи объект эса адресат объект бўлиб, у агенс томонидан “...бевосита таъсирга учрамайди, фақат адресат ҳисобланади”¹.

Иккинчи объект биринчи объектга нисбатан “эркинлиги”, нисбий мустақиллиги билан характерланади. У адресатлигига кўра биринчи, яъни объект актантидан – ҳолат бевосита ўтган предметдан фарқ қилади. Шунингдек, адресат актанти фақат шахс бўлиши билан ҳам объект актантидан фарқланади.

Бўзраймоқ ҳолат феълнинг отда реаллашган адресати (шахс) изоҳловчи билан келади. Бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан контакт позицияда келиб, объектли бирикмани тузишига – адресат муносабатини англатишига кўра жўналиш келишиги билан шаклланади. Масалан: *Ўқтам уйқудан чўчиб Салим полвонга бўзрайди* (Х.Назир).

Сақланмоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълнинг адресати (шахс) баъзан кишилиқ олмошида ҳам кузатилади. Бунда сақламоқ феълнинг адресати жонлантирилган (персонификация) предмет ҳолати қаратилган шахс бўлади. Қиёсланг: *Шеърим ...менга меҳрини сақлаган* (Б.Бойқобилов). Яна мисол: *Улуғ шоир ноёб китобларни шогирдларига сақлади* (Альманах).

Тўрсаймоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълнинг адресати (шахс) сонда ифодаланади. У (сон) “такрорланиб, отлашади ва келишиқ формасини олиб, кимга (кимларга –Р.Р.) сўроғига жавоб бўлиб, тўлдирувчи вазифасида келади”². Бунда у агенс ҳолати қаратилган бир нечта шахсни англатади. Шуниси характерлики, бу ҳолда юқорида кайд этилган гап конструкцияларидаги адресатдан фарқли адресант ҳам, адресат ҳам агенсинг ўзи бўлади. Бирдан ортиқ агенслар муайян жисмоний жараён ҳолатида бўлади. Бу ҳолат уларнинг бир – бирига қаратилади. Юқорида фикр юритилган типлардан фарқли бу турда адресант ҳам бошқа-бошқа, алоҳида бўлмайди. У жамланган, “бириккан” бўлиши билан ажралиб туради. Бир нечта агенс актанти орасидаги ўзаро муносабат адресат акт сифатида кузатилади.

¹ Решетова Л.В. Категория падежа в языках разных систем, 96-бет.

² Ўзбек тили грамматикаси, 1, 241-бет.

Демак, бу ҳолда адресант характеридаги агенс айти вақтда адресат эканлиги билан коммуникацияда фаол бўлади. Қиёсланг: *Улар анча вақтгача бир-бирларига тўрсайишди* (“Санъат”).

Адресат актантга кўра ўзаро умумий бўлган: *ўқталмоқ, сақламоқ* «ижро», *ишшаймоқ, бўзраймоқ, тўрсаймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари тобе алоқага – бошқарувнинг характерида кўра ўзаро ажралиб туради. Аниқроғи, қайд этилган ҳолат феълларидан ўқталмоқ лексемаси гап конструкцияларида препозитив компоненти билан кучли бошқарув муносабатида бўлади. Яна қиёсланг: *У болага найза ўқталди* (Ўзбек халқ эртак.).

Сақламоқ, ишшаймоқ, бўзраймоқ ва *тўрсаймоқ* феъллари эса аввалгисидан фарқли бирикма конструкцияларида тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатига киришади. Яна қиёсланг: *Юрак меҳримни сенга сақладим* (Саодат). *У сувоқчига қараб бўзрайди* (Ўзбек халқ эртак.).

Демак, адресат валентлиги оид ҳолат феъллари тобе (бошқарув) алоқанинг ҳар икки турига эгаллигига кўра локалис валентлигига эга ҳолат феъллари билан ўхшашдир.

Хуллас, 1) адресат феъл маъносида ифодаланган агенс ҳолати йўналган, қаратилган объект бўлади. У агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи ҳисобланади. Адресатда агенс ҳолатига нисбатан бирор субъектив муносабатнинг кечиши, бу муносабат қай даражада бўлмасин, мантиқий асосга эгадир; 2) адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Адресатнинг қабул қилувчи фаоллиги агенс бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига қаратилишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресантни талаб қилади. Адресат мантиқан адресант билан боғланади; 3) адресат валентлигига эга ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат бажарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади. Агенснинг адресант характери кесими ҳолат феълли гап конструкциясидан, ҳолат феъли маъносининг адресатга ҳам эгаллигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресант актантларининг эса ўзаро оппозициядалигидан, уларнинг диалектик бирлигидан келиб чиқади; 4) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносига эга бўлади. Адресат агенс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади; 5) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг шаклланишида

жўналиш келишиги кўшимчаси типик саналади. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипидаги сўзларда қайд этилиши унинг доимий морфологик белгисидир;

б) ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари гап конструкциясида препозитив компоненти билан кучли бошқарув, «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари эса тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлади.

VI БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ ҲОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилидаги “малака” интеграл семали ҳолат феълларидан бошқа барча ҳолат феъллари ҳолат валентлигига эга. Бунда ҳолат маъносига эга турли сўз туркумига оид тил birlikлари ҳолат феълларининг валентлик иштирокчиси бўлади. Ҳолат валентлиги турли туркумлар орқали воқелашишига кўра агенс, локалис валентликлари билан мувофиқ бўлса-да, аммо у ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Аниқи, ҳолат реализаторининг бошқа (агенс, локалис) актантларнинг реализаторидан фарқли унинг типик синтактик позицияда бўлишида ва семантик жиҳатдан феъл маъносидаги агенс (баъзан контрагент) ҳолатининг кечиш тарзини ифода этишида яққол кўринади. Бошқача айтганда, ҳолат валентлигининг реализатори ҳолат феълидаги агенс ҳолатининг ҳолат белгисини англатади.

Шуни ҳам такидлаш керакки, ҳолат феълида кузатилган ҳолат ҳолат валентлигини реллаштирувчи сўздаги ҳолат билан диалектик боғлиқ бўлади. Чунки феълдаги асосий ҳолат ҳам, ҳолат актанти ҳособланган “тобе” ҳолат ҳам аслида агенс ҳолати сифатида кўринади. Ҳар икки ҳолатнинг ҳам моддийлиги, объективлиги, юзага келиши агенсга кўрадир. “Тобе” ҳолат асосий ҳолатнинг муайян белгиси бўлгани сабабли унинг агенс билан боғланиши асосий ҳолатга кўра юз беради. Чунки агенс даставвал муайян ҳолатда бўлади ва ушбу ҳолат турли тарзда кечади. Демак, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар икки ҳолатнинг бажарувчиси, юзага келтирувчиси агенс бўлиб, бу ҳолатлар грамматик жиҳатдан ҳолат феъли маъносида ва унинг валентлик иштирокчисиде реаллашади. Демак, агенс ҳолатини ва унинг қандай ҳолда содир бўлишини билдирувчи сўз маъноларининг ўзаро боғланиши ҳолат муносабатли семантик синтагмаларни ҳосил қилади.

Феълда қайд этилган агенс ҳолати назарда тутилган ҳолатга нисбатан мавҳумроқ бўлади. Чунки ҳолат актанти агенс ҳолатини муайян томондан аниқлаштириш вазифасини ўтайди. Бу ҳолда у (“тобе” ҳолат), асосан, оптик таъсир қилиши билан характерланади. Чунки бу ҳолат муайян ҳолатнинг (агенс ҳолатининг) муайян вазиятдаги энг муҳим, характерли белгисини кўрсатишига кўра

ажралиб туради. Қиёсланг: *Аҳмад бой икки ўғли билан терлаб, қизариб...ўлтирибди* (Ғ.Жаҳонгиров).

Кўринадикки, феълда ифодаланган ҳолат агенс ҳолати сифатида асосий, “доимий” бўлса, агенс ҳолатининг ҳолат белгиси бўлиб келган ҳолат вақтинчалиги, аниқлиги, фаол таъсир қилиши билан шахсда муайян модал муносабат уйғота олиш имкони билан характерланади. Демак, асосий ҳолат (агенс ҳолати) “доимий”, “мутлақ” бўлса, “тобе” ҳолат унга нисбатан вақтинча, ситуативдир.

Гап конструкцияларида ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатининг қандай ҳолда кечишини қиёслаш, ўхшатиш йўли билан ҳам ифода этади. Агенс ҳолатини компаратив усулда аниқлаш муайян ҳолатнинг қандай ҳолда содир бўлишидан ўхшатиш белгисига кўра фарқ қилади. Қиёсланг: *Унга биров қараб турмаган бўлса ҳам, юзи лоладек қизарди* (М.Исмоилий).

Айтилганлардан маълум бўлдики, ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифода этувчи сўз агенс ҳолатининг кечиш тарзини англатади ва агенс ҳолатини ўхшатиш йўли билан аниқлаштиради.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, феъл маъносида берилган агенс ҳолати ҳолат актанти орқали конкретлашса, айтилган вақтда кейинги ҳолат ўз навбатида ҳолат феъли маъносидаги ҳолат (агенс ҳолати) орқали конкретлашади. Бу ҳолда “тобе” ҳолатнинг қандай асосий ҳолатга тегишлиги, қандай ҳолатнинг белги-хусусияти эканлиги маълум бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ҳолат актанти кўпинча равиш, равишдош, шунингдек, от ва сифатларда кузатилади. Ҳолат валентлигининг реализатори гапда равиш ҳоли вазифасини ўтайди. Ҳолат феъллари ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзлар билан битишув ва бошқарув муносабатида бўлишига кўра ҳолат феълли релятив ва ҳолат феълли объектли бирикмалар тузилади.

ҲОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ АГЕНС ҲОЛАТИНИНГ КЕЧИШ ТАРЗИНИ ИФОДА ЭТИШИ

Агенс ҳолатининг кечиш тарзини билдирувчи ҳолатнинг реализатори вазифасида равиш, равишдош, сифат, от ва тақлидий сўзлар келади. Шунга кўра агенс ҳолатининг қандай ҳолда бажарилишини ифода этувчи ушбу морфологик бирликлар семантик-синтактик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Ҳолат валентлигининг равишда реаллашиши. Ҳолат феъллари ҳолат валентлигининг ҳолат (проф. А.Ҳожиев фикрича тарз¹) равишларида қайд этилиши етакчидир. Ҳолат актантининг кўпинча ҳолат равишларида ифода этилиши, биринчидан, уларнинг ўзбек тилидаги «ижро», “малака” ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларидан бошқа барча лексик-семантик гуруҳларда кузатилиши билан, иккинчидан, ҳолат равишлари феъл маъносидаги агенс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини аниқ, яққол ифодалай олиши билан асосланади.

Ҳолат валентлигини реаллаштирувчи ҳолат равишлари маъно жиҳатдан бошқа тур равишларга нисбатан мураккаблиги, нутқда фаол ишлатилиши билан, равишларнинг асосий қисмини шу тип равишлар ташкил қилиши, яъни бошқа тур равишларга киритилмаган сўзлар шу равишга киритилганлиги² билан, ясама равишларнинг аксарияти ҳолат равишлари эканлиги билан, ҳолат равишлари синтактик жиҳатдан бош (кесим) ва иккинчи даражали бўлак (ҳол, аниқловчи) вазифаларида кела олиши³ билан диққатга сазовордир.

Айтилганлардан маълум бўлдики, ҳолат равишлари фақат агенс ҳаракатининг эмас, балки агенс ҳолатининг ҳам бажарилиш усулини ифода этишига кўра ажралиб туради. Шу фикр нуқтаи назаридан туркий тилшуносликка оид илмий манбаларга⁴ назар ташласак, уларнинг кўпчилигида ҳолат равишининг, асосан, иш-

¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М.А., Ҳожиев А., Расулов И.Р., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 402-бет.

² Убаева Ф. Ҳол категорияси. -Тошкент, 1971, 114-бет.

³ Яна қаранг: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 142-бет.

⁴ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 142-бет, 1, 583-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II, 148-бет. Турсунов У, Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 229-бет. Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетаний в современном башкирском языке. АКД, Уфа, 1975, 22-бет. Дауенов Е.Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. АКД, -Ташкент, 1966, 19-бет. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1979, 78-79-бетлар.

ҳаракатнинг қандай содир бўлиш усулини, бажарилиш сифатинигина англатиши тилга олинади, холос. Ваҳоланки, айтилганидек, ҳолат ҳам материянинг яшаш шаклидир. Ҳолат жараёни ҳам объектив бўлиб, оптик ва акустик қабул қилинар экан, демак, ҳолат актантини ифода этувчи ҳолат равишларининг агенс ҳолатининг бажарилиш тарзини англатиши мантиқий – объектив асосга эгадир. Демак, ҳолат равиши баъзи манбаларда¹ ҳам ҳақли равишда таъкидланганидек, ҳаракат ва ҳолатнинг қай тарзада юз беришини, қандай усулда амалга ошишини ифода этишига кўра характерланади.

Ҳолат қатнашувчисини реаллаштирувчи ҳолат равишлари ҳолат феълли бирикмаларни тузишда фаол ишлатилади².

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги ҳолат равишларида кузатилади.

Ётмоқ «давомли», *ухламоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифодаловчи сўз ҳаракатсиз маъносини беради. У агенс ҳолатининг қимир этмаган ҳолда юз беришини англатади. Релятив бирикма аъзолари учун классема функциясини “ҳаракатсиз” семаси ўтайди. Масалан: *Бола жим ётибди* (Ўзбек халқ эртак). *Шаҳар жим ухлайди* (Ойбек).

Қолмоқ «давомли» ва *чидамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз чорасиз маъноси билан келади. У агенс ҳолатининг назарда тутилган ҳолда кечишини билдиради. Сўз бирикмаси “чорасиз” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Улар ноилож қолишди* (С.Аҳмад). *...ўғил ва қизлар бировларнинг... хўрлашига ноилож чидар* (П.Турсун).

Ўтирмоқ, *қолмоқ* ва *турмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти гапирмасдан (овоз чиқармай) бўлади. Ҳолат реализатори агенс ҳолатининг мутлақо товуш чиқармаган ҳолда содир бўлишини англатади. Сўз маъноларининг бирикуви “гапирмасдан” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Турғун ота жим ўтирди* (М.Исмоилий). *Анвар билан Раъно жим қолишди* (А.Қодирий). *Мен индамасдан туравердим* (Ф.Мусажонов). *Турмоқ* ва *ўтирмоқ* «давомли ҳолат» феълларининг қайд этилган ҳолат актанти баъзан равишдошларда ҳам ифодаланади. Бу турда ҳам

¹ Убаева Ф. Ҳол категорияси, 54-бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ўша асар, 402-бет.

² Равиш+ феъл модели сўз бирикмалари туркий тилларда кўп қўлланади.

шахс ҳолатининг бирор фикр билдирмаган, гапирмаган ҳолда кечиши англашилади. Масалан: *Арслон индамай тураверди* (Мурмуҳсин). *Иккови ҳам индамай ўтираверди*¹ (Лайли ва Мажнун). Аммо ҳолат актантининг равишдошда ифода этилиши равишли кўринишидан фарқли ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. (Булар ҳақида қуйроқда алоҳида фикр юритамиз).

Турмоқ ва *ўтирмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти биргаликда бўлади. Синтактик бирликларда агенс (шахс) ҳолатининг бошқа шахс билан бирга юз бериши англашилади. “Биргаликда” семаси сўз маъноларининг ўзаро боғланишида классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Она-бола бирга*² *кўчада туришди* (Ҳ.Назир). *Мана, иккиси бирга ўтиришибди* (О.Мухторов).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида тикка, *ўтирмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида рўбарў кабилар ҳам кузатилади. Ҳолат феълли бирикмалар: а) агенс ҳолатининг тик ҳолда кечишини ифода этади. Масалан: *Мен унинг ёнида тинпа тик турардим* (О.Ёкубов); б) агенс ҳолатининг бошқа шахс билан юзма-юз, тўқнаш ҳолда бўлишини билдиради. Масалан: *Дилдор билан кампир қарама-қарши ўтиришди* (Ойбек). *Сен билан турибман бу кун бетма-бет* (А.Орипов). Демак, ҳолат муносабатли сўз бирикмаларининг тузилиши “тикка” ва “рўбарў” классемаларига кўра юз беради.

Тўхтамоқ, *ўчмоқ*, *тинмоқ* «ҳаракат натижаси», *мулойимлашмоқ* «ҳаракат» *бўшашмоқ* «физиологик», *сергакланмоқ*, *жиддийлашмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз тўсатдан (кутилмаганда) ифодаси билан келади. Бу турда ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатининг кутилмаганда содир бўлишини билдиради. “Тўсатдан” семаси классема вазифасини ўташига кўра бирикма конструкцияси шаклланади. Қиёсланг: *Эргаиш уйнинг эшигига*

¹ Дауенов Е. “Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке”. (Тошкент, 1966) номли номзодлик диссертациясининг авторефератида, (21-бет), *ўтирмоқ* феъллини ҳаракат феъли сифатида қайд этади. Тўғри, *ўтирмоқ* феъли ҳаракат маъносига ҳам эга, аммо айни вақтда у ҳолат маъносини ҳам беради. Унинг ҳаракат ёки ҳолат феъли эканлиги нутқий фаолиятида маълум бўлади. Шунга кўра авторнинг: (ол) *ёки боласын қолтыгына қысып... букшайип отырды* (Дэукараев Н.Д) келтирган мисолида *ўтирмоқ* ҳаракат феъли эмас, балки давомли ҳолат феълдир. Унинг ҳолат феъли эканлиги препозитив, тобе компонентига кўра ҳам кўриниб турибди.

² Убаева Ф. “Ҳол категорияси” монографиясида (53-115-бетлар) *бирга*, *биргаликда*, *ёнма-ён* каби равишларни биргалик равиши (биргалик холи) деб, ҳолат равишларидан фарқ қилади. Бундай равишлар биргалик равиши семантик гуруҳини ҳосил қилса-да, аслида кенг маънода ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилиш тарзи, усулини билдиради.

етганда бирдан тўхтади (Ф.Мусажонов). *Юзларидаги табассум бирдан ўчди* (Ў.Ҳошимов). *...элликтошнинг товуши бирдан мулоимлашди* (Ойбек). *Кейин бирдан бўшашиди-ю...* (Ў.Ҳошимов). *Йигит қора қушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди* (П.Қодиров). *Аввал қиқирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашди* (Мирмуҳсин).

Жимимоқ «ҳаракат натижаси», *равшанлашмоқ* «физиологик» ва *совимоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти тезда бўлади. Релятив бирикмада агенс ҳолвтининг қисқа вақт ичида юз бериши ифодаланади. Феълли бирикма компонентлари “тезда” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *...йиги-сиги узоқ давом этмасдан дарров жимиди* (А.Қаҳҳор). *...шу қушнинг сайрашини эшитсангиз, кўзингиз дарров равшанлашади* (Ўзб.халқ эртак.). *Элёр бирон нарсани тез севиб, тез совирди* (У.Назаров).

Тўхтамоқ ва *тинчимоқ* «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти сифатида “зўр-базўр” келади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг катта қийинчилик билан амалга ошиши ифодаланади. “Зўр-базўр” семаси классема бўлишига кўра бирикма конструкцияси тузилади. Масалан: *Мамат бува уни зўрға тўхтатди* (Ф.Мусажонов). *Акбар ака аранг синфни тинчитди* (Ф.Мусажонов). Ўзаро синонимик муносабатдаги ҳолат ифодали аранг ва зўрға лексема семемалари нозик маъно фарқига эга. Асосан адабий тилга хос аранг лексема семемасида “зўр-базўр” қўшимча белги даражаси ортиқ бўлиб, бу сўз “жуда” оттенкасига ҳам эга.

Бўшамоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз аста маъносини англатишига кўра, у агенс ҳолатининг секин, давомий ҳолда кечишини билдиради. Сўз бирикмасининг тузилиши “аста” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Сахро аста-секин бўшади* (А.Қаҳҳор).

Саргаймоқ ва *кўкармоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти (бир хилда) ифода этувчи сўз агенс ҳолатининг бир – бирдан фарқсиз, бир текисда амалга ошишини ифода этади. Феълли бирикма “бир хилда” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Япроқлари бирдай кўкарган* (Ҳ.Олимжон). *Япроқлар бирдай саргайган* (О.Мухторов).

Кувонмоқ ва *ачинмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти (чин) дилдан бўлади. Релятив бирикмаларда агенс ҳолатининг чин кўнгилдан (самимий, юракдан)

бажарилиши англашилади. Сўз бирикмаси компонентлари “(чин) дилдан” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Ўғлимнинг гапини эшитиб, астойдил қувондим, деди у* (О.Ёқубов). *Қоронғида таниш овозни эшитиш билан Мажиддин ичидан қувонди* (Ойбек). *У ҳозир ич-ичидан ачинди* (О.Раупов). Ушбу «психик» ҳолат феълларининг қайд этилган ҳолат актанти отда ҳам реаллашади, объектли бирикмада иштирок этади. Қиёсланг: *...биринчи марта чин кўнглимдан ачиндим* (О.Ёқубов). *Ёлғиз кўриб, дилдан қувондим* (Т.Ҳамид).

Ҳолат валентлигининг равишдошда реаллашиши. Ўзбек тили грамматикасига оид қатор манбаларда равишдошнинг асосан ҳаракатнинг белгисини билдириши қайд этилади, холос. Шуни таъкидлаш керакки, ушбу функционал форма фақат ҳаракатнинг белгисини эмас, балки ҳолатнинг ҳам белги-хусусиятини тўла англади. Шу жиҳатдан ҳолат актантини реаллаштирувчи равишдошда ифодаланган ҳолат кесим бўлиб келган ҳолат феълидаги агенс ҳолатининг акад А.Н.Кононов таъбирича “иккиламчи”¹ ҳолатини қайд этади. У асосий ҳолат билан бир вақтда, баъзан ундан олдинроқ бажарилган ҳаракат – ҳолат ифодасини беради, асосий ҳолатнинг бажарилиш тарзини англади.

Демак, равишдош+ҳолат феъли қолипли нутқ бирликларида равишдош ҳолат феълининг валентлик партнёри сифатида қўлланиши билан характерланади². Ҳолат феълининг равишдош формасидаги феъл билан корреляцияси, семантик синтагмани тузуви ҳар икки феъл маъносининг ўзаро боғлана олиш имконига эғалигига, яъни улар семалар таркибида “ҳолат” классемасининг мавжудлигига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишдош орқали берилади.

Ётмоқ «давомли» ва ухламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ботган (кўмилган) ҳолда бўлади. Релятив бирикмада агенс ҳолатининг қайд этилган ҳолда кечиши ифодаланади. Бирикма компонентлари “ботган ҳолда” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Раҳбархон хаёл*

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 239-бет.

² Муайян феъл формасининг бошқа феълнинг валентлик партнёри бўла олиши ҳақида қаранг: Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 189-бет.

гирдобига чўмиб ётаркан (Х.Назир). *Оғир сукунатга чўмиб ухлайди қишлоқ* (Ғайратий).

Турмоқ «давомли» ва *мудрамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти таянган ҳолда бўлади. Ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатининг бирон предметга таянган (суянган) ҳолда юз беришини англатади. “Таянган ҳолда” семаси бирикма компонентларининг бирикуви учун классема вазифасини ўтайди. Масалан: *...Тешабой айвон устунига суяниб узоқ турди* (М.Исмоилий). *У креслога суяниб мудради* (О.Раҳимов).

Турмоқ ва *қолмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ҳайрон (нима қилишни билмаган) ҳолда бўлади. Бирикма конструкциясида агенс ҳолатининг ҳайрон қолган ҳолда кечиши ифода этилади. “Ҳайрон ҳолда” семаси классема бўлишига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *Бирпас анграйиб турди* (Ф.Мусажонов). *Шарофат хола тандир олдида ағрайиб турар* (У.Назаров). *Қасд қилса ҳам, ул анқайиб қолади* (“Алпомиш”). Ҳолат актантини реаллаштирувчи равишдошлар –микросемантик гуруҳнинг компонентлари: *ағраймоқ* ва *анқаймоқ* синонимлари асосан сўзлашув нутқида хослиги билан умумийликка, аммо анқаймоқ белги даражасининг (ҳайрон қолишнинг) ортиқроқлигига кўра ағраймоқдан фарқланади.

«Давомли» ётмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида яшириниб, ўтирмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида виқор билан ва бақрайган ҳолда, турмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида кулган ҳолда ва ғужанаклашган ҳолда кабилар келади. Релятив сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг беркинган ҳолда содир бўлиши англашилади. Масалан: *Шу пайтда Мирхолиқ қайда писиб ётади* (А.Пўлат); б) агенс ҳолатининг керилган (мағрурланган) ҳолда юз бериши ифодаланади. Масалан: *Муборакхоним супада гердайиб ўтирибди* (А.Қаҳҳор); в) агенс ҳолатининг чақчайган ҳолда бажарилиши ифода этилади. Масалан: *...дарахтларда бойқушлар кўзини чақчайтириб ўтирганмиш* (Мирмуҳсин); г) агенс ҳолатининг жилмайган, мийиғида кулган ёки ёқимсиз кулган ҳолда кечиши қайд этилади. Масалан: *Кўрқиб кетдим, кўрққанганимни қизлардан яшириб, илжасайиб туравердим* (С.Абдулла). *Пирмат бобо... кулимсираб турарди* (Ф.Мусажонов). *Чиммат ичида соқоли селкилаган бир чол тиржасайиб турибди* (О.Мухторов); д) агенс ҳолатининг қовоғини солган, тўрсайган

ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: *Мамарайим афанди... шумшайиб турарди* (М.Исмоилий). Кўринадик, “яшириниб”, “виқор билан”, “бақрайган ҳолда”, “кулган ҳолда” ва “тўрсайган ҳолда” семалари классема бўла олишига кўра бирикма компонентлари ўзаро мантикий алоқага киришади.

“Кулмоқ” архисемасига кўра ўзаро синонимик муносабатдаги *илжаймоқ*, *кулимсирамоқ* ва тиржаймоқ сўзларидан *илжаймоқ* сўзида белги даражаси *кулимсирамоқ* сўзига нисбатан ортиқ, *тиржаймоқ* сўзида эса салбий ифода кучли бўлиб, у “ёқимсиз” бўёғига эгадир.

Айрим монографияларда ҳолат англатувчи равиш ҳоли турмоқ феълли “кесим ифода этган ҳаракат билан бир пайтда юз берадиган ҳаракатни кўрсатади”¹, дейилади ва қуйидаги мисол келтирилади: *Ёқут қўлидаги пиёлаларни столга қўймас, афтидан унутган, кўзларини катта очганча қотиб турар эди* (С.Зуннунова). Демак, бу синтактик конструкцияда қотмоқ ва турмоқ феъллари ҳаракат феъллари сифатида тилга олинади. Ваҳоланки, гап конструкциясидаги феъл+феъл модели релятив бирикма компонентларининг ҳар иккиси ҳам ҳолат маъноли ҳолат феъллари бўлиб, препозитив феъл (мутлақ тобе компонент), постпозитив феълнинг (мутлақ ҳоким компонентининг) валентлик партнёри сифатида уни характерлайди, аниқлаштиради. Шунга кўра ушбу гапда равиш ҳоли кесим ифода этган ҳолат билан бир пайтда, параллел юз берган ҳолатни кўрсатади, яъни бирикма конструкциясида шахс ҳолатининг бутунлай ҳаракатсиз, қимир этмаган жисмоний ҳолатда кечиши ифодаланади.

«Ҳаракат натижаси» бўлган *қотмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти қорайган ҳолда, тўхтамоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти қичқирган ҳолда кабилар бўлади. Феълли бирикмалар: а)агенс ҳолатининг қайд этилган рангли ҳолда юз беришини ифодалайди. Масалан: *Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди* (Ҳ.Ғулом); б) агенс ҳолатининг кучли овоз чиқарган ҳолда содир бўлишини ифода этади. Масалан: *Ўқириб тўхтади сўнгги замбарак* (Ғ.Ғулом). Сўз бирикмаси компонентлари “қорайган ҳолда” ва “қичқирган ҳолда” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

«Образли» интеграл семали *товланмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида нур сочган ва алангаланган ҳолда, *сўлмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида сарғайган ҳолда кабилар

¹ Убаева Ф. Ҳол категорияси, 54-бет.

келади. Бунда ҳолат актантининг реализатори: а) агенс ҳолатининг нур таратиб йилтираган ҳолда бажарилишини ифодалайди. Масалан: *Унинг остидаги кошинлар ярақлаб товланади* (У.Назаров); б) агенс ҳолатининг кучли аланга тарқатган ҳолда кечишини англатади. Масалн: *...беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди* (Н.Ёқубов); в) агенс ҳолатининг сарғайган ҳолда юз беришини ифода этади. Масалан: *Ҳазон теккан гулдек сарғайиб сўлдик* (Ф.Йўлдош). Бирикма компонентлари “нур сочган ҳолда”, “алангаланган ҳолда” ва “сарғайган ҳолда” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Пишмоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълининг ҳолат актанти қизарган ҳолда бўлишига кўра унинг реализатори агенс ҳолатининг муайян рангда юз беришини англатади. “Қизарган ҳолда” семаси классема вазифасини ўташига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *Бозимда қизариб пишди олча* (Ж.Жабборов).

«Физиологик» интеграл семали *огримоқ* ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз “санчиб” ва “қақшаб”, *ухламоқ* ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз очик ҳолда маъносини англатади. У бирикма конструкциясида: а) агенс ҳолатининг санчиган ҳолда юз беришини ифода этади. Масалан: *Оғзи тахир, боши лўқиллаб огрийди* (П.Қодиров). *...мияси лўқиллаб огрийди* (М.Осим); б) агенс ҳолатининг қақшаган, сирқираган тарзда бажарилишини англатади. Масалан: *Оёғим зирқираб огрийди, -деди биров* (Латифалар). *...унинг аъзойи бадани зирқираб огрирди* (Мирмуҳсин); в) агенс ҳолатининг юмилмаган (очик) ҳолда кечишини қайд этади. Масалан: *Қуён кўзини юммай ухлайди* (Н.Фозилов). Релятив бирикмаларнинг тузилишида “санчиб”, “қақшаб” ва “очик ҳолда” семалари классема саналади.

Ётмоқ «давомли» ҳолат феълининг ҳолат валентлиги баъзан сифатдош + кўмакчидан тузилган нутқ бирлигида ҳам кузатилади. Бу аналитик форманинг автосемантик компоненти “кийим билан” ифодасини беришига кўра объектли бирикмада шахс ҳолатининг муайян шаклий- «физиологик» ҳолда кечиши англашилади. “Кийим билан” семаси классема характеридадир. Масалан: *Жим-жит, бўм-бўш хоналарнинг бирида ... у ечинмаган ҳолда ётарди* (Мирмуҳсин).

Демак, агенс ҳолатининг муайян ҳолат белгисини ифода этиши асосан равишдош, базан сифатдош формаларига хосдир.

Шуниси характерлики, ҳолат белгисининг ушбу функционал формаларда ифодаланиши фақат миқдорий фарқланмасдан, балки сифат жиҳатдан ҳам фарқ қилади, яъни муайян ҳолатнинг кечиш тарзини ифода этувчи бу формаларда – равишдошда ҳолат белгиси фаоллиги, яққол ва аниқлиги билан, инсонда мантиқий субъектнинг муайян ҳолат кўриниши ҳақида аниқ тушунча ифодаланиши билан характерланади. Бизнингча, шунинг учун ҳам ҳаракат- ҳолатнинг муайян ҳолат белгисини ифодалашда асосан равишдош қўлланади. Сифатдошда эса ҳолат белгиси равишдошга нисбатан ноаниқроқ, кучсизроқ бўлиб, ҳаракат ёки ҳолатнинг муайян ҳолат белгисини ифодалашда у аналитик формадан иборат конструкцияда иштирок этади. Бу ҳолда ёрдамчи сўз кесим позициясидаги феъл маъноси билан сифатдош маъносини ўзаро боғловчи ифода бериб қолмасдан, айтилиш вақтида ҳаракат – ҳолатнинг қай тарзда содир бўлишини, яъни сифатдош маъносида қайд этилган белгили ҳолда кечишини ҳам аниқлатади. Демак, бунда сифатдошда ифодаланган белгининг (ҳолат белгисининг) муайян ҳолатнинг кечиш тарзини кўрсатиши бевосита мустақил ва ёрдамчи сўз маъноларининг мантиқий бирикуви, ушбу сўзларнинг семантик-синтактик бир бутун ҳолда феъл кесимда ифодаланган муайян жараёни характерлаши, аниқлаш, унинг ҳолат белгисини ифодаланишига кўра юз беради.

Хулосалаб айтиш мумкинки, сифатдошда ифодаланган ҳолат равишдошда ифодаланган ҳолат даражасига ўзининг фаоллиги, руҳий таъсир кучи, аниқлик даражасига кўра етмаслиги билан фарқ қилади.

Ҳолат валентлигининг сифатда реаллашиши¹. Сўзнинг ҳақиқий “ҳаёти” нутқ фаолиятида бўлиб, у айтилиш жараёнда моддий, реал факторга айланади, муайян хабар ташийдиган, инсон руҳиятига таъсир қилади. Сўзнинг нутқий фаоллигининг асосий сабабларидан бири, бизнингча, ҳар қандай сўзнинг даставвал нутқда юзага келиши ва муайян семантик-синтактик вазифани бажаришига кўрадир. Шу жиҳатдан сўзни семантик, морфологик ва синтактик-функционал конкрет белгилаш бевосита нутқ акти билан боғлиқ бўлади. Демак, бунда сўз бирикмаси ва гап каби синтактик бирикмалар ўлчов вазифасини бажаради.

¹ Феълли бирикмаларнинг тобе компоненти позициясида сифатнинг келиши ҳақида кўшимча қаранг: Нигматов Х.Г., Холмуродов Р.Х. О критериях выделения обстоятельства как члена предложения, ж. “Советская тюркология”, Баку, 1986, 5, стр. 4, 6, 7.

Айтилганларга кўра ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз функциясида сифатнинг келиши, феълнинг маъно имкониятига кўра очиқ позициясини тўлдириши, унинг валентлик иштирокчиси бўлиши, сифат маъноси денотатининг ҳолат феълининг ҳолат актанти бўлиб кузатилиши ўзига хослиги билан ажралиб туради. Чунки сифатларнинг белги билдириш вазифаси отга, унда узвувал ифода этилувчи предметларга кўрадир. Шу сабабли сифатларнинг асосий хусуияти предмет белгисини билдиришдир¹. Демак, сифатларнинг предмет белгисини англатиши уларнинг асосий, бош семантик вазифаси ҳисобланади. Чунки муайян предметнинг моддийлиги унинг муайян белгисига кўра тасдиқланади. Бу белги эса лисоний жиҳатдан сифат маъносининг ташқи (экстралингвистик) асосини ташкил қилади.

Диалектик фалсафа нуқтаи назаридан объектив борлик предмет ва нарса-ҳодисалари ўзаро боғлиқ, бири иккинчисига ўтиб туришда, ўзгаришда бўлганидек, унинг лисоний белгилари – сўзлар ҳам ўзаро алоқада, бир туркумдан иккинчисига ўтиб туришда, яъни семантик-грамматик ўзгаришда кузатилади. Сўзларнинг бундай ўзгариши нутқда, гап конструкциясида юз беради. Бу эса ўз навбатида сўзларнинг синтактик семантикаси, позицияси ва вазифаси билан ўлчанади.

Сифатнинг типик семантик-синтактик вазифадан “чекиниши” ва гапда нотипик семантик-грамматик вазифада келиши унинг иккиламчи нутқий фаолияти бўлиб, бу унинг ҳолат феъли билан семантик бирикишидан, контакт препозицияда мутлақ тобе компонент позициясида кўлланишидан – феълли релятив бирикмани шакллантиришидан, шунга кўра феъл маъносига ҳолатни аниқлаш, унга хос муайян белгини англатишидан юзага келади. Шунингдек, сифатнинг ўзгача вазифада қайд этилиши унинг потенциал имконияти бўлиб, демак, бу имконият нутқда, синтактик қуршовда, қуршов аъзоларининг семантик-синтактик таъсир қилиш, сифат билан ўзаро бирика олиш қобилиятига кўра юз беради. Бошқача айтганда, нутқ актининг тил имкониятининг воқелашиши эканлиги, тил бирликларининг нутқда ўзаро бирикиши, функционал конкретлиги, муайян информация ташиши, дистрибутив бирликлар таъсирида маъно жиҳатдан категориал ўзгаришга учраши уларнинг (тил бирликларининг) кўпинча типик,

¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М.А., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 251-бет.

баъзан нотипик вазифада келишига кўра содир бўлади. Демак, сифатнинг гапда ўзгача, нотипик функцияда бўлиши мантикий асосга эгадир.

Бизнингча, ҳар бир морфологик категория бирликлари ўзининг асосий семантик-синтактик функциясидан ташқари иккиламчи нотипик функцияда ҳам қўллана олиш имкони билан характерланадики, бу имкониятнинг воқелашиши, тасдиғи нутқ фаолиятида юз беради. Маълумки, коммуникацияда ҳар бир сўз семантик-синтактик монофункционал бўлади. Чунки муайян гап конструкцияси ҳар қандай полифункционалликни бутунлай рад этади, яъни сўзлар нотипик семантик-синтактик вазифада келганда ҳам, фақат монофункционал бўлади. Чунки коммуникация акти “туғма” равишда фикрий аниқлик ва изчилликни талаб қилади. Бу эса бевосита нутқ учун хомашё вазифасини ўтовчи тил бирликлари, сўзларнинг семантик-синтактик бирикишидан, валентлик имконига эгалигидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, контекст, гап сўзларни бошқа маънолардан “тозалайди”, муайян семантик-синтактик вазифада бўлишига “мажбур қилади”.

Демак, ҳолат валентлигининг реализатори функциясида сифатнинг келиши ва унинг равиш ҳоли вазифасини ўташи, ҳолат белгисини ифода этиши синтактик конструкцияга кўра содир бўлади, синтактик қонуният саналади.

Ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифода этувчи сифатлар ҳолатнинг (фақат ҳаракатнинг эмас) қандай ҳолда кечишини англатишига, ҳолат белгисини билдиришига кўра равиш ва равишдошларнинг семантик-синтактик вазифасида намоён бўлади.

Сифатларнинг феъл маъносида ифода топган ҳолатни (ҳаракатни) характерлаш, аниқлаш, унинг муайян ҳолат белгисини ифода этиш имконига кўра проф. Н.К.Дмитриев “... сифат феълнинг аниқловчиси сифатида қўлланиши, яъни у равишнинг синтактик вазифасини бажариши мумкин. Бу ҳолда туркий ... сифат ҳол вазифасида келиб, рус тилидаги равишга мувофиқ бўлади”¹, дейди. Аммо туркий тилларда² сифатларнинг феъл билан бирикиши кам учрайди, яъни ҳамма сифатлар ҳам феъл билан ўзаро бирикиш, валентлик муносабатига киришиш қобилиятига эга эмас. Чунки улар семемаларининг семалар таркибида феъл семемаларининг

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.Л., 1948, 81-бет.

² Дауенов Е.Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке, 8-бет. Тикеев Д.С.Структурные типы словосочетаний в казахском языке. Алма –Ата, 1967, 67-бет. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ўша асар, 251-бет.

муайян семаси билан бирикувчи, ҳар икки лексема семемалари учун умумий бўлган классема типдаги сема йўқдир. Шу туфайли ҳамма сифатлар ҳам феълнинг аниқловчиси бўла олмайди, феъл билан семантик - синтактик муносабатга киришмайди, бирикма конструкциясини тузмайди.

Проф. М.Б.Балакаев “улар (сифатлар –Р.Р.) ҳаракат ва ҳолатнинг сифат белгисини аниқлаш учун феъллар билан бирикиши мумкин. Бу ҳолда доимо инсон ёки ҳайвонда юз берувчи ички ҳолат, идрок ва ҳаракатни ифодаловчи феълларгина бирикиш имкониятига эга бўлади”¹, дейди. Аммо ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сифатлар, юқорида таъкидланганидек, фақат киши ички (руҳий) ҳолатини ифода этувчи «психик» ҳолат феъллари билангина эмас, шунингдек, «давомли», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари билан ҳам бирикади. Улар шу лексик-семантик гуруҳ ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини қайд этади, феъл маъносидаги агенс ҳолатининг бажарилиши тарзини ифодалайди. Буни қуйида кўриб чиқамиз.

Қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълнинг ҳолат валентлиги кўпинча ёлғиз лексемасида реаллашади. Шуниси характерлики, бу сифат равишланиши билан ажралиб туради. *Қолмоқ* феълнинг ҳолат актантини ифода этувчи ушбу сифат равиш характерида бўлишига кўра аниқловчи – ҳолли маъно муносабатини англатади. Аниғи, релятив бирикманинг тобе компоненти бўлган сифат танҳо (якка) ифодасини бериб, агенс ҳолатининг якка, бир ўзи иштирокида кечишини билдиради. Феълли бирикма компонентлари учун “танҳо” семаси классема вазифасини ўтайди. Қиёсланг: *Бу тоғларда ёлғиз қолдим* (Лайли ва Мажнун). *Биз ... ёлғиз қолдик* (Ф.Мусаҷонов).

Қолмоқ феълнинг ҳолат иштирокчиси баъзан “ажралган ҳолда” ифодали бўлади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг назарда тутилган ҳолда юз бериши ифодаланади. “Ажралган ҳолда” семаси феъл ва сифат семемаларини бириктирувчи классема ҳисобланади. Масалан: *Олти яшарлигимда отадан етим қолдим* (Фан ва турмуш).

Ётмоқ «давомли» ҳолат феълнинг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз “беҳуш” ва “бетоб” маъносини беради. У сўз бирикмасида: а) агенс ҳолатининг ҳушини йўқотган ҳолда юз

¹ Балкаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке, 6-бет.

беришини ифода этади. Масалан: *Яраланди. Хушсиз ётибди* (У.Назаров); б) агенс ҳолатининг касалликка чалинган ҳолда кечишини билдиради. Масалан: ... *ахир онам касал ётарди* (Н.Нормуродов). Релятив бирикма “беҳуш” ва “бетоб” классемаларига кўра тузилади.

«Образли» интеграл семали *милтирамоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти кучсиз, *жилоланмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти ҳолсиз кабилар бўлади. Бирикма конструкцияларида: а) агенс ҳолатининг равшан ёритилмаган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: ... *юлдузлар хира милтирар* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг ёқимли таъсир қилган ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: ... *Гўри Амир минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади* (О.Ёқубов); в) агенс ҳолатининг бўшашган, ҳолини йўқотган ҳолда бажарилиши қайд этилади. Масалан: *Саратон ўзи ҳам мудрайди беҳол* (А.Орипов). Феълли бирикма компонентлари учун “кучсиз”, “нафис” ва “ҳолсиз” семалари классема саналади.

Чарчамоқ, оғримоқ «физиологик» ва *таъсирланмоқ, босинқирамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ортиқ даражада (кучли) бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмалари агенс ҳолатининг ҳаддан ортиқ ҳолда, кучли даражада юз беришини билдиради. “Ортиқ даражада” семаси бирикма компонентлари семемаси учун классема вазифасини ўтайди. Қиёсланг: *Бугун кун билан тоғ қазиб, қаттиқ чарчаган эдим* (М.Исмоилий). *Боши қаттиқ оғрир* (У.Назаров). *Навоий Гулининг сўзларидан қаттиқ таъсирланади* (И.Султон). *Арслон уйқусида қаттиқ босинқиради* (Мирмуҳсин). Қаттиқ лексема семемасида белги даражаси ортиқ бўлиб, асосан сўзлашув нутқига хосдир.

Илжаймоқ ва *ишшаймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти хунук (ёқимсиз) бўлади. Бирикма конструкциясида агенс жисмоний жараён ҳолатининг ёқимсиз ҳолда содир бўлиши ифодаланади. Масалан: *У профессорни кўриб, беўхшов илжайди* (У. Назаров). *Умри ... Умидага совуқ ишшайди* (Х.Назир). Демак, бирикма конструктив бирликлари маъноларининг ўзаро боғланиши “хунук” (ёқимсиз) классемасига кўра юз беради.

«Физиологик» ухламоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида дуруст, олаймоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти бўлиб бошқача, кулимсирамоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти вазифасида маънос кабилар келади. Бирикма конструкцияларида ҳолат

актантининг реализатори: а) агенс ҳолатининг тузук, дуруст ҳолда кечишини англатади. Масалан: *Ўша кеча Бобур яхши ухлади* (П.Қодиров); б) агенс ҳолатининг ўзгача, одатдагидан фарқли ҳолда юз беришини ифодалайди. Масалан: *Кўзлари галати олайди* (М.Исмоилий); в) агенс ҳолатининг ҳафа ҳолда содир бўлишини қайд этади. Масалан: *Ғаффор ака гамгин кулимсиради* (Н.Норматов). Сўз бирикмаси “дуруст”, “бошқача” ва “маъюс” классемаларига кўра тузилади.

Ҳолат валентлигининг отда реаллашиши. Ҳолат валентлигининг отда реаллашиши аввалги типлардан муайян хусусиятлари билан фарқ қилади. От + ҳолат феъли қолипидаги сўз бирикмаларида нутқ бирлигининг отдан иборат тобе компоненти – ҳолат валентлигининг реализатори тил бирлиги (лексема) ва нутқ бирлиги (сўз формаси) характерида бўлишига кўра ҳолат феълли мутлақ ҳоким компоненти билан гипотактик алоқаси битишув ва бошқарув (кучсиз бошқарув) муносабатида кузатилади. Феълли релятив ва феълли объектли бирикмалар тузилади. Объектли сўз бирикмаларининг шаклланишида тобе компонент таркибида фақат ўрин ва чиқиш келишиги кўшимчаларигина бўлмай, баъзан билан кўмакчиси ҳам келиб, улар феъл ва от маъноларини ўзаро боғлаш вазифасини бажаради.

Демак, бундай ҳолат феълли бирикмаларда ҳолат валентлигини воқелаштирувчи отли тобе компонент формал-синтактик шаклланишига кўра универсаллиги билан ҳолат реализаторини қайд этувчи равиш, равишдош ва сифатдан иборат тобе компонентлардан фарқ қилади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги отда кузатилади.

«Давомли» интеграл семали *турмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти боғланган ҳолда ва таажжубланган ҳолда, *ўтирмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти улуғвор ҳолда ва муайян вазиятда (алпозда), *қолмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти иккиланган ҳолда кабилар бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида: а) агенс давомий ҳолатининг боғлаб қўйилган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: *Масжиднинг эшиги олдида ... от боғлоқлик туради* (А.Қаҳҳор); б) агенс ҳолатининг ортиқ даражада ажабланган, таажжубланган ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: *Ёнида халойиқ ҳайратда турар* (А.Орипов); в) агенс ҳолатининг савлат тўккан ҳолда содир бўлиши билдирилади. Масалан: *Хусайн*

Бойқаро салобат билан ўтирибди (М.Осим); г) агенс ҳолатининг муайян вазиятда (алпозда) кечиши қайд этилади. Масалан: *Воҳид шу аҳволда узоқ ўтирди* (О.Ёқубов); д) агенс ҳолатининг иккиланган ҳолда юз бериши ифодаланади. Масалан: *Қора Аҳмад ... тараддудда қолди* (Ойбек). Бирикма конструкцияси “боғлиқ”, “таажжубланиб”, “муайян вазиятда”, “улуғвор ҳолда” ва “иккиланган ҳолда” классемаларига кўра тузилади.

«Образли» интеграл семали *михланмоқ* ҳолат феълининг ҳолат қатнашувчиси диққат-эътибор қилган ҳолда бўлади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг бутун вужуди билан берилган ҳолда кечиши қайд этилади. Объектли бирикма “диққат-эътиборли ҳолда” классемасига кўра ҳосил бўлади. Масалан: *Халойиқ кўзи билангина эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига михланган эди* (М.Исмоилий).

«Биологик» интеграл семали *ўлмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти қийналган ҳолда бўлади. Бунда агенс ҳолатининг жуда қийналган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: *Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азоб билан ўлди* (А.Қаҳҳор). *Ҳовуз четидаги учлик ёғоч от жониворнинг қорнига кириб, азоб билан ўлган* (Мирмуҳсин). Объектли бирикма аъзолари “қийналиб” классемасига кўра ўзаро бирикади.

Ўзбек тилидаги «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги тақлидий сўзларда реаллашади.

Товланмоқ ва *ёнмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини қайд этувчи сўз агенс ҳолатининг нур таратган ҳолда юз беришини билдиради. Масалан: *Сув қуёш нурида ялт-ялт товланади* (Н.Ёқубов). *Осмонда эса бу кеч ҳам ...юлдуз чўғлари милт-милт ёнади* (О.Мухторов).

Ухламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг ҳолат актантини ифодаловчи сўз агенс ҳолатининг пишиллаган ҳолда кечишини англатади. Масалан: *Онаси ҳам пиш-пиш ухлар эди* (М.Исмоилий).

ХОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ АГЕНС ХОЛАТИНИ ЎХШАТИШ ЙЎЛИ БИЛАН ИФОДА ЭТИШИ

Объектив борликни билиш усулларида бўлган таққослашнинг ҳаққонийлиги бевосита предметларнинг ўзаро муносабатига, қиёсланишига кўра юз беради. Таққослаш жараёнида предметлар орасидаги ўхшаш ва фарқли нуқталар аниқланади, “ўзлаштирилади”. Шунга кўра таққослашнинг ижтимоий – амалий аҳамияти беқиёсдир.

Объектив борлик “вакиллари” орасидаги ўхшаш томонларнинг аниқланиши бевосита уларнинг ўзаро қиёсланиши натижаси бўлиб, лисоний йўналишда бундай мантиқий таҳлил қиёсий (компаратив) конструкция номи билан юритилади. Демак, ҳолат феълларининг ҳолат валентлигида ҳолат актанти феълли бирикманинг мутлақ тобе компоненти позициясида қиёс эталони бўлиб келади. Қиёс эталони вазифасидаги от, баъзан сифатдошлар асосан –дек, (-дай) қиёс кўрсаткичлари билан ўхшатиш формасини¹ тузади. Шунга кўра у (от, сифатдош) қиёслаш жараёнининг етакчиси сифатида семантик жиҳатдан бирламчи, асосий бўлса, синтактик-функционал жиҳатдан доимо тобе компонент позициясида бўлиши, равиш ҳоли эканлиги, муайян ҳаракат ва ҳолат (рема) билан боғланишига кўра конкретлашиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам у ҳоким компонентда (феълда) ифода топган агенс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини ўхшатиш йўли билан англатади. Бунда “ўхшатиш формаси –дек (-дай) аффикси ёрдамида ясалади ва нарса ёки шахсни белги, ҳаракат ва ш.к. жиҳатдан –дек аффиксли сўз билдирган нарсага, шахсга ўхшатади, ўхшашлигини билдиради”². Шунга кўра у агенс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини англатувчи нокомпаратив конструкциялардан фарқ қилади. –дек (-дай) форманти ҳолат феъли билан қиёс эталонини бириктирувчи вазифа бажаради, от (-дек) +феъл модели компаратив конструкцияни шакллантиради.

Шуни ҳам таъкидлаш кераки, компаратив конструкцияни тузишда баъзан *бўл*, *каби*, *сингари*, *қатори* каби синсемантик бирликлар (қиёс кўрсаткичлари) ҳам от, баъзан сифатдош билан

¹ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 250-бет. Бу ўринда биз ҳам А Ҳожиёв фикрига тўла қўшилган ҳолда –дек формантли сўзда категориал трансформация юз бермаганлигини қайд этамиз.

² Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ўша асар, 250-бет.

аналитик формани тузади. Айни вақтда бу нутқ бирлиги (аналитик форма) қиёс эталони вазифасида келади. Демак, ушбу қиёс кўрсаткичлари маъноси –дек (-дай) форманти каби компаратив конструкция компонентлари маъноларини ўзаро боғлаш “хизматини” ўтайди.

Хуллас, синтетик ва аналитик формали компаратив конструкцияларда¹ агенс ҳолатининг қиёс эталонида кузатилган предмет билан ўхшашлиги қайд этилади, компаратив муносабат ифодаланади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатининг қай тарзда кечишини ўхшатиш йўли билан ифода этади. Бу ҳолда «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини англатувчи сўз –дай (-дек) қиёслаш кўрсаткичи билан келади. Шу жиҳатдан ушбу тип компаратив конструкцияларда компаратив муносабат *каби, сингари*, айниқса, *бўл, қатори* вариантли компаратив конструкцияларга нисбатан кучли, ортиқ даражада қайд этилади. Чунки –дай (-дек) аффиксли сўз формаларида ўхшатиш ифодасининг яққол, аниқ бўлиши бевосита ушбу кўрсаткичларнинг узуал, тил бирлиги сифатида ўхшатиш маъносига эғалигидан келиб чиқади. Улар шу маъносига кўра мустақил саналади.

«Давомли» интеграл семали *турмоқ* ҳолат феълининг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актантини қайд этувчи сўз “ёш каби” ифодасини беради. Сўз бирикмасида агенс ҳолати суюқликка (ёшга) ўхшатилади. Масалан: *Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёшдай турибди дорбоз* (А.Орипов). Кўринадикки, “ёш каби” семаси классема бўлишига кўра ҳолат феълли компаратив конструкция тузилади.

Қотмоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони позициясидаги ҳолат иштирокчиси сифатида “тараша каби” келади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолати тарашага ўхшатилади. Компаратив конструкция “тараша

¹ Компаратив конструкциялар ҳақида тўла маълумот олиш учун яна қаранг: Черемисина М.М. Сравнительные конструкции русского языка. Новосибирск 1976.

каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: ...қўллари тарашадек қотган (О.Мухторов).

Сақламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълнинг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актанти “жон каби” бўлиб, унинг реализатори агенс ҳолатининг содир бўлишини жонга ўхшатади. Компаратив бирикма компонентлари “жон каби” классемасига ўзаро боғланади. Масалан: *Шу кўк, шу ер сен билан қондош, бирга яйра жонингдай сақла* (Зулфия).

Товланмоқ «образли» ва қизармоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини қайд этувчи сўз “лола каби” ифодасини беради. Қиёсий конструкция агенс ҳолатининг ўсимликка (гулга) ўхшаш ҳолда кечишини билдиради. Релятив бирикма “лола каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг эғнидаги қизғин батист кўйлаги лоладек товланади* (Н.Ёкубов). *Унга биров қараб турмаган бўлса ҳам юзи лоладек қизарди* (М.Исмоилий).

Ёнмоқ, чақнамоқ ва сўнмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони позициясидаги ҳолат иштирокчисининг реализатори “ўт каби” маъноси билан келади. Компаратив нутқ бирликларида агенс ҳолати ўтга ўхшатилади. “Ўт каби” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Кўллари қадоқланган, кўзлари ўтдай ёнган* (Ғ.Ғулом). *Унинг кўзлари ўтдай чақнади* (О.Раҳимов). *Залдаги шовқин сув сепилган ўтдек сўнади* (Н.Ёкубов).

«Образли» кўпчимоқ ҳолат феълнинг қиёс эталони позициясидаги сўз (ҳолат актанти) “хамир каби”, *пишмоқ* ҳолат феълнинг ҳолат актанти “ҳалим каби”, *жилмаймоқ* ҳолат феълнинг ҳолат актанти “гўдак каби”, қотмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти “тош каби” ва “ҳайкал каби” ифодаси билан қатнашади. Қиёсий конструкцияларда; а) агенс ҳолати хамирга ўхшатилади. Масалан: *...ер хамирдек кўпчиган* (Мирмуҳсин); б) агенс ҳолати руҳий ҳолатдаги болага ўхшатилади. Масалан: *Кўряпсанми, қандай яшармиш олам, бепарво гўдакдай жилмаяди жим* (А.Орипов); г) агенс ҳолатининг тошга ва ҳайкалга ўхшашлиги англашилади. Масалан: *Гулноранинг ранги ўчди, ҳовли ўртасида тошдай қотди* (Ойбек). *Тошдай қотдим ўшал они бир тоқатдан айрилиб* (А.Орипов). *У цехда юз берган фалокатни қоровулдан эшитиб, дарвоза олдида ҳайкалдек қотди* (Н.Ёкубов). Демак, компаратив муносабатли сўз бирикмаси компонентларининг

боғланишида “хамир каби”, “ҳалим каби”, “гўдак каби”, “тош каби” ва “ҳайкал каби” семалари классема вазифасини ўтайди.

Ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи отдан иборат қиёс эталони эллипсисланиб, унинг таркибидаги компаратив кўрсаткич қиёс эталонининг атрибутив формали тобе компонентига (детерминатга) мантикий равишда кўчиб ўтади. Эллипсисга учраган асосий қиёс эталони маъноси унинг тобе компонентига ифодаланadi. Аниғи, сифатдош атрибутив табиатига кўра муайян синтактик позицияда предметни билдириш имконига ҳам эга бўлади. Чунки аниқлаш жараёнида бевосита муайян предмет назарда тутилади. Бизнингча, шунга кўра қатор манбаларда сифатдош субстанцивалар алоҳида тилга олинади. Демак, сифатдош қиёс кўрсаткичли сўз формасида бевосита қиёс эталони бўлади, ҳолат феълининг ҳолат актантини ташувчи саналади. Асосий қиёс эталони муайян нутқ бирлигига ўтишига, кўчишига кўра у муайян синтактик конструкцияда – нутқий вазиятда иккинчи даражали аҳамият касб этади.

Айтилганларга кўра «образли» қотмоқ феълининг ҳолат актантини кўрсатувчи сўз “сеҳрланган одам каби” маъноси билан келади. У агенс ҳолатининг қайд этилган шахс ҳолатига ўхшашлигини билдиради. Компаратив конструкция аъзолари “сеҳрланган каби” классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Улар сеҳрлангандек жойида қотибди* (С.Юсупов).

«Биологик» қизармоқ ва «физиологик» шишинқирамоқ ҳолат феълларининг ҳолат актанти сифатида “юзи каби” келади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолати муайян аъзога ўхшатилади. Қиёсий конструкция бирликлари “юзи каби” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *...ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай қизарди*. (М.Исмоилий). *...юзи ўша чолнинг юзидай шишинқираган* (О.Мухторов).

«Физиологик» кўпчимок ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз “олхўри каби” ифодаси билан қатнашади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолати олхўрига ўхшатилади. Масалан: *Қовоқлари олудек кўпчиган* (А.Қаҳҳор). Демак, “олхўри каби” семаси классема саналишига кўра компаратив конструкция тузилади.

«Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантининг реализатори бўл кўрсаткичи билан аналитик формани

тузади. Бундай компаратив муносабат –дек (-дай) кўрсаткичли турдагидек кучли, ортиқ даражада англашилмайди, яъни қиёслаш-ўхшатиш муносабати кучсизроқ, “хира” ифодаланеди. Ўхшатиш муносабатининг кучсизлиги, бизнингча, биринчидан, бўл сўзининг ўхшатиш маъносига нутқий (оказионал) эга бўлишидан, иккинчидан, унинг гап конструкциясида от билан “сўз бирикмасини” тузишидан, учинчидан, “бирикма” ҳолида предикатив марказ (феъл) билан боғланиб, унинг маъносида ифодаланган ҳолатнинг кечиш тарзини ўхшатиш орқали конкретлашидан содир бўлади, нутқий факт саналади.

Кўринадикки, бўл компонентининг ўхшатиш формасини тузиши нутқда юз беради. У ўзича, тил бирлиги сифатида назарда тутилган маънога эга бўлмайди. Ўхшатиш ифодаси ушбу сўз маъносида потенциал имконият сифатида мавжуд бўлади. Демак, бу семантик имконият нутқда воқелашади, фаоллашади.

«Давомли» *турмоқ* ҳолат феълининг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актанти “бездай”, ҳаракат натижаси бўлган *қотмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти “метиндай”, биологик *сўлмоқ* ҳолат феълининг ҳолат актанти “ҳазондай” бўлади. Релятив бирикмадан иборат компаратив конструкцияларида: а) агенс ҳолати безга ўхшатилади. Масалан: *Тўла без бўлиб тураверди* (М.Исмоилий); б) агенс ҳолатининг метинга ўхшашлиги англашилади. Масалан: *...у ёқларда аллақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган* (Мирмуҳсин); в) агенс ҳолати хазонга қиёсланади. Масалан: *Хазон бўлиб боғда гуллар сўлибди* (Алпомиш). Демак, компаратив конструкция компонентларининг бирикуви учун “бездек”, “метиндек” ва “ҳазондек” семалари классема вазифасини ўтайди.

«Ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *каби*, «образли» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *сингари*¹ қиёс кўрсаткичлари билан келади. Ушбу ҳолларда компаратив муносабат –дек (дай) кўрсаткичли қиёсий конструкциялар сингари яққол, аниқ қайд этилади. Шунга кўра бундай компаратив конструкциялар бўл қиёс кўрсаткичли қиёсий нутқ бирликларида

¹ Каби ва сингари қиёс кўрсаткичли компаратив конструкциялар ҳақида яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М-Л., 1960, 304-бет; Ўзбек тили грамматикаси, II, Т., 1976, 230-231-бетлар.

ўхшатиш муносабатининг аниқлиги, кучлилиги каби ва сингари синоним кўмакчиларининг узул ўхшатиш маъносига эғалигидан, нутқда асосан шундай маъно билан қатнашишидан келиб чиқади.

Ёришмоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги каби кўмакчили ҳолат актантини қайд этувчи сўз “баҳордек” маъносини ифодалайди. Бунда ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатини муайян фаслга ўхшатади. “Баҳордек” семаси объектли бирикма компонентлари учун классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Бир зум баҳор каби ёришди олам* (А.Орипов).

Чақнамоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги *сингари* компонентли ҳолат актантининг реализатори “ёш боладек” маъноси билан келади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолатининг ёш болаларниқига ўхшашлиги ифодаланади. “Болаларниқидай” семаси классема саналади. Масалан: *Саодатнинг кўзларида худди гўдақларниқи сингари севинч учқунлари чақнади* (Тошкент оқшоми).

«Психик» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини билдирувчи сўз *қатори*¹ қиёс кўрсаткичи билан келишига кўра характерланади. Бундай компаратив конструкцияларда компаратив муносабат, биз юқорида кўрган барча типлардан фарқли, мавхум, ноаниқ бўлади. Шунини ҳам айтиш зарурки, *қатори* кўмакчисининг ўхшатиш маъносига эғалиги фақат муайян синтактик қуршовда – нутқда юз беради. Шу жиҳатдан бундай қиёсий конструкциялар *бўл* қиёс кўрсаткичли компаратив конструкциялар билан мос, тенг бўлади.

Қувонмоқ психик ҳолат феълининг қиёс эталони сифатидаги *қатори* кўмакчили ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзда тенгдошлари каби денотати ифодаланади. Компаратив конструкцияда агенс (шахс) ҳолати бошқа шахслар ҳолатига ўхшатилади. Объектли бирикма “тенгдошлари каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Республика мусобақасида Ўктам рекорд қўйиб мукофотланганда, ўртоқлари қатори Ортиқ ака ҳам ич-ичидан қувонган* (Ҳ.Назир).

¹ Ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда: Усмонов С, Мирзаев М, Расулов И. Ўзбек тили, Т., 1978, 147-бет. Турсунов У, Мухторов Ж, Раҳматуллаев Ш. Т., 1975, 541-565-бетлар. Шоабдурахмонов Ш, Аскарлова М, Ҳожиев А, Расулов И, Дониёров Х. Ўша асар. 405-424-бетлар, нима учундир қатори сўзи кўмакчи сўз сифатида тилга олинмайди. Шунини таъкидлаш керакки, ушбу сўз автосемантик характеридан ташқари синсемантик табиатга эғалиги билан ҳам ажралиб туради. Яна қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том, М., 1981, 562-бет.

Бўртмоқ биологик интеграл семали ҳолат феълнинг ҳолат валентлиги такрорий отда реаллашиб, компаратив муносабат ифодаланишига кўра характерланади. Бунда ҳолат актантини (мунчоқ каби) реаллаштирувчи сўз ўсимлик ҳолатини шаклий жиҳатдан баҳолайди, унинг мунчоққа ўхшашлигини англатади. Қиёсланг: *Олча новдалари мунчоқ-мунчоқ бўртиб, ...* (Мирмуҳсин). Шуниси характерлики, айти компаратив конструкцияда ўхшатиш муносабати аввалги типларга нисбатан кучлироқ ифодаланиши билан, таъкидлаш оттенкасига эгаллиги билан фарқ қилади. Бизнингча, бундай компаратив фаоллик редупликатив бирлик аъзоларининг мустақил маъноли характеридан, копулятив муносабатидан, такрорланишидан, шунга кўра маънони кучайтиришидан, редупликатив формада феъл маъносидаги агенс ҳолатини аниқлаш кабилардан келиб чиқади. Шунингдек, такрорий тил бирликларининг маънони кучайтириши бу тип компаратив конструкцияларда компаратив муносабатнинг “ўсишига”, таъкидланишига ва қатъийлик оттенкасининг юзага келишига олиб келади.

Демак, тил бирликларининг такрорланган, комплекс ҳолда ўз семантик-синтактик асосига (ремага) бирикиб келиши бундай синтактик конструкциялар семантикасида компаратив муносабатнинг ҳосил бўлишига таъсир қилади. Агенс ҳолати редупликатив формада ифодаланган предметга ўхшатилади.

Хуллас, 1) “малака” интеграл семали ҳолат феълларидан бошқа барча ҳолат феъллари ҳолат валентлигига эга. Ҳолат феълларининг ҳолат валентлигида ҳолат маъноли тил бирликлари ҳолат феълларининг валентлик партнёри бўлади. Ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзнинг бошқа тип (агенс, локалис) актантларини реаллаштирувчи сўздан фарқи унинг типик синтактик позицияда бўлишида ва феъл маъносидаги агенс ҳолатининг кечиш тарзини англатишида яққол кўринади; 2) ҳолат феълдаги муайян ҳолат ҳолат валентлиги реализаторидаги ҳолат билан диалектик боғлиқликда кузатилади. Феълдаги асосий ҳолат ҳам, ҳолат актанти бўлган “тобе” ҳолат ҳам агенс ҳолати ҳисобланади. Ҳолат актантининг реализатори белги билдириш имконига эга бўлгани сабабли у асосий ҳолатни конкретлаштиради; 3) гап конструкциясида ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатининг кечиш тарзини ўхшатиш йўли билан англатади; 4) ҳолат феълларининг ҳолат актанти кўпинча равиш, равишдош,

шунингдек, от, сифат, баъзан тақлидий сўзларда кузатилади. Ҳолат феъллари ҳолат актантини англатувчи сўз билан феълли релятив ва феълли объектли бирикмани тузади; 5) агенс ҳолатининг кечиш тарзини ифода этишда ҳолат актантининг реализатори вазифасидаги ҳолат равишлари етакчи ҳисобланади. 6) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишда қайд этилади, холос. Бу функционал форма фақат ҳаракатнинг белгисини эмас, балки ҳолатнинг ҳам белгисини тўла англатади. 7) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик», ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишдошда, баъзан сифатдошда намоён бўлади. Муайян ҳолатнинг кечиш тарзини ифода этувчи равишдошда ҳолат белгиси фаоллиги ва аниқлиги билан ажралиб туради. Сифатдошда эса ҳолат белгиси нисбатан ноаниқроқ, кучсизроқ бўлиб, муайян ҳолатнинг ҳолат белгисини ифодалашда у аналитик формада-ёрдамчи сўз билан келади; 8) ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз вазифасида сифатнинг келиши, феълнинг маъно имкониятига кўра очиқ позициясини тўлдириши ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Сифатнинг типик семантик-синтактик функциядан «чекиниши» ва гапда нотипик семантик-синтактик функцияда қайд этилиши унинг иккиламчи – нутқий фаоллиги бўлиб, бу сифатнинг ҳолат феъли билан бирикишидан, препозицияда мутлақ тобе компонент позициясида келишидан, релятив бирикмани шакллантиришидан, шунга кўра феъл маъносидаги ҳолатни конкретлашидан, унга хос муайян белгини англатишидан юзага келади. Ҳолат актантини реаллаштирувчи сифатлар баъзи манбаларда таъкидланганидек фақат инсон руҳий ҳолатини ифодаловчи «психик» интеграл семали ҳолат феъллари билангина эмас, шунингдек, «давомли», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари билан ҳам бирикади; 9) ўзбек тилидаги «давомли», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги отда реаллашади. Бунда от формал – структурал тил бирлиги (лексема) ва нутқ бирлиги (сўз формаси) характерида бўлишига кўра ҳолат феълли мутлақ ҳоким компоненти билан битишув ва бошқарув алоқасида кузатилади, 10) ўзбек тилидаги «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти тақлидий сўзда ҳам қайд этилади;

11) объектив борлиқни билиш усулларида бўлган таққослашнинг ҳаққонийлиги бевосита предметларнинг ўзаро муносабатига, қиёсланишига кўрадир. Таққослаш жараёнида предметлар орасидаги ўхшаш ва фарқли нукталар аниқланади, “ўзлаштирилади”. Объектив борлиқ элементлари орасидаги ўхшаш томонларнинг аниқланиши бевосита уларнинг ўзаро қиёсланиши натижаси бўлиб, лисоний жиҳатдан бундай мантикий таҳлил компаратив конструкция номи билан юритилади; 12) ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз компаратив конструкцияда қиёс эталони бўлиб келади. Қиёс эталони вазифасидаги от, баъзан сифатдошлар, асосан –дек (-дай) қиёс кўрсаткичи билан ўхшатиш формасини тузади; 13) компаратив конструкцияни шакллантиришда баъзан *бўл*, *каби*, *сингари* ва *қатори* синсемантик бирликлар ҳам от билан аналитик формани тузади, “бирикма” ҳолида қиёс эталони вазифасини ўтайди. Синтетик ва аналитик формали компаратив конструкцияларда агенс ҳолатининг қиёс эталонидаги предмет билан ўхшашлиги ифодаланади. Ишда қайд этилган қиёс кўрсаткичли компаратив конструкциялар ўзаро қиёсланади, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари аниқланади; 14) ўзбек тилшунослигига оид кўпгина манбаларда *қатори* сўзи нима учундир кўмакчи сўз сифатида умуман тилга олинмайди. У автосемантик сўз бўлишидан ташқари, баъзан синсемантик сўз бўла олиш қобилияти билан ҳам ажралиб туради; 15) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатининг кечишини ўхшатиш йўли билан ифода этади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантининг реализатори –дай (-дек) кўрсаткичи билан келади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *бўл* қиёс кўрсаткичи билан аналитик формани тузади. «Харакат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони функциясидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *каби*, «образли» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони функциясидаги ҳолат актантининг реализатори *сингари*, «психик» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони функциясидаги

ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *қатори* қиёс кўрсаткичлари билан келиб, компаратив муносабат ифодалайди; 16) «образли» интеграл семали ҳолат феълнинг ҳолат актантини реаллаштирувчи отдан иборат қиёс эталони эллипсисланишига кўра –дек қиёс форманти қиёс эталонининг сифатдош формали тобе компонентига кўчиб ўтади. Эллипсисга учраган асосий қиёс эталони маъноси унинг тобе компонентида ифодаланади. Сифатдош қиёс кўрсаткичли сўз формасида қиёс эталони бўлади.

VII БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ САБАБ ВАЛЕНТЛИГИ

Ҳолат феъли асосли гапларнинг сабаб валентлигини реаллаштирувчи сўз феъл маъносидаги агенс ҳолатининг содир бўлиш сабабини англатади. Муайян ҳолат сабаб нуқтаи назаридан характерланади¹. У (ҳолат) натижа фаркли белгисига кўра, биз юқорида кўрган барча ҳолатлардан ажралиб туради. Агенс ҳолатининг натижа сифатидаги объективлиги воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро сабабий боғланишига асосланади. Бошқача айтганда, юз берган муайян ҳолат муайян сабаб билан боғланишига кўра сабаб унинг манбаи ҳисобланади. Демак, сабаб-натижа муносабатининг шу тарзда амалга ошиши аксиома бўлиб, қонуният кучига эгадир. Аммо, бизнингча, оптик, акустик таъсири, давомийлиги, субъектда муайян эмоционал-экспрессив ҳолат уйғота олиши жиҳатидан натижа ҳолат етакчидир. Чунки муайян ҳолатнинг юз беришида сабаб бирламчи бўлса, сабабнинг мантиқий давоми бўлган натижа эса амалий фаоллигига, вақт белгисига кўра етакчи саналади. У (натижа) агенс ҳолатилиги билан мустақилдир. Шунга кўра у тема-рема оппозициясида асосан рема компонентини қайд этувчи, тема компонентининг ҳолат белгисини билдирувчи феъл предикатнинг семантик асосини ҳосил қилади.

Гапда сабаб валентлигининг реализатори ҳолат феълига тобеланиб боғланади. Сабаб актантини ифодаловчи сўзнинг ҳолат феълига бирикиши аслида улар семемаларини бириктирувчи классема характеридаги семаларига кўра юз беради. Бундай семантик-синтактик алоқа натижасида сабаб актанти (ёки сабаб муносабатли) синтактик конструкциялар - ҳолат феълли сўз бирикмалари тузилади.

Демак, ушбу ҳолат феълли бирикма конструкциялари бошқа (масалан, адресат, ўрин, ҳолат муносабатли) бирикма конструкцияларидан каузатив муносабат англатишига, шундай муносабатли сўз бирикмасини ҳосил қилишига кўра фарқ қилади.

Сабаб қатнашган сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабатининг ифода этилиши каузатив маъноли феълларда каузатив муносабатнинг ифода этилишидан семантик, формал-структурал фарқланади. Айтмоқчимизки, семантик ва морфологик

¹ Яна қаранг: Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, 31-бет.

каузатив маъноли феъллар сабаб-натижа муносабатини якка сўз ҳолида нутқда ҳам, ундан ташқарида – тилда ҳам ифода этса, бирикма конструкцияларида бундай муносабат сабаб ва натижа маъноларига эга алоҳида автосемантик сўзлар орқали, уларнинг боғланиши, бирикуви орқали ҳосил бўлади. Шунга кўра сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабати каузатив феъллардагига нисбатан яққол, аниқ бўлади. Бу бевосита сабаб ва натижанинг, уларни ифода этувчи сўзларнинг алоҳидалигидан, уларнинг ҳар бири назарда тугилган маънога эгаллигидан – сўз бирикмаси тушунчаси сўз тушунчасига нисбатан аниқ бўлишидан келиб чиқади. Шунингдек, каузал муносабат ҳолат феълларининг ўтимли – каузативли типларидагина мавжуд. Айни вақтда ўтимли ҳолат феълларининг ҳаммаси ҳам каузатив маъноли феъл бўла олмаслиги бизга “Ҳолат феъли асосли гапларнинг объект валентлиги” бобидан маълумдир.

Каузал муносабатнинг сўз бирикмасида ифодаланишида ҳолат феъли ўтимли ёки ўтимсизлигидан қатъий назар натижани англатади. Чунки ундаги ҳолат препозитив сабаб компонентига эга бўлади.

Каузал муносабатнинг каузатив феълларда реаллашиши семантик ва морфологик факт саналса, бу муносабатнинг ҳолат феълли бирикмаларда реаллашиши семантик-синтактик факт саналади. У бевосита семантик синтаксис аспектига киради.

Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феълларининг объект маъносига эга тобе компоненти мавжуд, аммо унинг нутқда берилиши факультативдир. Чунки у нутқда қайд этилмаса ҳам, каузатив феъллар маъносига кўра каузал муносабат ифода этади. Каузал муносабатли сўз бирикмаларида эса натижанинг сабаби – унинг синтактик берилиши зарурий характердадир.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб валентлигига эга. Айниқса, «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб актантининг реализатори маъно жиҳатдан турлича, микдоран кўп бўлиб, бу инсондаги жисмоний ва руҳий ҳолатларнинг содир бўлиши бевосита муайян сабаб билан боғланишидан келиб чиқади. Айтмоқчимизки, инсонга бирон воқеа-ҳодиса, предметнинг таъсири, унда табиий равишда жавоб ҳаракатлари реакциясининг

юз беришига – натижа характеридаги жисмоний ва рухий ҳолатга олиб келади.

Ҳолат феълларининг сўз ва сўз бирикмасида қайд этилувчи сабаб актанти кўпинча от, феъл, баъзан олмошларда ифодаланади. Ушбу туркум бирликлари (от,олмош) асосан келишикли, баъзан кўмакчили шаклланишда келиб, сабаб ҳоли вазифасини ўтайди. Сабаб актантини реаллаштирувчи сўз ҳолат феъли билан объектли ва релятив сўз бирикмасини ҳосил қилади.

Сабаб валентлигининг отда¹ реаллашиши. Отларнинг ҳолат феълларининг агенс, контрагент, объект ва адресат семантик валентликларида асосий категориал бирлик сифатида кузатилиши типик бўлиб, унинг бундай вазифаси анъанавий синтаксисда кўпинча эга ва тўлдирувчи, актуал синтаксисда эса кўпинча тема вазифасида бўлиши билан ҳам тасдиқланади. Отнинг назарда тутилган актантларни реаллаштириши ва гапда қайд этилган бўлақлар вазифасида келиши унинг узувал ҳолда – тил бирлиги сифатида шундай вазифани ўташ қобилиятига эгаллиги билан асосланади. Айни вақтда отнинг ҳолат феълларининг локалис ва сабаб валентликларида ҳам етакчи морфологик бирлик сифатида келиши – ўрин ва сабаб ҳоли функциясида бўлиши ҳам диққатга сазовордир. Бу бевосита отнинг ҳолат феъллари семантик валентликларида энг асосий, энг муҳим категориал бирлик бўлиб қўлланишидан келиб чиқиб, синтактик жиҳатдан унинг (отнинг) асосий вазифаси қатор манбаларда таъкидланганидек “... кўпинча эга, тўлдирувчи, қаратқич”² гина бўлмай, балки ҳол ҳам бўлишидир³. Аниқроғи, отнинг гапда ўрин ва сабаб ҳоли бўлиб келиши ҳам унинг етакчи синтактик вазифаси саналиши керак. Биз бундай хулосага текшириш объектимиздан келиб чиққанимиз сабабли отнинг гап конструкцияларида эга, тўлдирувчи, ўрин ва сабаб ҳоли функциясини ўташини унинг бирламчи, типик синтактик вазифасидир, деб ҳисоблаймиз⁴.

¹ Сабаб ҳоли функциясида кўпинча турли грамматик формалардаги отларнинг келиши ҳақида яна қаранг: Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-80-бетлар. Ўзбек тили грамматикаси, II, 150-бет. Скобликова Е.С. Современный русский язык. I.M., 1979, 190-бет. Современный русский язык. II., М., 1979, 67-бет. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, 43-бет.

² Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 83-бет. Яна қаранг: Современный русский язык. II.M., 1981, 93-бет. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 66-бет.

³ Яна қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. I. 124-бет.

⁴ Қиёсланг: Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1983, 99-бет. Бу манбада қиёсий тилшуносликнинг таниқли вакили В.Г.Гак отнинг ўрин ва пайт ҳоли функциясида келишини ҳам унинг асосий вазифаси эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, баъзи манбаларда отнинг ҳол бўлиб келиши ҳам унинг бирламчи вазифаси эканлиги айтилса-да, аммо отнинг ҳолнинг аниқ қайси типи бўлиб келиши айтилмайди. Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси; Т., 124-бет.

Отнинг сабаб валентлигининг реализатори (сабаб ҳоли) бўлиб келиши, унинг тил бирлиги сифатида эмас, балки локалис валентлигида кўрганимиздек, нутқ бирлиги сифатида – муайян сўз формасида қўлланиши билан боғлиқ ҳолдир. Аниқроғи, от келишикли сўз формасида келиб, келишик кўрсаткичи маъноси билан ҳолат феълига боғланиб, феъл маъносидаги агенс ҳолатининг юз бериш сабабини англатади. Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини қайд этувчи отлар каузатив муносабатни кўпинча чиқиш, баъзан жўналиш, ўрин келишикли ва кўмакчили нутқ birlikларида англатишига кўра ҳолат феъли билан келишикли ва кўмакчили бошқарувда (кучли ва кучсиз бошқарув муносабатида) бўлади, демак, объектли бирикмалар тузилади.

Отнинг чиқиш келишикли сўз формасида каузал муносабат ифодалашини¹. Диахрон ҳам синхрон синтаксисда чиқиш келишикли сўзларнинг (отнинг) сабаб маъносини англатиш фаоллиги, бизнингча, шундай формали сўз бирикмаларининг сабаб муносабатини, биринчидан, сабаб, сабабли, туфайли каби кўмакчили синтактик birlikлардан сўнг – бошқа келишикли (кўмакчили эмас) бирикма конструкцияларига нисбатан аниқроқ, яққолроқ ифодалашига кўра бўлса, иккинчидан, чиқиш келишикли сўзларда сабаб маъносининг нисбий ортиқлиги ушбу келишикнинг ҳаракат – ҳолатнинг чиқиш пунктини, бинобарин, сабабнинг келиб чиқиш манбаини, асосини билдиришига кўрадир. Аниқроғи, чиқиш келишиги кўшимчасининг узуал, “денотатив” маъноси контекстда, от лексема таркибида феъл маъноси билан боғланишига, унда реаллашган муайян ҳолатни характерлашга кўра сабаб маъносига мантиқий равишда “кўчиб ўтади”. Унда нутқий вазиятга кўра қайд этилган маънога ўтиш имкони бошқа келишик аффиксларига нисбатан кучлироқ бўлади. Бу ўринда нутқ фаолияти ўлчов вазифасини бажаради. Чунки чиқиш келишикли сўз формасининг сабаб маъноси нутқда юзага келади. Нутқ эса маълум маънода қуршов аъзолари, компонентларининг семантик-синтактик муносабати, бир-бирига ўзаро таъсири ҳамдир.

¹ Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 362-бет. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, 369-бет. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962, 108-бет. Каримов К. Категория падежов языка «Кутадгу билик», АКД, Ташкент, 1962, 27-бет. Гаипов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке. АКД, Ташкент, 1971, 7-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-бет.

Демак, чиқиш келишиги кўшимчасининг муайян сўзда сабаб маъносини ҳам ифодалашини унинг шундай потенциал имкониятга эгаллиги билан характерланади. Бу имконият нутқда, муайян синтактик қуршовда, ҳолат феъли бирикмаларда юзага чиқади.

Шунингдек, ҳолат феъли бирикма конструкциясида сабаб ифодали нутқ бирлигининг чиқиш, баъзан жўналиш келишикли, кўмакчили формаларда келишини ўз маъно қобилиятига кўра талаб қилади. Бу ҳолда препозитив тобе бўлак сабаб маъносини тўла ифодалай олиш имкониятига эга муайян келишикли формада кўлланишга, масалан, чиқиш келишиги билан шаклланишга “мажбур” бўлади. Айтилганидек, бу нутқ факти, нутқ ҳодисаси саналади. Демак, нутқнинг универсаллиги, реализация эканлиги, коммуникатив жараёنлиги шундаки, нутқ фаолиятида муайян тил бирлигининг муайян семантик-синтактик имконияти, вазифаси намоён бўлади. Нутқда тил birlikлари семантик ва синтактик ярусда жиддий “синов”дан ўтади, ўзининг коммуникатив планга кўра нималарга “қодир”лигини кўрсатади. Нутқ жараёнида отнинг чиқиш келишикли (баъзан жўналиш ва ўрин келишикли, кўмакчили) сўз формаларида ҳолат феъли билан боғланиб, унинг сабаб актанти билдириши, каузал муносабатни ифодалашини¹ қонуний равишда диалектиканинг сабаб ва оқибат категорияси билан боғланади.

Кўринадикки, отнинг сабаб валентлигини реаллаштириши, сабаб предметини ифода этиши мутлақо қонуний бўлиб, бу чиқиш келишиги кўшимчасининг отга бирикишидан, отнинг эса ҳолат феъли томонидан бошқарилишига кўра юз беради.

Чиқиш келишикли от ва феъл маъноларининг бирикувидан тузилган семантик синтагмалар қуйидаги ҳолат феъллари семантик гуруҳларида каузал муносабат ифода этади.

Ҳаракат натижаси бўлган *қотмоқ*, образли *ёнмоқ*, *пўрсилламоқ*, *оловланмоқ*, физиологик *бўртмоқ*, *толмоқ*, *увушмоқ*, *жунжимоқ*, *шумшаймоқ*, *жимирлашмоқ*, *кўкармоқ* ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори (чиқиш келишикли от) “ҳарорат” денотатив маъно беради, яъни ушбу ҳолат феълларининг сабаб актанти ҳарорат бўлади. Каузал муносабатли объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг ҳаво ҳароратининг пасайиши сабабли содир бўлиши ифодаланади. Масалан: *Оёқлари совуқдан қотди* (Ўзб.халқ.эртас). *Кўллари совуқдан увишди* (Гулистон).

¹ Яна қаранг: Кацнельсон С.Д. типология языка и речевое мышление, 43-бет.

Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Юзи совуқдан кўкарган эди (М.Исмоилий).

а) пунктидаги каузал муносабат ифодаловчи ...*совуқдан кўкармоқ* бирикмаси айнан шундай маъно муносабатини англатувчи: *совуқ сабабли кўкармоқ, совуқ туфайли кўкармоқ, совуқ учун кўкармоқ, совуқда кўкармоқ*, каби каузатив бирикмалар билан синонимик муносабатга киришади. Бундай синонимик микросистеманинг структурал бириклари, улар орасидаги муносабат ўзбек тилшунослигида (умуман, туркий тилшуносликда) илмий жиҳатдан чуқур ўрганилмаган синтактик синонимиянинг текшириш объекти саналади.

Бирлаштирувчи, умумий маъносига кўра бир хил бўлган ушбу бирикма конструкциялари нозик семантик бўёғига, қўлланиш даражасига кўра ўзаро фарқ қилади, яъни *совуқ сабабли кўкармоқ, совуқ туфайли кўкармоқ* каби кўмакчили бирикмалар сабаб маъносини ортиқ даражада аниқ англатади. Бу бевосита синоним сўз бирикмаларида сабаб маъноли сўзнинг иштирок этишига, унинг тилда ҳам, нутқда ҳам шундай узуал маънода қўлланишига кўра юз беради.

Совуқ сабабли ... аналитик форманинг *совуқ туфайли* бирикмасига нисбатан қўлланиши фаолроқ бўлса ҳам, умуман олганда, у ҳам сўзлашув нутқида кам учрайди, кўпроқ адабий тилга хосдир.

Совуқ учун кўкармоқ типидagi бирикма конструкциясида сабаб маъноси аввалгиларига нисбатан пассивроқ бўлиб, бу учун компонентининг аталганлик асосий маъносини бутунлай йўқотмаганлиги билан изоҳланади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб маъносини ифодалашда *учун* кўмакчиси катнашган конструкциялар, айниқса, сўзлашув нутқида кўп ишлатилади. Шунга кўра улар жонли нутқда фаол бўлган сабаб маъносига эга чиқиш келишликли конструкциялар билан ўзаро мувофиқ ҳисобланади. Айни вақтда каузал муносабат англатувчи *учун* кўмакчили сўз бирикмалари фақат сўзлашув нутқидагина эмас, балки адабий тилда ҳам кенг қўлланади. Чиқиш келишликли сўз бирикмалари эса, асосан сўзлашув нутқида хос бўлади. Қиёсланг: *иссиқдан бўртмоқ, касаллиги учун сақламоқ, ўқимагани учун қолмоқ*.

Совуққа кўкармоқ объектли бирикмада сабаб маъноси *сабабли, туфайли* кўмакчили ва –дан кўшимчали нутқ бирликларига нисбатан ноаниқроқ, ammo *учун* кўмакчили формаларга нисбатан аниқроқ ифодаланади. Бу типда жўналиш келишги кўшимчасининг “йўналиш” маъноси анча “таркаган”, “ўчган” бўлади. Сабаб маъносини жўналиш келишикли формада бериш сўзлашув нутқида фаолдир.

Каузал муносабатли объектли бирикмаларда: б) агенс ҳолатининг ҳаво ҳароратининг кўтарилишига кўра содир бўлиши ҳам ифода этилади. Қиёсланг: *Ҳаво иссиқдан ёнади* (Ойбек). *Унинг юзи иссиқдан...пўрсиллаган эди* (Ойбек). *Юзи иссиқдан бўртган. Ўзи иссиқдан толган* (Ф.Йўлдош). Демак, каузатив муносабат англатувчи феълли бирикма компонентлари учун классема вазифасини “харорат” семаси ўтайди.

Ҳаракат натижаси бўлган қоронғилашмоқ ва образли *қапишмоқ*, ялтирамоқ ҳолат феълларининг сабаб актанти функциясида модда келади. Каузатив конструкцияда: а) агенс ҳолатининг кварц доначаларининг кўтарилиб чангиши сабабли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Кум тўзонидан осмон қоронғилашган* (М.Осим); б) агенс ҳолатининг қорсимон зарралардан содир бўлиши англашилади. Масалан: *Панжара орқасидаги печак гуллар тонг қировидан ... қапишган* (А.Мухтор); в) агенс ҳолатининг муайян рангдаги модда сабабли рўй бериши билдирилади. Масалан: *Унинг кийими қора мойдан ялтирарди* (Санъат). Демак, ҳолат феълли бирикма компонентларининг семемалари “модда” классемасига кўра ўзаро боғланиб, сабаб-натижа муносабатини аниқ ифода этади.

Ёришмоқ «образли», *тетикланмоқ* «физиологик» ва *севинмоқ*, *ҳаяжонланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти шодлик бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида агенс ҳолатининг юз бериши хурсандчилик, севинч туфайли эканлиги қайд этилади. Объектли бирикма “шодлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Одамларнинг юзлари ... қувончдан ёришган* (Н.Норматов). *Навоий суюнчдан тетикланиб кетди* (Ойбек). *У севинчдан ҳаяжонланарди* (С.Юнусов).

Қуримоқ ва *саргаймоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти сув билан таъминланмаганлик бўлади. Каузатив конструкцияда агенс ҳолатининг юз бериши суғорилмаганлик натижаси эканлиги англашилади.

“Суғорилмаганлик” семаси объектли бирикма компонентлари учун классема саналади. Масалан: *-Гулзорда сувсизликдан ҳамма гуллар қурибди* (А.Мухтор). *Сувсизликдан ... буталар япроқлари эрта саргайганди* (С.Юнусов).

Чақчаймоқ, тинмоқ, қизимоқ, кўкармоқ «физиологик» ва *қўрқмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти аччиқланиш бўлади. Феълли бирикмаларда агенс ҳолатининг содир бўлиши бирон воқеа-ҳодисадан ранжишга, аччиқланишга кўралиги қайд этилади. “Аччиқланиш” семаси бирикма компонентлари семемаларини ўзаро бириктирувчи классемадир. Масалан: *Эркакларнинг кўзлари газабдан чақчайган* (Ойбек). *... аммо газабдан кўзим тинган ...* (У.Назаров). *... оппоқ юзи газабдан қизарди* (Х.Ғулом). *Оқсоқол жаҳлдан кўкарди* (С.Аҳмад). *Дадам ... Олим буванинг газабидан қўрқиб, ...* (А.Қаҳҳор).

Ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи ғазаб (-дан) ва жаҳл (-дан) отлари айни бир рухий ҳолатни англатишига кўра синоним бўлса ҳам, коннотатив маъносига кўра ўзаро фарқ қилади, яъни ғазаб лексема семемасида “аччиқланиш” даражаси ортиқ бўлиб, у “кучли даражада”, “қаттиқ” маъно қиррасига ҳам эгалиги билан мустақил тил бирлиги саналади.

«Физиологик» интеграл семали *шишмоқ, тўлиқмоқ* ва *қизармоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти вазифасида “ёш тўкиш” келади. Каузал муносабат ифодаловчи сўз формаси агенс ҳолатининг йиғлаш натижасида юз беришини ифода этади. Бирикма конструкцияси “ёш тўкиш” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг юзи йиғидан шшиган эди* (Ўзб.халқ.эртақ). *Бола йиғидан тўлиққан эди* (Қ.Аъзамов). *Унинг қовоқлари йиғидан ... қизарган эди* (А.Қаҳҳор).

Оқармоқ ва *қизармоқ* «физиологик» ҳолат феълларининг сабаб актанти безовталаниш бўлади. Сабаб валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг бирон нарсани ўйлаб ташвишланиши натижасида содир бўлишини билдиради. Объектли бирикма “безовталаниш” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Султонмуроднинг ҳаяжондан ранги бироз оқарди* (Ойбек). *У ҳаяжондан қизариб кетди* (“Тош.оқшоми”).

Мажолсизланмоқ ва *озмоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ғам-ғуссадан “тузилган” сабабини реаллаштирувчи от агенс ҳолатининг мусибат натижасида юз беришини ифодалайди. “Ғам-ғусса” семаси классема вазифасини

ўтайди. Масалан: *Султонмурод қайғудан бутунлай мажолсизланган эди* (Ойбек). *У қайғудан ... озган эди* (Ойбек).

Сулаймоқ ва *товламоқ* «физиологик» ҳолат феълларининг сабаб актанти оч қолиш бўлади. Феълли бирикмада агенс ҳолатининг юз бериши овқат (таом) истеъмол қилмаганлик натижаси эканлиги ифодаланади. Сўз бирикмаси компонентларининг бирикуви “оч қолиш” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Ишчилар очликдан сулайган эди* (Ҳ.Ғуллом). *Бола очликдан толди* (Т.Йўлдош).

Физиологик қизармоқ ҳолат феълининг сабаб актантилари шапалоқ ва ухламаганлик, қораймоқ шу семантик гуруҳ ҳолат феълининг сабаб актантилари ел ва қоракуя кабилар бўлади. Каузатив конструкцияларда а) агенс ҳолатининг юз бериши қўл зарби туфайлиги англашилади. Масалан: *Боланинг юзи шапатидан қизарди* (Ўзб.халқ.эртақ). б) агенс ҳолати уйқусизлик натижасида содир бўлади. Масалан: *Унинг кўзлари уйқусизликдан қизарибди*; в) агенс ҳолати ҳаво ҳаракатининг таъсирига кўра рўй беради. Масалан: ... юзлари шамолдан қорайган эди; г) агенс ҳолатининг амалга ошиши куйинди зарраларига кўралиги ифодаланади. Масалан: *Курумдан қорайган манглайи, юзи* (Т.Ҳамид). Демак, ушбу каузатив конструкциялар “шапалоқ”, “ухламаганлик”, “ел” ва “қора куя” классемаларига кўра ҳосил бўлади.

Физиологик *қовжирмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти вазифасида жисмоний иш, *буришмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти функциясида азоб кабилар келади. Объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг содир бўлиши жисмоний меҳнат натижасилиги англашилади. Масалан: *Унинг юзи, қўли меҳнатдан қовжираган эди*; б) агенс ҳолатининг дард туфайли юз бериши ифода этилади. Масалан: ... *оғриқдан башараси бурушиди* (Ф.Мусаёнов). Демак, “иш” ва “азоб” семалари каузатив бирикма компонентлари семемаларини ўзаро боғловчи классема ҳисобланади.

«Психик» интеграл семали *мағрурланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти вазифасида мақтаб айтилган гап, *ўнғайсизланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти функциясида қутлов, *ўкинмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти функциясида бераҳмлик, *қайғурмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти вазифасида ўлим, *чўчимоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти функциясида *бақирмоқ*, *қўрқмоқ* ҳолат

фёълининг сабаб актанти ёмонлик тилаб койиш, қувонмоқ ҳолат фёълининг сабаб актанти функциясида ғамхўрлик кабилар келади. Объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг яхши, ёқимли гаплар айтилиши натижасида юз бериши билдирилади. Масалан: *Тигдор мақтовдан мағрурланибди* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши муборақбод этилишига кўралиги ифодаланади. Масалан: *Анвар табриклардан анча ўнғайсизланган эди* (А.Қодирий); в) агенс ҳолатининг мажбуран кезиш туфайли рўй бериши англашилади. Масалан: *Дарбадарликдан.. жуда ўкинар эдим* (Ғ.Ғулом); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг бераҳмлиги, золимлиги туфайли эканлиги англашилади. Масалан: *Фашистларнинг шафқатсизлигидан қаттиқ газабланибди* (Ҳ.Назир); д) агенс ҳолатининг шахснинг ўлими сабабли содир бўлиши ифодаланади. Масалан: *... Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёрдўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди* (Ҳ.Назир); е) агенс ҳолатининг рўй бериши кишиларнинг қичқириғи сабабли эканлиги қайд этилади. Масалан: *От одамларнинг шовқинидан баттар чўчиди* (Ўзб.халқ.эртақ). ё) агенс ҳолатининг ёмонлик истаб койиши натижасида юз бериши ифода этилади. Масалан: *Бидъат ўргимчаги ўраб олган оила кишилари кампирнинг қарғишидан кўрқарди* (М.Исмоилий); ж) агенс ҳолатининг юз бериши бошқа шахснинг ғамхўрлиги натижаси эканлиги англашилади. Масалан: *Феруза Норқўзининг ўз бригадаси аъзоларига меҳрибонлигидан қувонди* (Ҳ.Ғулом). Демак, гап конструкцияларидаги каузатив бирикмалар “гап”, “қутлов”, “кезиш”, “бераҳимлик”, “ўлим”, “бақирмоқ”, “койиш” ва “ғамхўрлик” классемаларига кўра тузилади.

Шу бўлимда кўриб чиқилган бошқарилувчи позициясидаги чиқиш келишигидаги сўз формаларини (отларни) бошқарувчи қотмоқ, қоронғилашмоқ «ҳаракат натижаси», ёнмоқ, пўрсилламоқ, оловланмоқ, қапишмоқ, ялтирамоқ, ёришмоқ «образли», қуримоқ, сарғаймоқ «биологик», бўртмоқ, толмоқ, увушмоқ, жунжимоқ, шумшаймоқ, жимирлашмоқ, кўкармоқ, тетикланмоқ, чақчаймоқ, тинмоқ, қизармоқ, шишмоқ, тўлиқмоқ, оқармоқ, чарчамоқ, мажолсизланмоқ, озмоқ, сулаймоқ, толмоқ, қораймоқ, қовжирамоқ, бурушмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат фёъллари гап конструкцияларида кучсиз бошқарувга эга фёъллар сифатида реаллашади. Яна қиёсланг: *...кўп юрганидан чарчаган эди* (Ойбек).

Бошқарилувчи позициясидаги сабаб актантининг реализатори билан *севинмоқ, ҳаяжонланмоқ, қўрқмоқ, мағрурланмоқ, ўнғайсизланмоқ, ўкинмоқ, газабланмоқ, қайғурмоқ, чўчимоқ, қувонмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари эса кучли бошқарув муносабатида бўлади. Яна қиёсланг: *...ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигимдан ўкинар эдим* (Ғ.Ғулом).

Отнинг жўналиш келишикли сўз формасида каузал муносабат ифодалаш. Туркий тилшуносликда (ўзбек тилида ҳам) жўналиш келишикли сўз формаларининг (масалан, отларнинг) каузал муносабат ифода этиши¹ ҳам характерлидир. Бу жўналиш келишиги кўрсаткичининг қуршов бирликлари таъсирида назарда тутилган маънони англатиш имконига эғалиги билан боғлиқдир.

Баъзи манбаларда “жўналиш келишигида келган сўз кесим орқали ифодаланган ҳаракатнинг (шунингдек, ҳолатнинг ҳам Р.Р.) сабабини билдириши мумкин. Бундай вақтда жўналиш келишигидаги сўз кўпинча сифатдош ёки инфинитивлардан бўлиши керак”², дейилади. Бу фикрга қўшилган ҳолда шуни ҳам таъкидлаш керакки, жўналиш келишикли сўз формаларининг субъект ҳолатининг сабабини англатишда отларда келиши ҳам тез-тез учраб туради.

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги жўналиш келишикли отларда реаллашади.

«Психик» интеграл семали *ачинмоқ* ҳолат феълининг сабаб ифодаловчиси ноиложлик ва енгилганлик, *қувонмоқ* ҳолат феълининг сабаб иштирокчиси касалланмаганлик, *аччиғланмоқ* ҳолат феълининг сабаб қатнашувчиси бефаросатлик (бефаҳмлиқ), *газабланмоқ* ҳолат феълининг сабаб қатнашувчиси бўшлиқ (лаванглиқ) каби маъноларда келади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг чора-иложсиз қолганлигидан эканлиги англашилади. Масалан: *Навоий унинг ожизлигига ачинади* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг спорт баҳсида ютукни бой берганлиги, мағлубиятга учраганлиги сабабли рўй бериши ифодаланади. Масалан: *Биз командамизнинг*

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 98-бет. Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 144-бет. Турсунов У, Мухторов Ж, Раҳматуллаев Ш, Ҳозирги ўзбек адабий тили, 134-бет. Шоабдурахмонов Ш, Аскарлова М, А.Ҳожиев, Расулов И Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 239-бет. Гаюпов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 13-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-бет.

² Зиёева И. Жўналиш келишиklarининг семантикаси. Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. ТошДПИ, 1981, 121-бет.

мағлубиятига қаттиқ ачиндик (Халқ сўзи); в) агенс ҳолатининг бажарилиши шахснинг соғломлигига, касалланмаганлигига кўралиги билдирилади. Масалан: *У қизнинг соғлигига қувонди* (Саодат); г) агенс ҳолатининг шахснинг бефаҳмлиги натижасида юз бериши ифодаланади. Масалан: ... *хотинининг...бетамизлигига аччиғланиб,..* (Ойбек); д) агенс ҳолатининг шахснинг лаванлигига кўра содир бўлиши ифода этилади. Масалан:... *акасининг ... бўшлигига газабланиб,..* (Ойбек). Демак, гап конструкцияларида ҳолат феълли сўз бирикмасининг тузилиши учун “ноиложлик”, “енгилганлик”, “касалланмаганлик”, “бефаросатлик” ва “бўшлик” семалари классема вазифасини ўтайди.

Каузал муносабат англатувчи *оғизлигига ачинмоқ* сўз бирикмаси *оғизлиги сабабли ачинмоқ, оғизлиги тўфайли ачинмоқ, оғизлиги учун ачинмоқ, оғизлигидан ачинмоқ* каби бирикма конструкциялари билан умумий маъно муносабатини англатишига кўра синонимик гуруҳни ҳосил қилади.

Қиёсга асос бўлган бирикма конструкциясида каузал муносабат синонимик вариантларига нисбатан мавҳумроқ ифодаланади ва нутқда кам қўлланади. Бу жиҳатдан от+ жўналиш келишиги + феъл қолипли сўз бирикмасига оғизлигидан ачинмоқ варианты тенг келади. Аммо бу нутқда нисбатан кўпроқ ишлатилади.

Демак, сабаб муносабатли синтактик синонимларнинг ўзига хос хусусияти, биринчидан, уларнинг умумий сабаб-натижа муносабатини турлича аниқликда билдириши, иккинчидан, гап конструкциясида уларнинг бири ўрнига эркин ҳолда бошқасининг қўлланишидир. Бундай ўзгариш семантик жиҳатдан сўз бирикмасида ифодаланаётган асосий, умумий маънога, синтактик жиҳатдан эса уларнинг бир вазифада бўлишига ҳеч қандай таъсир қилмайди. Аммо бу мантиқий таҳлилда каузал муносабатнинг кучли ёки кучсиз ифодаланиш даражаси ўзгаради. Шундай бўлсада, умумий маъно муносабати тингловчига кўпинча тўла етиб боради. Умуман, синтактик-синонимик конструкциялар муҳим стилистик восита сифатида ҳам “қадрланади”.

Шуни айтиш керакки, юқорида қайд этилган синонимик гуруҳга *оғизликда ачинмоқ* сўз бирикмаси семантик бирикиш имконига эга эмас. Унинг мазмун планида каузал муносабат йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки у нутқда муайян коммуникатив вазифа бажармайди. Умуман, бу тип “нутқ бирликлари” формал—

структурал жиҳатдангина бирикма конструкцияларидан фарк қилмайди. Аммо, айтилганидек, семантик планда коммуникатив талабга жавоб бермайди. Бошқача айтганда, ҳолат феълнинг валентлик имкони препозитив компонентнинг локативда бўлишини талаб қилмайди. Демак, каузал муносабат ифодаловчи жўналиш келишикли сўз бирикмасини локативли шакл билан алмаштириш мумкин бўлмайди. Аниғи, бундай ўзгаришга семантик синтаксис мутлақо йўл қўймайди.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, қайд этилган «психик» интеграл семали *ачинмоқ, севинмоқ, қувонмоқ, аччиғланмоқ, газабланмоқ* каби ҳолат феъллари тобе компонент вазифасида келаган жўналиш келишигидаги от билан кучли бошқарув муносабатида кузатилади, яъни бирикма компонентлари орасидаги семантик-синтактик боғланиш зарурий боғланиш ҳисобланади. Яна қиёсланг: *Шоҳ аскарларининг мағлубиятига қаттиқ газабланади.* (Ўз.халқ.эртас).

Отнинг ўрин келишикли сўз формасида каузал муносабат англатиши. От+да модели сўз формаларининг сўз бирикмаси маъносини сабаб ифодасига кўра тўлдириши, бошқа келишикли типларга нисбатан кам учраши манбаларда¹ тўғри таъкидланади. Шунинг учун бўлса керак, локативли отларнинг сабаб маъносини ҳам англатиш коммуникатив функцияси қатор манбаларда² умуман тилга олинмайди. Ўрин келишикли отларнинг сабаб маъносида кам учраши, биринчидан, ўрин келишиги қўшимчасининг сўз формаларида асосий маъносини тўла сақлаб қолиши билан, иккинчидан, бошқа келишикли аффиксларидан фарқли окказионал сабаб маъносида ҳам бўлиш имкони чегараланганлиги билан изоҳланади. Айтилганларга кўра у асосий маъносидан бошқа масалан, вақт, сабаб каби маъноларни англатишида ўрин маъносини тарқатмасликка ҳаракат қилади.

Демак, ўрин келишикли нутқ бирликларининг гапда қуршов аъзолари таъсирида сабаб маъносини ифода этиши характерли бўлиб, бу муносабат (каузал муносабат) ўзбек тилидаги “малака”,

¹ Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 144-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II, 150-бет. Акбаров С. Сабаб-натига муносабатини ифодаловчи сўз бирикмаларининг синтактик синонимикаси масаласи. //Тилшунослик масалалари. ТДПИ, Тошкент, 1970, 62-бет. Гаюпов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 17-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 100-102-бет. Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, 147-148-бетлар. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 93-бет. Ўзбек тили грамматикаси, 242-245-бетлар. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Ҳолиёров Х., Омонтурдиев Ж., Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет ва бошқалар

«биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Ўрганмоқ “малака” интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб иштирокчиси “ёрдамингизда” маъноли сўз бўлади. Объектли бирикмада агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг ёрдами, таъсири натижасилиги англашилади. Сўз бирикмаси компонентлари учун классема вазифасини “ёрдамингиз” семаси ўтайди. Масалан: ... *сизнинг туфайлигингизда... кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек).

«Биологик» интеграл семали *ўлмоқ*, «физиологик» интеграл семали *сарғаймоқ* ва «психик» интеграл семали *куймоқ* ҳолат феълларининг сабаб қатнашувчиси “кўнгилдаги ғам-алам (ўкинч)” маъноли сўз бўлади. Сабаб актантини реаллаштирувчи от агенс ҳолатининг содир бўлиши оғир мусибат, қайғу натижаси эканлигини ифода этади. Ҳолат феълли бирикманинг каузал муносабат ифодалашида “ғам-алам” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Хотин ўлди қиз дардида, доғида* (С.Абдулла). *Армонда сарғайди гулдайн дийдор* (Балогардон). *Қизим, даданг, энанг ҳасратингда куйиб битди* (Ойбек).

Кўринадики, объектли бирикмаларда *ўрганмоқ* “малака”, *ўлмоқ* «биологик», *сарғаймоқ* «физиологик» ва *куймоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўрин келишлик препозитив компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатига киришади.

Отнинг кўмакчили формада каузал муносабат ифодалаши. Сабаб муносабтининг кўмакчили формаларда ифода этилиши келишлик сўз формаларида ифода этилишидан коннотатив маъносига кўра фарқ қилади, яъни кўмакчили формаларда сабаб муносабати анча аниқ, қоришиқсиз ҳолда англашилади. Ушбу маъно муносабатининг гапда аниқ, яққол ифода этилиши унинг сабаб маъноли сўзда реаллашишига кўра юз беради. Кўмакчили формалар формал-структурал жиҳатдан келишлик сўз формаларидан фарқ қилса ҳам, аммо позицион, препозицияда келишига кўра, улар билан мувофиқ бўлади. Бу синтактик қонуният кучига эгадир. Шунингдек, кўмакчили формаларнинг ҳам келишлик сўз формалари каби сабаб маъносида фаол ишлатилиши ўзбек тили грамматикасига оид адабиётларнинг деярли бирчасида таъкидланади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи отлар

сабаб маъносини англатишда кўпинча *билан*, *баъзан учун*, *биноан*, *таъсирида*, *орқасида* ва *олдида* каби кўмакчилар билан келади.

Ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда билан кўмакчили форманинг биргалик, восита, пайт, ўрин каби маънолари қайд этилган ҳолда унинг нутқда сабаб маъно муносабатини ифода этиши тилга олинмайди. Ваҳоланки, ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирган от + кўмакчи қолипли аналитик формаларда сабаб маъносини энг кўп ифода этувчи кўмакчи биландир¹. Шунга кўра айрим манбаларда “..сабаб уносабатини ифодалайдиган кўмакчили конструкцияда билан кўмакчиси учун кўмакчисига қараганда кам учрайди², деган фикрга қўшилиш қийин. Биз текшириш объектимиздан келиб чиқиб, юқорида қайд этилган фикрга акс фикрдамиз.

«Давомли» интеграл семали *ётмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти амр-фармон бўлади. Каузатив конструкцияда агенс ҳолатининг содир бўлиши шахсининг фармонига, буюришига кўралиги англашилади. Объектли бирикма “амр-фармон” классемасига кўра тузилади. Масалан: *...командирнинг буйруғи билан ётқизди* (Ойбек).

Оғирлашмоқ «ҳаракатнинг ҳолати» феълининг сабаб актанти вазифасида тухмат билан бўлади. Сабаб валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг тухмат натижасида юз беришини билдиради. Феълли бирикма “тухмат” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бойларнинг чақиғи билан Йўлчининг иши оғирлашди* (Ойбек).

«Образли» интеграл семали *олтинланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти нурдан бўлади. Феълли бирикмада агенс ҳолатининг нур таъсирида юз бериши ифода этилади. Сўз бирикмаси компонентлари учун класема функциясини “нур” семаси ўтайди. Масалан: *Қуёшнинг шуълалари билан олтинланарди* (Ойбек).

Ўлмоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти бетобланиб бўлади. Бу ҳолда агенс ҳолатининг организмда сув йиғилиши сабабли рўй бериши англашилади. “Бетобланиб”

¹ Билан кўмакчили формаларнинг сабаб маъносини англатиши ҳақида қаранг. Ғуломов А. Кўмакчили конструкция ҳақида. 1940, 34-бет. Кононов А.Н. Послелогои в современном узбекском литературном языке, 12-бет. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-ата. 1955, 79-бет. Коклянова А.А. Послелогои и служебные имена в узбекском языке. Труды И.Я. АН т.Ш, 1954, 192-бет.

² Акбаров С. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи сўз бирикмаларининг синтактик синонимикаси масаласи, 65-бет. Яна қаранг: Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 18-бет.

классемасига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *У киши яқинда истисқо касали билан ўлди* (Ғ.Ғулом).

«Физиологик» интеграл семали *қабармоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти вазифасида жисмоний ишдан, *саргаймоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти сифатида азобдан кабилар келади. Бирикма конструкцияси: а) агенс ҳолатининг оғир, жисмоний ишдан юз беришини англатади. Масалан: *Меҳнат билан қадоқ қўли қабарган* (Б.Бойқобилов); б) агенс ҳолатининг рўй бериши азоб-уқубатдан, руҳий таъсирланишданлигини билдиради. Масалан: *Ғам билан саргайди гулдайн дийдор* (“Алпомиш”). Демак, феълли бирикма “жисмоний иш” ва “жаҳл” классемаларига кўра тузилади.

Синтактик синонимиянинг асосий принципларидан бири сўз бирикмасининг формал-структурал турли, яъни келишли ва кўмакчили кўринишлари воситасида умумий, бир хил денотатив маъно англатиши¹ ҳукмидан келиб чиқиб, каузал муносабатли охирги синтактик конструкциянинг қуйидаги нутқий вариантларини келтирамиз: *ғам сабабли саргаймоқ, ғам туфайли саргаймоқ, ғамга кўра саргаймоқ, ғам учун саргаймоқ, ғамдан саргаймоқ.*

Бу семантик гуруҳга *ғамда (ёки ғамга) саргаймоқ* “бирикмаси” типик маъно муносабатини англата олмаслигига кўра бирикмайди. Бу “сўз бирикмаси”нинг мантиқий тушунча англатишга ўтиши, коммуникатив вазифа бажариши учун ҳолат феълли бошқарувчининг талабига кўра от бошқарилувчи юқорида қайд этилган сўз формаларидан бирида келиши шарт. Шундагина у (от) – сўз бирикмаси муайян гапнинг конструктив бирлигига ўтади.

«Психик» интеграл семали *руҳланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти завқ-шавқ (фахрланиш) билан, *бўшаимоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти фикри билан, *ғурурланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти шу куни билан кабилар бўлади. Каузатив сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг ғалаба нашидаси туфайли юз бериши кўрсатилади. “Завқ-шавқ” семаси классема характеридадир. Масалан: *Подшо аскарлари зафар гурури билан руҳланди.* (Ўз.халқ.эртақ.); б) агенс ҳолатининг шахс билдирган муайян фикрга кўра содир бўлиши қайд этилади. “Фикр” семаси классема характеридадир. Масалан: *Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшаиди* (А.Қодирий); в) агенс ҳолатининг яшаш пунктининг ҳозирги аҳволи сабабли содир бўлиши

¹ Яна қаранг: Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966. 157-бет.

ифодаланади. “Шу кунинг” семаси классемадир. Масалан: *У бу юртнинг ҳозирини билан гурурланади* (Ш.Тошматов): *Юртнинг ҳозирини билан гурурланмоқ, юртнинг ҳозирини сабабли гурурланмоқ, юртнинг ҳозирини туйғайли гурурланмоқ, юртнинг ҳозирини кўра гурурланмоқ, юртнинг ҳозирини учун гурурланмоқ, юртнинг ҳозирини гурурланмоқ* синонимик конструкцияларда каузал муносабат биз кўрган аввалги типларга нисбатан мавҳумроқ ифодаланади. Бу, бизнингча, сабаб маъноли тобе компонентнинг субстантив пайт равишидан бўлишига кўра юз беради. Шунинг учун сўз формасида сабаб маъносига нисбатан пайт маъноси нисбатан ортиқроқ кузатилади. Аниқроғи, у ҳам пайт, ҳам предмет (сабаб предмети) англатади. Шунга кўра бу ҳолларда сабаб маъноси “хиралашади”. Бизнингча, муайян сўз туркумига оид бирлик отлашиб, отнинг вазифасини бажаришида унда ифодаланган предмет отлардагидек аниқ, яққол ифодаланиб турмайди. У қоришиқ ҳолда бўлади. Бу мутлақо мантиқий бўлиб, отлашган сўзнинг нутқда ҳам ўзининг асосий, узурал маъносини, ҳам нутқий юзага келган окказионал маъносини англатишига кўра асосланади. Шунга кўра отлашган сўз маъноларида ифодаланган белги предметли бўлса, предмет белгилли бўлади. Шу жиҳатдан на белги, на предмет соф ҳолда бўлмайди. Отлашиш хусусиятига эга тил бирликлари предмет англатишига қарамай ўзининг доимий, типик маъно хусусиятини мантиқий равишда ортиқроқ даражада сақлайди. Чунки унинг предмет ифодалаши факультатив – нутқий бўлиб, унинг белги ифодалаши асосийлиги, зарурийлиги, тилда ҳам, нутқда ҳам асосан, шу вазифада иштирок этиши билан характерланади. Қиёсланг: *Яхши одамлар ёрдир менга – яхшилар ёрдир менга* (Кўшиқдан). *Йиқилган бола тезда турди – йиқилган тезда турди* (сўзлашув нутқидан).

Таҳлил объектли бўлган «давомли» интеграл семали *ётмоқ*, «ҳаракатнинг ҳолати» *огирлашмоқ*, «образли» *олтинланмоқ*, «биологик» *ўлмоқ*, «физиологик» *қавармоқ*, *қизармоқ*, *саргаймоқ* ҳолат феъллари объектли бирикмада билан кўмакчили тобе компоненти билан кучсиз бошқарув, «психик» интеграл семали *руҳланмоқ*, *бўшашмоқ* ва *гурурланмоқ* ҳолат феъллари эса препозициядаги аналитик форма билан кучли бошқарув муносабатида бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи отнинг учун кўмакчиси билан келиши ҳам

характерли эмас. Бу шу кўмакчили отнинг натижанинг сабабини англатиш маъно имконияти анча чегараланганлигини кўрсатади. Шунингдек, бундай бирикма конструкцияларининг ҳоким компоненти вазифасида “ҳолат” архисемали феълларнинг келишидан, уларнинг эса сабабни ифода этувчи сўзнинг, асосан, сабаб маъносини аниқ, қоришиқсиз ифодалаб турадиган кўмакчилар (сабабли, туфайли) билан келишини бевосита талаб қилишидан ҳам юз беради. Отлар учун кўмакчиси билан келиб, сабаб маъноли бўлганда, бу кўмакчи аталганлик маъно қиррасини бутунлай йўқотмайди. Шунга кўра у сабаб маъносини мавҳумроқ ифодалайди. Бундай аналитик формалар сабаб, сабабли, туфайли кўмакчили формалардагидек сабаб маъносини ўзича (дистрибуциясиз) эмас, балки феълли бирикмада, феълда ифодаланган ҳолат ўзининг юз бериш сабабига эғалигига, унинг сабабини билдирувчи сўз сифатида отларнинг ҳам қўлланишига – от ва феъл маъноларини мантиқий бириктириш учун хизмат қилишига кўра учун кўмакчили формада сабаб маъноси ҳосил бўлади. Аммо сабаб муносабати аталганлик бўёғи билан англашилади, яъни *уялмоқ, ўнғайсизланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти хат-саводи йўқлигидан бўлади. Семантик синтагма агенс ҳолатининг ўқиш ва ёзишни билмаганлиги туфайли юз беришини билдиради. “Хат-саводи йўқ” семаси классема саналади. Масалан: *У савдосизлиги учун одамлар олдида ўнғайсизланди, уялди* (Тошкент оқшоми). Демак, «психик» интеграл семали уялмоқ ва ўнғайсизланмоқ ҳолат феъллари сабаб актантининг учун кўмакчили реализатори билан кучли бошқарув алоқасида бўлади.

Ҳаракат натижаси *абдийлашмоқ* ҳолат феълининг сабаб актантини ифода этувчи от *биноан* кўмакчиси билан келади. Шунга кўра бу типда каузатив муносабат бошқаларга нисбатан аниқ қайд этилади. Бу, албатта, кўмакчи сўзнинг сабаб, сабабли маъносига узувал эғалигидан келиб чиқади. Кучсиз бошқарувдаги бирикмада иштирок этган сабаб актантининг реализатори “ҳукмга кўра” маъносини англатади. Каузатив конструкцияда агенс ҳолатининг раҳбар ташкилот томонидан қабул қилинган фикрга мувофиқ юз бериши ифодаланади. “Ҳукмга кўра” семаси классема бўлади. Масалан: *Усмон Юсуповнинг мўтабар номи ҳукуматимизнинг қарорига биноан абдийлаштирилди* (Газетадан).

Терламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи нутқ бирлиги от+таъсирида модели бўлади. Шунинг таъкидлаш керакки, *таъсирида* сўзи от билан биргаликда муайян ҳолатнинг юз бериш сабабини кучли, яққол билдиради. Шунга кўра у сабабли кўмакчиси билан тенглаша олади.

Таъсирида кўмакчили конструкцияда шахс ҳолатининг юқори ҳароратдан содир бўлиши англашилади. “Ҳарорат” семаси классема вазифасида келади. Масалан: *Шоҳидбек.. манти иссиқлиги таъсирида яна обдон терлаган эди* (А.Қодирий). Бу ўринда ҳам ҳоким компонентнинг (ҳолат феълининг) тобе компоненти (аналитик форма) билан боғланиши, бошқарув алоқаси кучсиз бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи от баъзан *орқасида* ва *олдида* кўмакчилари билан ҳам каузал муносабат англатади.

Ўзбек тили грамматикасига оид ишларнинг айримларида¹ от+орқасида модели аналитик форманинг сабаб маъносини ҳам англантиши айтилса, бошқаларида² бу кўмакчили нутқ бирликларининг сабаб маъносини ҳам ифода этиши тадқиқотчилар эътиборидан четда қолади.

Олдида кўмакчили сўз бирикмаларининг каузал муносабат ифодаланиши эса ўзбек тилига оид дарслик, қўлланма, илмий иш ва мақолаларнинг бирортасида ҳам қайд этилмайди.

Бизнингча, *орқасида* ва *олдида* кўмакчили формаларнинг сабаб муносабатини ифода этишда кам учраши бевосита уларнинг, асосан, от кўмакчи сифатида ўрин маъносини англантишидан келиб чиқади. Чунки уларнинг ўрин маъноси ҳам тилда, ҳам нутқда реаллашувчи асосий ифодадир. Шунингдек, ушбу кўмакчиларда ўрин маъносининг асосийлиги ўзак ва аффикс морфемаларнинг ўрин маъносига узуал эгалигидан англашилиб туради.

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 147-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II. 151-бет. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж., Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет. Акбаров С. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи сўз бирикмалари синтактик синонимикаси масаласи, 69-бет. Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 26-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 316-бет. Ғуломов А.Ғ, Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 561-бет. Турсунов У, Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 242 –бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М.А. Ҳожиев А., Расулов И, Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 421-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-бет.

Шуни таъкидлаш керакки, айрим манбаларда¹ ҳам тўғри айтилганидек, сабаб валентлигини реаллаштирувчи от+кўмакчи формаларнинг биринчи компоненти мавҳум отлардан бўлади. Демак, *орқасида, олдида* кўмакчилари асосан мавҳум отлар билан келиб, нутқ бирлигини тузганда, кўмакчи сабаб маъносани англатади, яъни *азобланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб актанти ”бўхтон орқасида” бўлади. Унинг (сабабнинг) реализатори агенс ҳолатининг асосиз даъво сабабли юз беришини билдиради. “Бўхтон” семаси классема бўлади. Масалан: *онагина эмас, гуноҳсиз болалар ҳам туҳмат орқасида қаттиқ азобланадилар* (“Соҳибқирон”). *Бўшаимоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб актанти “муайян фикр орқасида” бўлади. Сабаб валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг муайян ўй-фикр таъсирида юз беришини ифода этади. “Фикр” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: ... *шу мулоҳазалар орқасида бир оз бўшаиди* (Ойбек).

Иккиланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феъли сабаби (вазифа олдида) нинг реализатори агенс ҳолатининг содир бўлиши муайян иш, вазифага кўралигини қайд этади. “Вазифа” семаси классема саналади. Масалан: ... *бу кутилмаган топшириқ олдида иккиланди* (Ҳ.Назир). Демак, от кўмакчили нутқ бирликлари каузал муносабатни мантиқий равишда ўрин маъно оттенкаси билан ифодалайди.

Кўринадикки, *азобланмоқ, бўшаимоқ* ва *иккиланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари объектли бирикмаларда кучли бошқарувга эгаллиги билан ажралиб туради.

Хуллас, таҳлил объектдан келиб чиқиб, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи турли сўз формаларидаги отлар ўзлари англатган предметнинг характериға кўра кўпроқ мавҳум отлар эканлигини, шунингдек, бу вазифада аниқ отлар ҳам учраб туришини алоҳида таъкидлаймиз.

Сабаб валентлигининг феълда реаллашиши. “Энг мураккаб ва энг катта грамматик категория”²... бўлган феълнинг маъно бойликларидан бири унинг гапларда сабаб маъносини ҳам

¹ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка, 1963, 144-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II, 151-бет. Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, 147-бет. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Ҳолиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет. Акбаров С. Сабаб-натижа муносабатли сўз бирикмалари синтактик синонимикаси масаласи, 63-бет. Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 26-бет каби ишларда келтирилган гапларда ҳам орқасида кўмакчили форманинг етакчи компоненти асосан мавҳум отдан бўлади.

² Виноградов В.В. русский язык, 337-бет.

англатиш қобилияти бўлиб, унинг объективлиги муайян натижа ҳолат билан диалектик боғлиқликда реаллашганда яққол кўринади.

Феълларнинг ўз маъно вазифаларини функционал шакллари орқали амалга ошириши мутлақо мантиқийдир. Шу сабабли ўзбек тилшунослигига оид қатор ишларда¹ ҳақли равишда сабаб ҳоли вазифасида ҳаракат номи, равишдош ва сифатдош функционал формаларнинг келиши алоҳида таъкидланади. Демак, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб актантини қайд этувчи феъллар функционал шаклларига кўра каузатив муносабатни ҳам ифода этади.

Сабаб валентлигининг равишдошда реаллашиши. Равишдошнинг ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштириши сифатдош ва ҳаракат номига нисбатан фаолроқдир. Бунда равишдош + ҳолат феъли қолипли релятив бирикма тузилади. Ушбу ва сифатдош + ҳолат феъли, ҳаракат номи + ҳолат феъли модели бирикма конструкцияларининг шаклланиши аслида ҳар икки феъл семемаларини семантик синтагма муносабатига киритувчи, “... гап структур схемасининг компоненти...”² га ўтишини таъминловчи классема характеридаги семанинг мавжудлигидан юз беради. Аниқроғи, мазкур ҳолат феълли бирикмалар асосий феъл валентлик имкониятининг воқеलाшиши сифатида кузатилади.

Равишдошнинг агенс ҳолатини сабаб белгиси жиҳатдан характерлашида унинг –и (б), баъзан –а, –май, –гач формантли вариантлари функционал фаол бўлади. Айни вақтда сабаб маъноси турли формантли равишдошлар орқали ифодаланса ҳам, аммо ҳар бир равишдош шакли типик маънони ифодалашда ўзига хос хусусиятларига, услубий белгиларига, умумий маъно муносабатини англатиш даражасига кўра фарқ қилади. Бу эса бевосита семантик принципга асосланади.

Равишдошнинг сабаб маъносида кўп қўлланиши унинг бошқа функционал формаларига нисбатан шу маънони англатиш имкони ортиқроқлиги билан изоҳланади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги кўпинча –и (б) кўшимчали равишдошларда кузатилади.

¹ Қаранг: Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили 144-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 106-108-бетлар. Ўзбек тили грамматикаси, II, 151-152-бетлар.

² Иванов И.П., Бурлаков В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, 200-бет.

Чарчамоқ, толиқмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти “кўз узмасдан қараб”, “пойлаб”, “ҳаракатланиб”, “ўйлаб” ва “сўзлаб” кабилар бўлишига кўра каузал муносабатли бирикмалар: а) агенс ҳолатининг муайян объектга узоқ вақт қараб туришидан юз беришини англатади. “Қараб” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади* (Ойбек). Яна қар: *Тикилавериб, тикилавериб, кўзлар толиқди* (Н.Норматов); б) агенс ҳолатининг юз бериши бирон шахснинг келишига мунтазирлиги натижасилигини ифода этади. Феълли бирикма аъзолари “пойлаб” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Бола кутавериб чарчади* (сўзлашув нутқидан); в) агенс ҳолатининг оёқда ҳаракатланиши туфайли юз беришини билдиради. “Ҳаракатланиб” семаси классема бўлади. Масалан: *Лашкарлар кун бўйи юриб чарчаган эди* (Ўз.халқ эртак); г) агенс ҳолатининг муайян жисмни куч воситасида ўйиши сабабли содир бўлишини қайд этади. Каузатив конструкция “ўйиб” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бугун кун билан тоғ қазиб, қаттиқ чарчаган эдим* (М.Исмоилий); д) агенс ҳолатининг рўй бериши сўзлаш натижаси эканлигини ифодалайди. Масалан: *Ўғлимга гапиравериб, жағим чарчади* (Саодат).

а), б), д) пунктларидаги ҳолат феълларининг сабаб актантини ифода этган сўз денотатив маъноси “давомийлик” коннотатив маъноси билан келади. Яъни ушбу типларда сабаб актантининг ифодаловчиси “кўп, ортиқ даражада” маъно қирраси билан бошқа типлардан фарқ қилишига кўра денотатив+коннотатив маъноли семантик “қолип”да бўлади. Шунга кўра улар (сабаб воситалари) фақат денотатив маъно берувчи бошқа сабаб валентликлари реализаторларидан – равишдошдан фарқ қилади.

«Физиологик» интеграл семали *ҳолсизланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “қайт қилиб”, *кўпирмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “югуриб”, *ухламоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ҳориб-толиб” кабилар бўлади. Релятив бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг кўнгли айниб, қайт этиши натижасида юз бериши ифодаланади. Масалан: *Касал бола қусиб, баттар ҳолсизланди* (Сўзлашув нутқидан); б) агенс ҳолатининг жуда кўп югуриши туфайли содир бўлиши англашилади. Масалан: *От чонавериб, кўпириб кетган эди* (Ғ.Ғулом); в) агенс ҳолатининг чарчаш натижаси эканлиги қайд этилади. Масалан: *Юракда аллақандай гашилик уйғотувчи жимлик бошланганда, у чарчаб ухлаб қолди*

(Н.Норматов). Демак, каузал муносабат ифодаловчи бирикма конструкциялари компонентлари “қайт қилиб”, “югуриб” ва “ҳориб-толиб” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Шуниси характерлики, каузал муносабат ифода этувчи ҳолат феълли бирикмаларда тобе компонент вазифасидаги равишдош сабаб маъносини қоришиқроқ англатишига кўра ажралиб туради, яъни бирикма препозитив компонентида сабаб маъноси билан бирга пайт¹ ва ҳолат маъно қирралари ҳам англашилади². Шундай бўлсада, феъл (равишдош) сўз бирикмасида асоан сабабни ифода этади, натижанинг қандай сабабий боғланиш асосида содир бўлишини билдиради. Шунингдек, сўз (равишдош)да сабаб маъносининг етакчилиги, биринчидан, унинг (равишдошнинг) феълда ифодаланган ҳолат билан диалектик боғлиқлигидан, яъни, айтилганидек, натижанинг мантиқий-маънавий жиҳатдан сабаб оппозициясини талаб қилишидан, шунга кўра феъл+феъл қолипидаги бирикма компонентларининг семантик боғланиши каузал муносабатга кўра бўлса, иккинчидан, шу маъно муносабатининг сабаб-натижа сифатида реаллашиши бундай бирикма конструкцияларининг синонимик вариантларини келтириш билан ҳам объектив характерда бўлади, қолаверса, бунда сўроқ бериш усули ҳам объектив усул саналади. Қиёсланг: *Ёш эмасми, эрини соғиниб сиқиларди* (Ўзбекистон овози). ... *эрини соғиниб сиқилмоқ* бирикмаси каузал муносабат ифода этувчи қуйидаги вариантларига эга: *эрини соғингани сабабли сиқилмоқ*, *эрини соғингани туфайли сиқилмоқ*, *эрини соғинганига кўра сиқилмоқ*, *эрини соғингани натижасида сиқилмоқ*, *эрини соғинганидан сиқилмоқ*.

Демак, равишдош+ҳолат феълли модели синтактик конструкция тобе компонентининг ушбу синонимик вариантларга ўтиши натижасида феълли бирикмаларда каузал муносабат яна ҳам яққол намоён бўлади.

Кўринадики, айна бир маъно муносабатининг қайд этилган грамматик қолипларда кузатилиши – ушбу типлар синтактик синонимиянинг объекти сифатида каузал муносабат ифода этиш учун хизмат қилади. Бир мазмунга бирдан ортиқ форманинг хизмат қилиши диалектик фалсафа принципига кўра объектив, қонуний

¹Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, 1960, 96-бет.

²Равишдошнинг сабаб маъносини пайт ва ҳолат маънолари билан англатиши унинг гапда кўпинча ҳаракат – ҳолатнинг юз бериш вақти, бажарилиш ҳолатини ифодаловчи асосий функционал формалиги билан изоҳланади.

бўлса, бир томондан, иккинчи томондан, объектив борлиқнинг тилдаги инъикоси сифатида бир қанча синтактик конструкцияларнинг бир мазмун планида бўлиши ўзбек тилининг, унинг луғат таркибининг бойлигини, нутқий ифодаларининг кўплигини, тилимизнинг такомилени кўрсатувчи фактор саналмоғи лозим. Шунга кўра “тилнинг грамматик қурилиши ўз тараққиётининг ҳар бир юқори босқичига кўтарилган сайин оддийликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга Қараб тараққий этиб боради. Бу хил тарихий ўзгариш, шубҳасиз, предмет билан ходиса ўртасидаги муносабатни, унинг типи ва ифодаладиган грамматик воситаларини кенгайтиради, сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг тузилишини ундаги лексик-грамматик воситаларни янги тип ва формалар билан бойитади. Тилда содир бўлган бу тарихий ўзгариш бошқа ходисалар қаторида маъноси жихатдан бир-бирига яқин бўлган сўзларни, параллел формаларни ва вариантли конструкцияларни ҳам аста-секин шакллантириб боради...¹. Демак, умумий маъноси ва синтактик вазифасига кўра бир хил бўлиб, ўзаро фикр алмашишда бири ўрнида иккинчиси эркин қўлланадиган бундай параллель конструкциялар фикр ифодалашнинг нутқий воситалари сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу сабабли, айтилганидек, уларни кенг доирада илмий асосда ўрганиш ўзбек тилшунослигининг – семантик синтаксиснинг (синтактик синонимиянинг) муҳим вазифаларидан биридир.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги баъзан – а қўшимчали равишдошларда ҳам кузатилади.

«Физиологик» интеграл семали *чарчамоқ*, *ҳоримоқ* ҳолат феълларининг сабаб актантини ифода этувчи сўз “тез ҳаракатланиб”, *зерикмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актантини реаллаштирувчи сўз “пойлаб” денотатив ва “давомийлик” коннотатив ифода беради. Релятив бирикмаларда” а) агенс ҳолатининг югуриш ва тез юриш натижасида содир бўлиши ифодаланади. “Ҳаракат” семаси сўз бирикмаси аъзоларини ўзаро боғловчи классемадир. Масалан:

¹ Акбаров С. Ўзбек тилидаги синтактик синонимика масаласига доир. Низомий номли ТДПИ. Илмий асарлар, 42-т., 3-китоб, Тошкент, 1964, 251-бет. Синтактик синонимия ҳақида яна қаранг: Сухотин А. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке М., 1960. Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культура речи. Изд.наука М., 1971. Идеи и методы современной структурной лингвистики М., 1968. Шендельс Е.П. Понятия о грамматической синонимии. Журн. Филологические науки. 1959, 76- 77-78-бетлар.

Назарқул югура-югура чарчади (С.Аҳмад). *Раъно югура-югура ҳориди. Улар йўл юра-юра чарчадилар* (Ҳандалар); б) агенс ҳолатининг узоқ вақт пойлаш натижасида содир бўлиши англашилади. Феълли бирикманинг тузилиши “пойлаб” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Субҳия кута-кута зерикди* (Мирмуҳсин). Бу конструкцияларда “давомийлик” коннотацияси равишдошларнинг жуфт (такрорий) қўлланиши сабабли, шунга кўра улар (равишдошлар) денотатив маъносидаги ҳаракат ва ҳолат жараёнларининг “чўзилиши”, “узайиши” содир бўлади. Демак, сўз такрори бевосита улар маъносида ифодаланган жараённинг давомийлигига олиб келади. Бу эса ўз навбатида ҳоким компонент вазифасидаги феълда ифода топган ҳолат билан боғлиқ, каузал муносабатнинг яна ҳам конкретлашишига олиб келадик, шунга кўра бундай сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабати равишдошнинг –и (б) формантли вариантыга нисбатан аниқроқ, “тиниқроқ” ифодаланади. Шунингдек, жуфт равишдошда сабаб маъноси пайт ва ҳолат маъно оттенкаларидан ҳам “озод” бўлади. Аммо жуфт равишдошларнинг постпозитив компонентини туширмаган ҳолда –и (б) типидегидек қатор нутқий вариантларини, синонимик конструкцияларни келтириб бўлмайди. Уларнинг жуфт ҳолида қўлланиши бунга монелик қилади. Демак, равишдошнинг –а формантли варианты жуфт ҳолда келишига кўра каузал муносабат аниқ ифодаланади. Яна қиёсланг: *Мақтанчоқ бола афандини кута-кута зерикди* (Латифалар).

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги баъзан равишдошнинг –май қўшимчали бўлишсизлик шаклида ҳам кузатилади. Бу ҳолда *гарангсимоқ* ва *қийналмоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “фарқлай олмай” ва “ишонч ҳосил қилолмай” кабилар бўлади. Каузатив бирикмаларда а) агенс ҳолатининг муайян шахсларни бошқалардан фарқлай олмасликдан уларни топаолмасликдан юз бериши англашилади. “Фарқлай олмай” семаси феълли бирикма аъзоларини ўзаро боғлайди. Масалан: *қуролсизлантирилган ясовуллар ... турли томонга сочилган халқ ичида дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар* (А.Қодирий); б) агенс ҳолатининг юз берган воқеа-ҳодисага ишонч ҳосил қилмаганликдан содир бўлиши қайд этилади. “Ишонч ҳосил қилолмай” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Унинг илтижоларини эшитиб турган қулоқларига ишонаолмай қийналарди* (М.Исмоилий). Яна қиёсланг:

Ўйлайди, ўй суради, ўйларининг тағига етолмай қийналади (М.Исмоилий).

Каузал муносабатли синтактик конструкцияларнинг нутқий варианты сифатида бўлишсиз шаклли сифатдош+келишик кўшимчали кўмакчиларни келтириш мумкин: *душманни ажратолмай гарнғсимоқ, душманни ажратолмагани сабабли гарнғсимоқ, душманни ажратолмаганидан гарнғсимоқ.*

Умуман, -май формантли равишдошларда сабаб маъносининг ифодаланиши –а формантли жуфт типидан пассивроқ, аммо –и (б) формантли типидан активроқдир. Бунинг фаоллиги –май кўшимчали равишдошнинг сабаб маъносини англантиш имконининг нисбий ортиқлигидан ҳамда-масдан типли сўзлашув нутқиға хос бўлган вариантга жуда яқинлигидан келиб чиқади. Яна қиёсланг: *Бобо гапни нимадан бошлашни билмай, бир оз ўнғайсизланди* (Муштум кутубхонаси).

Сабаб валентлигининг сифатдошда реаллашиши. Сифатдош+ҳолат феъли қолипли синтактик конструкциялар каузал муносабат ифодалашади препозитив сўз чиқиш, жўналиш келишикли ва кўмакчили тузилишига кўра равишдошдан фарқ қилса ҳам, аммо шундай шаклдаги отлар билан ўзаро мувофиқ бўлади.

Ҳолат феълларининг сабаб валентлиги ўтган замон сифатдошининг –ган кўшимчали типидан реаллашади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори (феъл) атрибутив формада чиқиш келишиги кўшимчасини олади.

«Физиологик» интеграл семали *қизармоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ҳижолатдан”, *пишиқмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “шошганидан”, *ёшланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ухламаганидан”, *чарчармоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ҳаракатдан” кабиларда кузатилади. Объектлар бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг содир бўлиши шахснинг ўзини ноқулай сезиши туфайли эканлиги ифодаланади. “Ҳижолат” семаси классема бўлади. Масалан: *Одил уялганидан қизариб кетди* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг юз бериши шошиш натижаси эканлиги қайд этилади. “Шошгани” семаси классемадир. Масалан: *Боланинг юзи ҳовлиққанидан пишиққан* (Ўз.халқ.эртақ.); в) агенс ҳолатининг субъектнинг ухламаганидан юз бериши англашилади. “Ухламагани” семаси классемадир. Масалан: ... *Мижжа*

қоқмаганидан кўзлари ёшланиб туради (Ш.Рашидов); г) агенс ҳолатининг юз бериши «ҳаракат натижаси» эканлиги англашилади. “Ҳаракат” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: ... кўп югурганидан чарчаган эди (Ойбек).

Демак, сабаб валентлигини реаллаштирувчи сифатдошда эгалик аффикси ҳам қатнашади.¹ Бизнингча, бу кўшимчанинг тушиб қолиши каузатив формада каузал муносабатнинг ифодаланишига ҳеч бир таъсир қилмайди, яъни ғализлик туғдирмайди. Шунга кўра унинг ушбу сўз формаларида қўлланиши зарурий эмас. Қиёсланг: ... уялганидан қизармоқ.

Препозитив сўзда эгалик воситаси қатнашиши сўз маъносидаги ҳолат (ёки ҳаракатнинг) ўз агеини билан боғланишини, унга бевосита тегишлилигини ифода этади, холос. Бинобарин, у сабаб маъноси нуқтаи назаридан бирон бир аҳамиятга эга эмас. Шунингдек, бу аффиксиз ҳам феълда ифодаланган жараённинг субъекти бўлади. Аммо бунда у мавҳумроқ англашилади, тегишлилик “хиралашади”. Шунга қарамасдан, муайян мантиқий субъектнинг бажариши қонуниятидир. Шунга кўра тобе компонентда эгалик формантининг қатнашиши мутлоқ бўлмай, нисбий характерга эга. Айти вақтда препозитив компонентнинг сабаб маъносини ифодалашда эгалик кўшимчасининг келиши адабий тил меъёрига мувофиқдир.

Жиддийлашмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълнинг “хавфсирагани” ва “фикрлагани” каби сабаб актантларини ифода этувчи сўз *ми* юкламаси билан келишига кўра аввалгилардан фарқ қилади. Бу ҳолда денотатив маъно тахмин, гумон каби коннотатив маъно билан тўлдирилади. Феълли бирикмада киши аъзоси ҳолатининг шахснинг муайян воқеа-ҳодисадан хавфсираши, уни ўйлаши сабабли юз бериши англашилади. “Хавфсираш”, “ўйлаш” семалари феълли бирикмани тузувчи классемадир. Масалан: *Кўрққанидан, ё қаттиқ уйга толганиданми юзи жиддийлашди* (М.Исмоилий).

Бирикма конструкциясида сабаб маъносининг тахмин, гумон оттенкалари билан ифодаланганлигини қуйидаги формал-структурал ўзгариш орқали, яъни сўроқ юкламаси ўрнига гумон юкламасини қўйиш билан ҳам исботлаш мумкин. Масалан: *Кўрққанидандир ё қаттиқ уйга толганидандир юзи*

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 383-бет. Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гаплар, 50-бет.

жиддийлашди... Бу синтактик конструкцияда сабаб маъноси қатъийлик бўёғи билан ифодаланади. Тахмин, гумон коннотацияси бўртади, кучаяди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, сўз бирикмасида-ми юкламаси ўзининг узуал, тил бирлиги сифатидаги маъносини бутунлай йўқотмайди. У минимал англашилиб туради. Демак, сифатдош+эғалик+келишик+юклама қолипиди сўз формасида каузал муносабат сабаб+гумон+сўроқ семантик “моделди”да кузатилади. Сўроқ маъносининг минимал ифодаланиши юкламага кўра бўлса, гумон маъноси ҳам тобе компонентдан, ҳам юкламадан, ҳам сабаб маъноли сифатдошларнинг бирдан ортиқ қўлланишидан юзага келади. Яна қиёсланг: *Қўли оғриганиданми ёки Шарофат онанинг гапи таъсир қилганиданми кўзи ёшланди* (С.Юнусов).

«Психик» интеграл семали қувонмоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти “қайтгани”, *ажабланмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти “узайгани”, дадилланмоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти “бўшашгани” кабилар бўлади. Каузатив конструкцияларда: а) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг маълум пунктга қайтиши натижасилиги ифодаланади. “Қайтган” семаси классемадир. Масалан: ... *афгоннинг келганидан ич-ичидан қувонар эди* (А.Мухтор); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши даволаш жараёнининг давомийлиги натижаси эканлиги англашилади. “Узайган” семаси классемадир. Масалан: *Профессор ... унинг тузалиши чўзилаётганидан ажабланди* (Н.Норматов); в) агенс ҳолатининг содир бўлиши шахснинг жаҳдан тушишига кўралиги билдирилади. “Бўшашган” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *У отасининг юмшаганидан сал дадилланди* (Ўз.халқ.эртас.).

Қайд этилган объектли бирикмаларда «физиологик» интеграл семали қизармоқ, пишиқмоқ, ёшланмоқ, чарчамоқ, жиддийлашмоқ ҳолат феъллари чиқиш келишикли тобе компоненти билан кучсиз бошқарувни ҳосил қилади. Яна қиёсланг: ... *кўп ўқиганидан кўзи чарчади* (Тошкент оқшоми).

«Психик» интеграл семали қувонмоқ, ажабланмоқ, дадилланмоқ ҳолат феъллари эса препозитив компоненти билан зарурий алоқага киришади, кучли бошқарувда бўлади. Яна қиёсланг: *Пирмат бобонинг келганидан Рашид билан укаси Соли... қувонишиди* (Ф.Мусаёнов).

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сифатдош+жўналиш келишиги қолипни нутқ бирлигида ҳам реаллашади. Бунда *афсусланмоқ*, *ўкинмоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “белгиланган жойга боргани (келгани)”, *севинмоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “тўхтагани (бўлиб қўйилгани)”, *ачинмоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “ўргангани” кабилар бўлади. Каузатив конструкцияларда а) агенс ҳолатининг шахснинг муайян пунктга бориши ёки келиши сабабли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Султонмурод келганига афсусланди* (Ойбек). *Уйга қайтганига ўкинди* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг шахснинг қутлаганлиги сабабли содир бўлиши англашилади. Масалан: *Мен... тўрт билан табриклаганига сеvindим* (С.Юнусов); в) агенс ҳолатининг содир бўлиши суҳбат, фикр алмашиш жараёнининг тўхтаб қолгани, бўлингани натижаси эканлиги ифода этилади, масалан: *Қизлар сўз дурларининг узилганига қайгуришди* (Ойбек); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг бошқа шахсни салбий ҳодисага кўниктиришиданлиги билдирилади. Масалан: *... огайнимнинг ёш болани ёлгон гапиришига одатлантираётганига ачиндим* (Тош.хақиқати). Демак, сабаб муносабатли бирикма компонентлари “боргани”, “қутлагани”, “тўхтагани” ва “ўргатгани” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Қайд этилган бирикма конструкциялари каузал муносабатни тўлароқ, аниқроқ ифодалашига кўра чиқиш келишикли синонимик конструкциялар билан яқиндан алоқада бўлади¹. Яъни сифатдош сабаб муносабатини ифода этишда, асосан, чиқиш ва жўналиш келишикли формаларда кузатилиши билан характерланади. Бу адабий тил учун нормал, “мукамал” ҳолат саналади. Қиёсланг: *...табриклаганига севинмоқ*, *...табриклаганидан севинмоқ*. Демак, препозитив чиқиш ва жўналиш келишикли от ва феъл сўзлар феълли бирикмаларда каузал муносабат англатишда энг фаол восита саналади.

Бошқарилувчи вазифасидаги сабаб валентлигининг реализатори (жўналиш келишикли сўз) *афсусланмоқ*, *ўкинмоқ*, *севинмоқ*, *қайгурмоқ* ва *ачинмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари билан зарурий боғланишига кўра кучли бошқарув ҳосил бўлади.

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи сифатдош

¹ Яна қаранг: Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1964. 181-бет.

кўпинча учун, баъзан билан, сабабли каби кўмакчили-аналитик формаларда ҳам иштирок этади.

Кувонмоқ ҳолат феълининг учун кўмакчили формада келган сабаб актанти “халос бўлгани” ва “бораётгани”, *газабланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “тегмагани”, *афсусланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ёқламагани (ёнини олмагани)” вабилар бўлади. Объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг шахснинг қийналмасдан халос бўлгани сабабли юз бериши англашилади. Масалан: ... *Фосих афанди осонгина қутилгани учун беҳад қувонди* (М.Исмоилий); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши унинг тантанага бораётганидан эканлиги ифодаланади. Масалан: *Тўла катта байрамга кетаётгани учун қувонарди* (М.Исмоилий); в) агенс ҳолатининг одам сепган суюқликнинг мўлжалга етмаганлиги сабабли содир бўлиши билдирилади. Масалан: *Сепган сувлари етмагани учун... пастдагилар эса газабланар* (О.Ёқубов); г) агенс ҳолатининг рўй бериши шахсни ёқламагани, ёнини олмагани сабабли бўлиши қайд этилади. Масалан: ... *уни қаттиқ туриб ҳимоя қилмагани учун афсусланади* (И.Раҳим). Демак, объектли бирикманинг тузилишида “халос бўлгани”, “бораётгани”, “тегмагани” ва “ёқламагани” семалари классема вазифасини ўтайди.

Кўринадикки, учун кўмакчили нутқ бирикларидида сабаб маъноси аниқлигига кўра улар билан кўмакчили типидан фарқ қилади. Каузал муносабат англантиши жиҳатидан учун кўмакчили формалар *сабабли*, *туфайли* кўмакчили формаларга тенг келиб қолади.

Сифатдош + учун қолипидидаги аналитик формалар, от+учун типидидагидек, аталганлик маъно оттенкасига эга бўлмайди. Бу учун кўмакчисининг сифатдош билан “бирикиб”, субъект ҳолатини характерлашидан, кўмакчи компонентининг сабаб маъносига бевосита эгалигидан келиб чиқади. Айтилганларга кўра бундай синтактик конструкцияларда каузал муносабат аниқ ифодаланади.

Сабаб маъносини ифода этувчи учун кўмакчили сўз бирималарига келишикли конструкциялар ичида чиқиш келишикли бирикмалар анча яқин бўлиб, унинг синтактик синоними саналади. Қиёсланг: *Фосих афанди осонгина қутилгани учун беҳад қувонди* (М.Исмоилий). ...*осонгина қутилганидан қувонди*. Демак, сифатдош+учун кўмакчили формаларда постпозитив компонент сабаб маъносининг кучайишига, конкретлашишига хизмат қилади.

Сифатдош + билан кўмакчили формаларда эса сабаб маъноси минимал биргалик маъно қирраси билан ифодаланади. Яъни *фахрланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти “изҳор қилинганлиги билан” бўлади. Унинг реализатори агенс ҳолатининг шахсга кўрсатилган ижобий муносабат туфайли юз беришини англатади. “Изҳор қилганлиги билан” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *У қизига халқ ишонч ва ҳурмат билдирганлиги билан фахрланади* (Саодат).

Сифатдош + билан қолипли аналитик формаларнинг сабаб маъносини англатишда учун кўмакчили нутқ бирликларига нисбатан кам учраши, бизнингча, *билан* кўмакчисининг нутқ фаолиятида асосан биргалик, восита маъносини ифодалаши, унда ифода топган сабаб маъносининг кўпроқ окказионаллиги билан изоҳланади. Яна қиёсланг: *Планни биринчилар қаторида бажаргани билан фахрланади*.

«Давомли» интеграл семали *қолмоқ* ҳолат феълининг сабаб актантини реаллаштирувчи сифатдош сабабли кўмакчиси билан сабаб ифодасини англатади. Шу туфайли бундай бирикма конструкцияларида сабаб маъноси ортиқ даражада аниқ қайд этилади. Бу бевосита ушбу кўмакчининг тилда ҳам, нутқда ҳам сабаб узувал маъноси билан қўлланишига – семантик тузилишига кўра юз беради. Қиёсланг: *Умри уйида дарс тайёрлашга шароит бўлмагани сабабли олтинчи синфда икки йил қолди* (Ҳ.Назир).

Шодланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти “аниқлангани сабабли” бўлади. Сабаб актантининг реализатори агенс руҳий ҳолатининг юз бериши бирон нарса – предметни тўғри аниқлагани, белгилагани натижаси эканлигини ифода этади. “Аниқлагани сабабли” семаси классема вазифасини бажаради. Масалан: *...бахт йўлини топганим сабабли шодланаман* (Ойбек).

«Психик» интеграл семали *қувонмоқ, газабланмоқ, афсусланмоқ, фахрланмоқ, шодланмоқ* ҳолат феъллари тобе компоненти позициясидаги кўмакчили формалар билан кучли бошқарув алоқасига киришади. Яна қиёсланг: *Бола маррага биринчи бўлиб келгани учун қувонди* (И.Тешабоев).

«Давомли» интеграл семали *қолмоқ* феъли учун сабаб актантини реаллаштирувчи аналитик форма кучсиз бошқарувда бўлади. Яна қиёсланг: *У дарсга тайёрланмаганлиги сабабли уйда қолди*.

Сабаб валентлигининг ҳаракат номида реаллашиши. Ҳаракат номи + ҳолат феъли қолипли сўз бирикмаларининг сабаб маъноли препозитив компоненти нутқда, асосан чиқиш, баъзан жўналиш келишикли ва кўмакчили шаклларда қатнашиши билан характерланади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актантини реаллаштирувчи ҳаракат номининг –и(ш) кўшимчали варианты –у(в) кўшимчали вариантга нисбатан фаолдир.

«Физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини қайд этувчи ҳаракат номи чиқиш келишикли сўз формасида сабаб муносабатини аниқ ифодалайди. Бу ҳолда «физиологик» *кенгаймоқ* ва *чақчаймоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “ҳавсираш”, чарчамоқ ҳолат феълининг сабаб актанти “ҳанда қилиш” кабилар бўлади. Семантик синтагмаларда: а) агенс ҳолатининг хавфсираш сабабли юз бериши англашилади. “Хавфсираш” семаси классемадир. Масалан: *Мунчоқ кўзлари кўрқувдан кенгайган* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши ханда туфайлиги қайд этилади. “Ханда” семаси классема ҳисобланади. Масалан: *Томошабинлар кулишдан чарчадилар* (Ўзб.халқ.эртақ).

«Психик» интеграл семали кўрқмоқ ҳолат феълининг сабаб актанти “ғарқ бўлиш” ва “яхши кўриш”, *завқланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “кезиш”, *қувонмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “қайтиши”, *чўчимоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “улаш”, *ўнғайсизланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “бир-бирига дуч келиш” кабилар бўлади. Каузал муносабатли объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг ғарқ бўлиш туфайли юз бериши англашилади. Масалан: *Сузишни яхши билмас, чўкиб кетишдан кўрқади* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг рўй бериши муҳаббат натижаси эканлиги ифодаланилади. Масалан: *Айрилиқдан кўрқмасман бу кун, мен кўрқаман севиб қолишдан* (А.Орипов); в) агенс ҳолатининг кезиш, юриш сабабли бажарилиши билдирилади. Масалан: *Султонмурод... танҳо тентирашдан завқланарди* (Ойбек); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахсинг қайтиши натижаси эканлиги англашилади. Масалан: *Оила отанинг келишидан қувонди* (П.Қодиров); д) агенс ҳолатининг содир бўлиши қулаш туфайли эканлиги ифода этилади. Масалан: *Йиқилиб кетишдан чўчидилар, шекилли* (С.Юнусов); е) агенс ҳолатининг

шахсларнинг дуч келишига, тўқнашишга кўра рўй бериши ифодаланади. Масалан: *Мулла Абдурахмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнғайсизланган* (А.Қодирий). Кўринадики, объектли бирикма компонентлари “ғарқ бўлиш”, “яхши кўриш”, “кезиш”, “қайтиш”, “қулаш” ва “дуч келиш” классемалрига кўра ўзаро боғланади.

Айрим манбаларда¹ сабаб валентлигини реаллаштирувчи ҳаракат номининг жўналиш келишикли шаклда ҳам келиши умуман тилга олинмайди. Ваҳоланки, бундай сўз формалари чиқиш келишикли турига нисбатан кам бўлса да, учраб туради.

Элимоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб актанти “бир меъёридаги ҳаракатдан” бўлади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг содир бўлиши буюмнинг бир текисда қимирлаши натижаси эканлиги англашилади. “Ҳаракат” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Бешикдаги Учқун Тозагулнинг бешикни бир меъёрда равон тебратишига элиди-да ...* (Ҳ.Ғулом).

Каузал муносабат ифодаловчи жўналиш келишикли сўз бирикмаларида сабаб маъноси чиқиш келишикли сўз формаларига нисбатан мавҳумроқ бўлиб, бу бевосита жўналиш келишигининг вазифаси билан боғлиқдир, яъни жўналиш келишикли конструкцияларда сабаб маъноси минимал йўналиш оттенкаси билан ифодаланади.

«Психик» интеграл семали *босқинқирамоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти ҳаракт номи + *натижасида* кўмакчили формада кузатилади. Бунда сабаб муносабати аниқ, яққол англашилиши билан ажралиб туради. Типик маъно муносабатининг аниқлиги бевосита кўмакчи сўзнинг сабаб денотатив маънога эгалигига кўра юз беради. Айтилганларга кўра каузал муносабатли бундай конструкциялар сабабли кўмакчили синонимик конструкцияларга тенг келади, улар билан мувофиқ бўлади. Қиёсланг: *Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида босинқирайди* (Ш.Шомухамедов, С.Долимов).

Кўринадики, бу типда «физиологик» интеграл семали *кенгаймоқ*, *чақчаймоқ*, *чарчамоқ* ва элимоқ ҳолат феъллари келишикли тобе компоненти билан кучсиз бошқарувда бўлса, «психик» интеграл семали *қўрқмоқ*, *завқланмоқ*, *қувонмоқ*, *чўчимоқ*, *ўнғайсизланмоқ* ва *босинқирамоқ* ҳолат феълли ҳоким компонент препозитив компоненти билан кучли бошқарувда бўлади.

¹ Убаева Ф. Ҳол категорияси, 106 -бет.

Сабаб валентлигининг олмошда реаллашиши. Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сўроқ ва гумон олмошларида реаллашади. Ушбу олмошлар сабаб маъносини кўпинча келишикли ва кўмакчили формаларда ифода этади. Шу жиҳатдан айтиш мумкин олмошларда сабаб маъноси ифодаланиш даражасига кўра ўзаро фарқланади.

“Физиологик” интеграл семали *увушмоқ* ва «психик» интеграл семали *қўрқмоқ*, *уялмоқ* ҳолат феълларининг гумон олмошида қайд этилган сабаб актанти вазифасида нима учундир, нима сабабдандир кабилар келади. Бирикма конструкциясида агенс ҳолатининг юз бериш сабабининг ноаниқлиги англашилади. “Нима учундир”, “нима сабабдандир” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Саидий ... бу одам унутаятган дўсти Эҳсон эканини билди-да, негандир ҳамма ёғи увушиб кетди* (А.Қахҳор). *Кўнглим гап эди, ҳатто нимадандир қўрқардим* (О.Ёқубов). *Аммо бунга ўзи ҳам тан олмаси келмас, нимадандир уяларди* (Н.Норматов).

Кўринадикки, сабаб валентлигини реаллаштирувчи гумон олмошларининг ҳар икки типига ҳам (негандир ва нимадандир) натижанинг содир бўлиш сабаби мавҳум, ноаниқ ифода этилади. Аммо айтиш мумкин вақтда агенс ҳолатининг бажарилиш сабаби мантикий-фалсафий жиҳатдан муайян факт, ҳодиса, предмет билан боғланади. Булар контекстуал қайд этилмаган бўлса ҳам, мантиқан аниқдир. Чунки, айтилганидек, натижанинг муайян сабаб билан боғланиши аксиомадир. Аммо сабаб предметининг юқорида келтирилган бирикма конструкцияларида берилмаганлиги, ноаниқлиги, мавҳумлиги бевосита гумон олмоши маъносидан, унинг тилда ҳам, нутқда ҳам доимий типик маъносини англашиш имконидан келиб чиқади.

«Психик» интеграл семали *чўчимоқ*, *суюнмоқ*, *тараддудланмоқ* ва *ранжимоқ* ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи сўроқ олмошлари тил бирлиги (лексема характерида) ва нутқ бирлиги чиқиш ва жўналиш келишикли сўз формаларида (кучли бошқарувда) кузатилади. Бу ҳолда улар “нима сабабдан” ва “нима учун” денотатив маъно беради. Феълли бирикмада субъект ҳолатининг номаълум воқеа-ҳодиса туфайли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Мирдан нечук ранжидингиз* (Ойбек). ... *не учун тараддудланурсиз* (Ойбек). *Рост нимадан чўчийди* (Ф.Мусаёнов). Бундай синтактик

конструкцияларда натижанинг юз бериши муайян сабабга кўралиги аниқ бўлса ҳам, аммо сабаб предметининг нималиги, нимадан иборатлиги, моҳияти номаълум бўлиб қолади.

Хуллас, 1) ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори феъл маъносидаги агенс ҳолатининг содир бўлиш сабабини англатади. Ҳолат сабаб нуқтаи назаридан баҳоланиб, у натижа саналади. Оптик, акустик таъсири, давомийлиги, инсонда муайян эмоционал-экспрессив ҳолат уйғота олиши жиҳатидан натижа ҳолат етакчи, асосий бўлиб, у агенс ҳолатилиги билан мустақилдир. У (ҳолат) тема-рема муносабатида асосан рема компонентини қайд этувчи – тема компонентининг ҳолат белгисини билдирувчи феъл кесимнинг семантик асосини ҳосил қилади; 2) сабаб валентлиги реализаторининг ҳолат феъли билан бирикиб, бирикма конструкциясини ҳосил қилиши улар семемаларини мантиқий боғловчи классема характеридаги семаларга кўра юз беради. Сабаб валентлигини реаллаштирувчи сўз ва ҳолат феълнинг ўзаро муносабатидан гап семантик тузилишини шакллантирувчи муайян семантик синтагмалар ҳосил бўлади; 3) сабаб актантили сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабатининг ифодаланиши каузатив ҳолат феълларида каузал муносабатнинг ифодаланишидан семантик ва формал-структурал фарқ қилади. Бирикма конструкцияларида сабаб-натижа муносабати каузатив маъноли феъллардан фарқли анча аниқ, “тиник” бўлади. Каузал муносабат ҳолат феълларининг фақат ўтимли-каузативли типларидагина қайд этилади. Каузал муносабатли феълли бирикмаларда ҳолат феъли ўтимли ёки ўтимсизлигидан қатъий назар натижани англатади. Феъл маъносидаги агенс ҳолати препозитив сабаб компонентига эга бўлади. Каузал муносабатнинг каузатив ҳолат феълларида ифода этилиши семантик ва морфологик факт саналса, бундай муносабатнинг ҳолат феълли сўз бирикмаларида ифодаланиши семантик-синтактик факт саналади. Каузал муносабатли сўз бирикмаларида натижанинг сабаби, унинг синтактик берилиши зарурий характердадир; 4) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб актантига эгаллиги билан ажралиб туради. Ҳолат феълларининг сабаб актанти кўпинча от, феъл, баъзан олмошларда ифодаланади. Бу тил бирликлари, асосан, муайян келишикли, баъзан кўмакчили сўз формаларида бўлади, сабаб ҳоли саналади. Улар ҳолат феъли билан

объектли ва релятив сўз бирикмасини тузади; 5) отнинг гап конструкцияларида эга, тўлдирувчигина бўлмай, балки ўрин ва сабаб ҳоли бўлиб келиши ҳам унинг асосий синтактик вазифаси саналиши керак; 6) ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирган отлар сабаб муносабатини кўпинча чиқиш, баъзан жўналиш, ўрин келишли ва *билан, учун, биноан, таъсирида, орқасида, олдида* кўмакчили нутқ бирликларида англатади; 7) ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги феълнинг равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи каби функционал формаларида ҳам реаллашади. Сабаб валентлиги реаллашган равишдош бирикма конструкциясида –и(б), -а, -май қўшимчали вариантларда каузал муносабат ифодалайди. Сабаб валентлиги реаллашган –ган формантли сифатдош чиқиш, жўналиш келишли ва *учун, билан, сабабли* кўмакчили формаларда каузал муносабат англатади. Сабаб валентлигини реаллаштирувчи –и(ш), -у(в) аффиксли ҳаракат номи чиқиш ва жўналиш келишли, баъзан натижасида кўмакчили формаларда каузал муносабат билдиради; 8) ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сўроқ ва гумон олмошларида кузатилади; 9) сабаб валентлигига эга ҳолат феъллари объектли бирикмаларда препозитив компоненти билан кучли ва кучсиз бошқарув муносабатига киришади.

МУНДАРИЖА

К и р и ш	
Гап ҳақида	3
Валентлик назарияси	8
Феъл асосли гаплар валентлиги	
27	
I БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг агенс валентлиги	
II БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг контрагент валентлиги	
62	
III БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг локалис валентлиги	70
IV БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг объект валентлиги	
84	
Семантик каузатив	96
Морфологик каузатив	105
V БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг адресат валентлиги	
115	
VI БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг ҳолат валентлиги	
121	
Ҳолат валентлиги реализаторининг агенс ҳолатининг кечиш тарзини ифода этиши	123
Ҳолат валентлиги реализаторининг агенс ҳолатини ўхшатиш йўли билан ифода этиши	
138	
VII БОБ. Ҳолат феъли асосли гапларнинг сабаб валентлиги	
148	
М у н д а р и ж а	
184	

